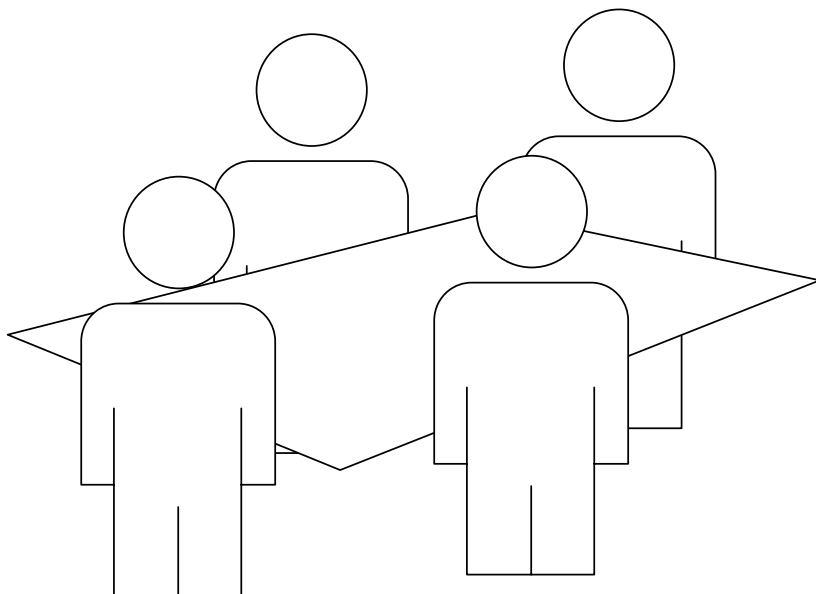

Комунальний заклад вищої освіти
«Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради
Факультет початкової освіти та фізичної культури
Кафедра загальної педагогіки, психології та методики початкової освіти

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ ТА ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Конспект лекцій з навчальної дисципліни

УДК 37.091(477+100):796.011(075.8)
К 68

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Історія педагогіки та фізичної культури» / упоряд. С. Марчук. [Електронне видання]. Луцьк: КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради. 2025. 121 с.

У посібнику викладено основні теоретичні положення курсу, розкрито особливості розвитку педагогічної думки та фізичної культури в різні історичні періоди, подано відомості про внесок видатних педагогів і діячів спорту у становлення сучасної системи освіти й виховання.

Матеріали сприяють формуванню цілісного уявлення про історико-педагогічний процес, розвитку професійної компетентності, педагогічної культури та готовності майбутніх учителів до творчої діяльності у сфері фізичного виховання.

Рецензенти:

Наталія Денисенко, доктор педагогічних наук, декан факультету початкової освіти та фізичної культури Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, заслужений учитель України

Наталія Соняк, кандидат педагогічних наук, учитель початкових класів Комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький ліцей № 9 Луцької міської ради»

Розглянуто на засіданні кафедри загальної педагогіки, психології та методики початкової освіти (протокол № 1 від 27.08.2025).

Друкується за рішенням Вченої ради факультету початкової освіти та фізичної культури (протокол № 2 від 25.09.2025).

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Лекції до змістового модуля 1 «Історія педагогіки».....	5
Тема 1. Виховання, школа і педагогічна думка стародавнього світу.....	5
Тема 2. Виховання, освіта і педагогічна думка країн Європи в епоху середньовіччя, Відродження та реформації.....	12
Тема 3. Педагогічна система Я. Коменського.....	17
Тема 4. Загальна характеристика шкільництва, виховання і педагогічної думки країн Європи в епоху Просвітництва і Нового і новітнього часу.....	23
Тема 5. Виховання, школа і педагогічна думка докняжої і княжої доби.....	34
Тема 6. Становлення і розвиток національної системи виховання і педагогіки в епоху Українського Відродження.....	39
Тема 7. Особливості розвитку освіти і педагогічної думки України у часи влади Російської та Австро-Угорської імперій.....	49
Тема 8. Розвиток освіти і педагогічної думки України у ХХ-поч. ХХІ ст...	64
Лекції до змістового модуля 2 «Історія фізичної культури».....	72
Тема 9. Фізична культура в первісному суспільстві та стародавніх цивілізаціях.....	72
Тема 10. Фізична культура в Стародавній Греції та Римі.....	75
Тема 11. Фізична культура в епоху Середньовіччя та Відродження.....	82
Тема 12. Становлення національних систем фізичного виховання в Новий час. Історія міжнародного спортивного та олімпійського рухів.....	88
Тема 13. Фізична культура на українських землях у давнину і козацьку добу.....	97
Тема 14. Фізична культура в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст.	104
Тема 15. Фізична культура в радянський період (1920–1991 рр.).....	108
Тема 16. Фізична культура і спорт в незалежній Україні.....	112
Література та джерела.....	118

ПЕРЕДМОВА

Посібник «Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Історія педагогіки та фізичної культури»» укладено з метою систематизації знань студентів щодо розвитку освіти, педагогічної думки та фізичної культури в Україні та світі. У ньому викладено основні теоретичні положення курсу, висвітлено еволюцію освітніх і виховних систем у різні історичні епохи та подано відомості про внесок видатних педагогів і діячів спорту у формування сучасної системи освіти та фізичного виховання.

Матеріали посібника спрямовані на формування цілісного уявлення про історико-педагогічний процес, розвиток професійної компетентності та педагогічної культури майбутніх учителів. Вони допомагають студентам розвивати здатність до самостійного пошуку, критичного аналізу та оцінки інформації, вміння застосовувати знання на практиці, підтримувати фізичне та психоемоційне здоров'я, формувати логічне і системне мислення, а також приймати педагогічні рішення на основі національних, морально-етичних і гуманістичних цінностей.

Посібник структурований за двома змістовими модулями. Перший модуль «Історія педагогіки» охоплює розвиток освіти та педагогічної думки від Стародавнього світу до сучасності, висвітлює педагогічні системи видатних мислителів та національну педагогічну спадщину. Другий модуль «Історія фізичної культури» розкриває особливості фізичного виховання в різні історичні періоди, становлення національних систем фізичного виховання, розвиток спорту та олімпійського руху в Україні та світі.

Посібник сприяє розвитку таких компетентностей студентів:

- здатність до пошуку, аналізу та критичного оцінювання інформації, застосування набутого знання в практичних ситуаціях (загальних компетентностей);
- володіння фаховою термінологією, здатність проводити аналіз педагогічних і фізкультурних процесів, здійснювати науково-педагогічне дослідження та формувати обґрунтовані педагогічні рішення (фахових компетентностей);
- формування культури здорового й безпечного способу життя, підтримка фізичного та психоемоційного здоров'я в процесі професійної діяльності (компетентностей професійного стандарту «Вчитель загальної середньої освіти»).

Завдяки представленому матеріалу студенти здобувають знання про історичні етапи розвитку шкільництва та педагогічної думки в Україні та за кордоном, педагогічну спадщину видатних українських і зарубіжних педагогів, ключові проблеми та тенденції розвитку освіти, фізичної культури і спорту. Посібник допомагає оволодіти вміннями аналізу педагогічних і фізкультурних систем різних епох, порівняння методів виховання та навчання, інтерпретації педагогічних ідей та використання їх у сучасній освітній практиці.

Матеріали посібника стануть надійною основою для підготовки студентів до практичної педагогічної діяльності, розвитку творчого потенціалу та професійної майстерності у сфері освіти та фізичного виховання.

Лекції до змістового модуля 1 «Історія педагогіки»

ТЕМА 1 ВИХОВАННЯ, ШКОЛА І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Метою лекції є сформувати у студентів системне уявлення про витoki та еволюцію педагогічної думки Стародавнього світу, роль школи та виховання у розвитку фізичних, моральних і соціальних якостей людини, розвинути навички пошуку, аналізу та критичної оцінки наукової інформації, а також здатність застосовувати набуті знання у практичній педагогічній діяльності для формування культури здорового та безпечного способу життя, підтримки власного фізичного та психоемоційного здоров'я.

План

1. Історія педагогіки: поняття, джерела, принципи побудови.
2. Виховання за первіснообщинного ладу.
3. Виховання і навчання в країнах Стародавнього Сходу.
4. Навчання і виховання в Стародавній Греції. Школа в Стародавньому Римі.
5. Педагогічні погляди античних мислителів.

Ключові поняття теми: «будинки молоді», ініціації, патріархат, матріархат, класовий характер виховання, спартанське виховання, афінське виховання, агели, педономи, ефебія, агони, криптії, калокагатія, педагог, школа, педотриб, дидакал, гімнасія, школа риторів.

Література

Основна: [6], [7], [9], [13].

Допоміжна: [16].

1. ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ: ПОНЯТТЯ, ДЖЕРЕЛА, ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ

Історія педагогіки – наука про розвиток теорії і практики освіти, навчання і виховання підростаючих поколінь від найдавніших часів до сучасності. Історія педагогіки одночасно і педагогічна, і історична наука: історична – історик описує, відкриває те, що було і як було; педагогічна – педагог пізнає особливості розвитку функції освітніх явищ та педагогічних поглядів.

Як окрема галузь знань історія освіти зародилася в другій половині XVII ст., проте її розвиток припадає на XIX і XX ст. На особливу увагу заслуговують **праці першопрохідців-істориків педагогіки:** француза К. Фльорі «Про вибір і метод учбових занять» (1686), німців К. Мангельсдорфа «Спроба викладу того, що протягом тисячоліть говорилося і робилося в галузі виховання» (1779), Ф. Рукопфа «Історія шкільної і виховної справи в Німеччині» (1794), К. Шмідта «Історія виховання від його виникнення до нашого часу» (1902).

Як окремий предмет викладання історія педагогіки входить в програму педагогічних закладів з 2-ї пол. XIX ст.

В основі побудови історії педагогіки лежать такі **принципи:**

- 1) **історизм** – вивчення будь-якого явища в процесі його виникнення, становлення і розвитку, розгляд педагогічних явищ стосовно конкретної історичної епохи;
- 2) **системність** – розгляд фактів і явищ виховання та навчання в рамках всієї шкільної системи і шкільних традицій відповідної епохи; вивчення педагогічних систем минулого;
- 3) **науковість** – об'єктивність дослідника, неупереджене ставлення до всіх етапів розвитку виховання, школи і педагогічної думки;
- 4) **партійність** – виявлення в педагогічних ідеях і концепціях минулого відбиття класових, політичних інтересів окремих соціальних груп (кому це вигідно).

Основними завданнями історії освіти як науки є: отримання достовірних наукових знань розвитку різних педагогічних явищ і трансформацію різних педагогічних теорій, обумовлених цими явищами; аналіз боротьби прогресивних і консервативних тенденцій в

розвитку педагогіки; встановлення шляхів, якими йшов процес формування нового теоретичного змісту педагогічної науки.

При розгляді питань історії освіти використовуються такі **джерела**:

- 1) *предметні* – залишки засобів праці, твори образотворчого мистецтва;
- 2) *письмові* – твори видатних педагогів, архівні матеріали, педагогічна преса; праці з історії, історії літератури, історії культури, мемуари педагогів, художньо-педагогічна література;
- 3) *етнографічні* – культура і побут, етногенез, розселення та культурно-побутові зв'язки;
- 4) *лінгвістичні* – розвиток мови;
- 5) *усні* – педагогічний фольклор (казки, байки, легенди, пісні, приказки);
- 6) *кіно-, фоно-, фотоматеріали* – документальне кіно, хроніка, відео- та аудіозаписи, художні кінофільми.

2. ВИХОВАННЯ ЗА ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ

Період від створення людини до створення держави називається первіснообщинним чи періодом докласового суспільства.

В залежності від розвитку суспільства виділяють такі періоди первісного суспільства: первісного стада, родового ладу (матріархат, патріархат), військової демократії.

Провідні характеристики виховання у **період первісного стада**: виховання в сучасному розумінні ще не було; досвід дорослих настільки ще малий, що легко переймається дітьми через наслідування; виховання здійснюється в процесі трудової діяльності шляхом наслідування; навчання дуже обмежене і його завданням було дотримання племінної традиції шляхом переказування молоді того, що знають старші; з'являються певні повчання в ролі катехізації на практичні теми: основ гігієни, статеви́х стосунків, збереження здоров'я, плекання добрих звичаїв, здобування життєвої мудрості.

Для виховання у родовому ладі властиве наступне:

- діти належать всьому роду; дитинство дітей обох статей протікало в одних і тих же умовах: хлопчики і дівчатка жили на половині своїх матерів, ходили з ними збирати рослинну їжу, а у вільний час грали у спільні ігри; дітей доглядали і годували люди похилого віку;
- до 10-12 років діти значною мірою володіли певною сумою духовного знання: вони знали всі родові звичаї, легенди, казки і пісні свого племені, а також ті знання людей, які дають контакти в товаристві дорослих, мандрівках, на полюванні, рибальстві, святах тощо;
- у 10-12 років (період статевого дозрівання) діти розділялись: дівчатка-підлітки йшли в стан жінок, а хлопці – в стан неодружених чоловіків і вдівців; дівчат і хлопців виховували старці;
- основною школою виховання колективізму, відносин співробітництва і взаємодопомоги була спільна праця в різних формах колективного виробництва;
- підлітків (частіше хлопців) посвячували у повноцінні члени роду, піддаючи спеціальному обряду – **ініціації**. Ініціація мала прикмети зразкового, свідомого і доцільного виховання, завданням якого було втаємничення молоді в родовий чи племінний традиції, закріпiti їх, пов'язати з давньою племінною спільнотою, з життям будь-якого індивідуалізму на користь усвідомлення спільній діяльності для добра племені. Ініціація розумілась ніби як смерть і друге народження підлітка. Для ініціації пропонувались найбільш небезпечні завдання на полюванні, щоб перевірити вміння проявити хоробрість; тривалий час лежати в гарячому піску; вибивання зубів; різні випробування вогнем; стягування волосся; обрізання крайньої плоті; нанесення символічних рубців-надрізів на спині й на грудях; биття палицями.

На останніх етапах розвитку матріархату з'являються **«будинки молоді»** – перші заклади для життя і виховання підростаючих людей, окремі для хлопчиків і дівчат. Вони влаштовувались переважно в лісі, подалі від населення, де підлітки тривалий час жили в ізоляції, піддавались різним обмеженням (в харчуванні, одязі) і випробуванням. «Будинки молоді» – це перші виховні заклади в історії людства, в яких працювали перші вихователі.

Виховання у період військової демократії (класового розширення) характеризувалося наступним: виникає перша форма письмового повідомлення чи запису – піктографія, або малюнкове чи образне письмо; сімейне виховання стає масовою формою виховання, хоч і

продовжують існувати «будинки молоді»; панівні групи населення, що з'явилися (жерці, вожді, старійшини), прагнули відокремити розумове виховання від фізичної праці; виховання набуває диференційованого характеру.

Загалом, у первісному безкласовому суспільстві виховання було однаковим для всіх дітей, воно не мало класового характеру. Відмінність у вихованні дітей визначалась їх статевими і віковими особливостями. За первіснообщинного ладу охоронцями звичаїв, досвіду, знань і релігійних вірувань людей були старші, найдосвідченіші в племені люди, які часто були і вихователями дітей. Вони знайомили їх із звичаями і законами племені, правилами релігійного культу, різними легендами, трудовими вміннями та навичками, способами полювання, доглядом за прирученими тваринами, вирощування рослин, навчали дітей ігор і пісень, привчали їх зносити життєві злигодні, виявляти хоробрість і витривалість.

Зміст і характер виховання дітей у цей період визначались умовами життя та виробничою діяльністю дорослих. У деяких племен перевагу віддавали військовим вправам, навчаючи дітей, особливо хлопчиків, стріляти з лука, їздити верхи, в інших – рибальству, тваринництву або землеробству.

3. ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Перші держави виникли на Стародавньому Сході в басейнах великих рік: Шумерія, Вавилонія, Асирія – в долині Тігра і Євфрату, Єгипет – на берегах Нілу, Індія – в басейні Інду і Гангу, Китай – на ріках Янцзи і Хуанхе. Вчені встановили, що **шумери** створили найстародавнішу цивілізацію людства у 5 тисячолітті до н.е. У своїй країні Шумерії вони заклали основи державності, видали найдавніший у світі збірник законів, виявили наукові і технічні пізнання, створили епічну поезію та інші жанри літератури. З появою письма з метою підготовки писців виникають школи. Терміну «школа» ще не існує. Школа називається е-дуб-ба – «будинок табличок», вчитель – «батько будинку», його помічник – «старший брат», учень – «син будинку табличок». В шкільному приміщенні були довгі глиняні лави для учнів, поруч з ними невеликі ванночки, в яких учні змочували таблички – «зошити». Писали тригранними паличками на м'яких глиняних табличках, після чого їх сушили на сонці або випалювали в печах, що надавало їм твердості. Оскільки навчання тривало багато років і коштувало дорого, то в школах навчалися лише діти знаті. Про соціальний стан учнів можна судити з табличок, на яких позначалося прізвище учня, а також професія батька (посол, капітан корабля, жрець, наглядач, чиновник та ін.). Діти рабів, ремісників, дрібних землевласників залишалися без будь-якого організованого навчання і виховання.

У Стародавньому Єгипті (3 тисячоліття до н.е.) у зв'язку з існуванням розвинутого бюрократичного апарату при палаці фараона, а потім і при храмах, з'явилися школи писців, в яких навчалися хлопчики з 5 до 16 років. Заняття в школі тривали з раннього ранку до пізнього вечора. Обід діти приносили з дому, найчастіше це були три хлібини і дві гальби пива. *В школі панувала сувора дисципліна, застосовувались тілесні покарання*, про що свідчать такі шкільні прислів'я: «Вуха хлопчика на його спині», «У юнака є спина, вона слухає, коли його б'ють». Основними предметами, необхідними для майбутніх чиновників, були читання, письмо, лічба. Щоб оволодіти грамотою, яка вважалася основною метою освіти, треба було довго вчитися, тому в староегипетських папірусах часто зустрічаються повчання такого характеру: «поверни своє серце до книг», «полюби книги більше, ніж рідну матір», «люби писання і ненавидь танці» та ін. Учні писали тонкою бамбуковою паличкою чорною фарбою на черепках і уламках вапняку, а вивчившись письму – на листках папірусу. В школах при храмах крім загальних предметів давалась релігійна освіта, астрономія, медицина. Крім наук, в школі вчили гімнастичним вправам і плаванню, велика увага приділялась вихованню хороших манер. Діти вищої єгипетської знаті навчалися у військових школах, звідки виходили воєначальниками. Престижною була школа колісничних, куди потрапити було дуже важко.

Виховання і навчання в Стародавній Індії (3 тис. до н.е.) визначалось кастовою релігійною системою. Вища та середня каста – **брахмани** (жерці) та **кшатрії** (воїни) мали доступ до освіти і виховання, а найнижчі каста – **войсії** (хлібороби, ремісники) і **шудри** (раби) були позбавлені права на навчання. Навчання дітей вищої каста відбувалося у школі брахманів, де вивчали формальні дисципліни, пов'язані з мовою – граматику, риторiku, метрику. Метою

освіти у цих школах було вивчення чотирьох святих книг – «Вед» (вивчення однієї «Веди» вимагало 12 років, в цілому ж – 48 років). Діти жерців (брахманів) вивчали поетику, риторику, логіку, вони зобов'язувалися законами книги «Ману» підкорятися вчителю. У *школах кшатріїв* учні вивчали зброю, їзду верхи, гімнастичні вправи, математику, поезію, музику, етику і танці.

У *Стародавньому Китаї у 2 тисячолітті до н.е.* з'являється писемність, а разом із нею писці і навчання грамоти. *Китайський ідеал освіти* склався в 6 ст. до н.е. під впливом філософа Конфуція (551 – 479 рр. до н.е.). *Мета виховання* полягала у правильному й точному передаванні раз і назавжди прийнятого. Для *старокитайського виховання характерне*: догматичне дотримання старовинних обрядів і церемоній, міцний авторитет старших, пріоритет сімейного виховання, побожність дітей перед батьками. У Китаї існували *общинні школи*, в яких безплатно навчали юнаків стрільбі з лука, пісень, обрядів, а з середини 1 тисячоліття до н.е. ще й їзди верхи, письму, лічбі. Навчання в школах розпочиналося з 6 років і тривало до 8-10 років, діти заучували напам'ять «Збірник китайських церемоній». При навчанні письма учні одержували прописи, які підкладали під тонкий папір і обмальовували знаки пензликом. *Методами навчання* у школах були запам'ятовування, наслідування, обмеження свободи та ініціативи, панування суворої дисципліни та застосування фізичних покарань. У Китаї існували і *вищі приватні школи*, де навчалися красномовству і філософії, вивчали мораль, твори видатних письменників і поетів. Також тут вперше було запропоновано трьохступеневі екзамени для тих, хто хотів стати вченим чи чиновником. Після здачі екзаменів давались такі вчені ступені як талант (студент), кандидат, доктор.

Спільними прикметами виховання у країнах Стародавнього Сходу були: консерватизм та духовний уніформізм. *Консерватизм* випливає з духовних глибин народів Сходу тверджень про те, що постійно потрібно дивитись на минуле і що нове небезпечне і шкідливе. Тому в основі виховання лежить дотримання стародавніх традицій і обрядів предків, які свято передаються з покоління в покоління. *Духовний уніформізм* не допускає того, щоб одиниця відрізнялася від маси, не допускає індивідуалізму.

4. НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ В СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ. ШКОЛА В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

У Стародавній Греції, яка складалася з невеликих рабовласницьких держав-міст (*полісів*), найбільш оригінальна система виховання існувала в Лаконії (м. Спарта) та Аттиці (м. Афіни). В обох державах у вихованні підростаючого покоління було багато спільного, але існували й характерні відмінності, що породжувались рівнем економічного, політичного і культурного розвитку. Так, у *Спарті* було мало добрих гаваней, зовнішня торгівля, техніка і наука перебували на низькому рівні. Спартанці були нащадками войовничих дорійських племен, і тому життя населення носило замкнутий (як у військовому таборі) характер. *Лоти* – раби, були власністю держави, жорстокими були й умови їх утримання, тому раби часто повставали, що змушувало спартіатів (земельну аристократію) постійно бути в стані бойової готовності. *Жінки і чоловіки у Спарті мали рівні права*.

На відміну від Спарти, в *Афінах* значного розвитку набули різні ремесла і торгівля (завдяки зручному географічному місцеположенню). Високого рівня досягли архітектура, скульптура, живопис, художня література, історія, географія, математика, різні філософські системи. Тут на рабів існувала не державна, а приватна власність. Афінська жінка була позбавлена багатьох прав. Активне політичне життя Афін, високий рівень економіки – все це зумовило характерні риси афінського виховання.

Як спартанська, так і афінська системи виховання здійснювались в інтересах рабовласників. Раби в Стародавній Греції були позбавлені всіх людських прав, зокрема й права на освіту.

Спартанське виховання (8-4 ст. до н.е.) ставило мету: підготувати з дітей-спартіатів мужніх воїнів, стійких і загартованих майбутніх членів військової общини. *Виховання носило державний характер*.

Система спартанського державного виховання включала: 1) сімейне виховання; 2) навчання в агелах; 3) ефебію (військову підготовку).

Виховання дітей у сім'ї контролювалося державою. Новонароджені піддавалися огляду старшими членами общини і лише здорові діти передавалися на виховання в сім'ю. Кволих дітей кидали в ущелину, або принаймні вони росли поза спартанською общиною. Здорові діти до 7 років залишались у сім'ї. Контроль за вихованням дітей в сім'ї здійснювали державні чиновники – *педономи*.

В агелах – державних навчально-виховних закладах – виховувалися діти віком від 7 до 18 років. Тут вихованці привчалися зносити холод, спеку і голод; спали на земляній підлозі; одержували на рік один плащ; погано харчувались; тренувались в бігу, стрибках, метанні списа та диска, у боротьбі; розважались військовими іграми; вчилися співати і грати на музичних інструментах; брали участь у нічних кривавих облавах на рабів (*криптіях*); піддавались щорічним публічним випробуванням (*агонам*), які організовувались на засадах змагання з різних спортивних дисциплін; слухали розповіді про державні закони і порядки; про стійкість і мужність їх предків, моральні якості спартіатів; вчилися чітко, швидко і коротко (лаконічно) відповідати на поставлені дорослими запитання; вчилися беззаперечної слухняності, витривалості і вмінню переносити різні труднощі. Юнаки 18-20 років об'єднувалися в групи *ефебів*, в яких відбували військову службу. *Дівчата також одержували військово-фізичну підготовку, щоб разом з дорослими жінками, під час воєнних походів чоловіків, тримати в покорі рабів і охороняти місто-державу.* За внутрішнім змістом виховання в Спарті було військово-гімнастичним. Воно передбачало такі завдання: 1) досконалий розвиток тілесних сил; 2) розвиток войовничого мужнього духу; 3) розвиток суворого підкорення цілям і волі держави. **Зміст спартанського виховання складали такі напрями:** фізичне, естетичне (музичне), моральне. Розумовому вихованню дітей і молоді в Спарті приділялося мало уваги («Щодо читання і письма, то діти вчилися тільки найнеобхіднішого» (Плутарх)). Недостатність розумового виховання в Спарті компенсувалось музичним військово-прикладним вихованням. Спартанців вважали одночасно наймузичнішими і найвойовничішим народом, підтвердженням цього є слова спартанського поета: *«Кіфари звук мечу не стане поступатись»*.

Афінське виховання (7-5 ст. до н.е.). Афінська система виховання також існувала і в містах-колоніях, які розташувались на території Причорномор'я – в Херсонесі, Ольвії, Пантікапеї та ін.

Виховання в Афінах було індивідуальним і вільним, сім'ї надавалась повна свобода у вихованні дітей. Метою афінського виховання було досягнення *калокагатії* – гармонії тіла і духу. Виховання спрямовувалося на розвиток духовних обдарувань особистості: розвиток розуму, художнього смаку і моральних почуттів.

Система афінського виховання хлопчиків мала такі ланки: 1) сімейне виховання (до 7 років); 2) навчання у мусичній школі (мала два відділи: школа граматиста, школа кіфариста); 3) навчання в школі палестрі (гімнастичній школі, школі боротьби); 4) навчання в гімнасіях; 5) військова служба (ефебія). *Дівчата в Афінах здобували домашнє, сімейне виховання під наглядом матерів або інших жінок.* Виховання дівчаток було досить обмеженим і замкнутим, вони навіть перебували здебільшого в окремих частинах житлових приміщень (*гінекеях*).

Школи в Стародавніх Афінах були приватними, а навчання платним. Саме тут вперше з'являється термін *«школа»* (*схоле* – дозвілля, відпочинок від фізичної праці). Учні до школи та додому супроводжували раби, яких називали *педагогами* («тайс» – дитина, «агогейн» – вести).

Провідними напрямками виховання в афінських школах були: розумове, фізичне, моральне, естетичне. Трудового виховання дітей не існувало, оскільки фізична праця вважалась обов'язковою тільки для рабів.

Хлопчики 7-14 років навчалися в *мусичній школі*, яка ставила своїм завданням дати учням літературну і художньо-музичну освіту. В мусичній школі функціонувало дві школи: 1) школа граматиста; 2) школа кифариста. Заняття проводили вчителі, яких називали *дидаскалами* (від гр. слова «дидаско» – навчаю). У *школах граматистів* вчили писати, читати та лічити; писали на навощених дощечках паличкою (стилем), лічили на пальцях, камінцях, рахівницях. У школах *кифаристів* (музики) учнів, крім елементарної грамоти, вчили співати, грати на музичних інструментах, декламувати уривки з «Одісеї», «Іліади» та інших художніх

творів. В цих школах широко використовувались тілесні покарання, бив граматист, бив кифарист, бив педотриб. Вислів «хто не брав кийв, той не отримав виховання» був відомий у всій Греції.

У *школі палестри* (гімнастичній школі, школі боротьби) під керівництвом учителів гімнастики – педотрибів підлітки і юнаки 14-16 років навчалися п'ятиборству (пентатхлону): біг, стрибки, боротьба, метання диска і списа, а також плаванню. В Афінах говорили: «Хто не вміє читати і плавати, той не може бути громадянином».

Юнаки 17-18 років з родин найзаможніших аристократів навчалися в *гімнасіях*, державних закладах. У 5 ст. до н.е. в Афінах було три гімнасії, що утримувалися державним коштом: *Лікей*, *Академія*, *Кіносарг*. В гімнасіях вивчалася філософія, політика, література, гімнастика. Юнаки 18-20 років відбували військову службу в умовах ефебії. Хлопці вивчали зброю, морську справу, фортифікацію, військові статuti, закони держави. Юнаки приймали присягу на вірність державі.

ОСВІТА В ЕПОХУ ЕЛЛІНІЗМУ. ШКОЛА В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Під *еллінізмом* розуміють сукупність тих соціально-політичних і культурних відносин, які склалися в Елладі і переважно на Близькому Сході в епоху, що наступила за утворенням монархії О. Македонського (Греція, Мала Азія, Месопотамія, Іран, Єгипет та ін.) з столицею у м. Олександрії (3-2 ст. до н.е.). Афінська філософія та література, грецьке мистецтво поєдналися з віддавна розвиненими на Сході математикою, астрономією, початками природознавства. Саме синтез грецької культури з культурою Стародавнього Сходу забезпечив розвиток в Олександрії математики, астрономії, фізики, механіки, медицини. Поняття «еллін» стало рівнозначним поняттю «культурна людина» в протилежність «варвару». Виникає мішана греко-східна культура. Грецька мова перестає бути національною, а стає загальною, універсальною мовою. **Сталися зміни і в освіті і у вихованні:** 1) освіта все більше і більше стає привілеєм тільки вищих верств населення; 2) у зв'язку з загальним поліпшенням становища жінки, з'являються школи для дівчаток; 3) встановлюється новий зміст освіти, який дає людині «закруглену освіту» (коло- циклос, виховання й освіта – педія), звідси й назва цих наук – циклічні або енциклопедичні; ці науки отримали назву «вільних мистецтв» («тривіум»: граматика, діалектика, риторика та «квадривіум»: геометрія, арифметика, музика, астрономія), вперше ці науки обґрунтував римський вчений М.Т.Варрон (116 – 27 рр. до н.е.) у дев'ятитомній енциклопедії «Дисципліни»; 4) порушується колишня афінська гармонія фізичного і розумового виховання, розумова освіта дістає перевагу; 5) з'являється письмове приладдя і практичне записування лекцій, створюються канонічні підручники та правила термінології; 6) встановлюється нова система шкіл: елементарна школа грамоти (від 7 до 12 років), граматична школа (від 12 до 15 років), гімнасія (15-18 років), ефебія (18-19 років), філософська школа (19-20(21) років); 7) змінюється характер гімнасій та ефебії; гімнасії ставили за мету поглибити теоретичну освіту; ефебія втрачає військовий характер та інтерес до гімнастики, ефебія перетворюється у напіввищий відкритий навчальний заклад, доступ до навчання у ній мають іноземці; військові власті не втручаються у життя ефебії; 8) вища освіта зосереджується у філософських школах, найпопулярнішими серед яких були стоїчна і епікурейська, Академія і Лікей. Грецька школа еллінського періоду стала справжнім зразком для наступних поколінь як в інтелектуальному, так і в моральному плані.

Система виховання в Стародавньому Римі склалася в 4 – 1 ст. до н.е. Соціально-класове розшарування населення (рабовласники, вільне привілейоване населення – патриції, вершники; бідне населення – плебеї) країни наклало свій відбиток і на систему виховання: для плебеїв існували елементарні приватні і платні школи (читання, письмо, лічба); для дітей привілейованих верств населення – граматичні школи, в яких учні вивчали граматику, латинську і грецьку мови, риторіку, елементи історії та літератури. У школах обох типів навчались лише хлопчики. В останні століття республіканського Риму існували школи риторів, в яких діти знаті готувалися до державної діяльності, вони вивчали риторіку, філософію, правознавство, грецьку мову, математику, музику; навчання в школах було платним. У середині 1 ст. до н.е. (період імперії) приватні граматичні й риторські школи були перетворені в державні. Проголошення в Римській імперії християнства державною релігією мало своїм

наслідком різку зміну навчання і виховання дітей у школах. Християнство надало школі яскраво забарвленого церковного характеру, що знижувало рівень розумового виховання підростаючих поколінь.

5. ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ АНТИЧНИХ МИСЛИТЕЛІВ

Педагогічні теорії античного світу найбільш вдало представлені в філософській спадщині Сократа, Платона, Аристотеля, Демокріта і Квінтіліана.

Сократ (469 – 399 до н.е.) – афінський філософ-ідеаліст. *Висував наступні педагогічні ідеї та погляди:* 1) заперечував необхідність пізнання світу й природи через їх недоступність людському розуму; 2) метою виховання вважав *пізнання людиною самої себе*, її моральне самовдосконалення; 3) за найвищу доброчесність людини вважав її знання і мудрість; 4) негативно ставився до вивчення природи («дерева ще нікого не навчили, як треба жити»); 5) вважав, що людина народжується від природи доброю; 6) навчав своїх учнів *евристичним методом* (методом навідних питань): спочатку доводив хибність уявлень, що їх мають учні, а потім підводив їх до правильного розуміння істини.

Платон (427 – 347 до н.е.) – учень Сократа, один із засновників філософського напрямку об'єктивного ідеалізму. *Його педагогічні ідеї:* 1) заперечував можливість пізнання об'єктивного світу, вважав, що знання людини суб'єктивні й відносні; 2) розглядав пізнання як пригадування людиною ідей із світу, в якому колись перебувала її душа і про який вона забула, з'єднавшись з тілом; 3) вважав, що душа людини складається з трьох частин – розумової, вольової, чуттєвої, цим частинам відповідають три роди доброчесностей і соціальних прошарків – мудрість (у філософів), мужність (у воїнів), помірність (у ремісників, землеробів, торговців і ін.); 4) у працях «*Держава*» і «*Закони*» *накреслив проект нової системи виховання дітей і молоді в рабовласницькій державі, при цьому поєднав елементи афінського і спартанського виховання* (афінська система – ідея гармонійного розвитку, широке коло наук, музичне виховання, система шкіл; спартанська система – державний характер виховання, суворість виховання, пильний добір музики і пісень, виховання дівчат та їх рівні права на освіту); 5) запропонував таку систему освіти і виховання дітей, молоді та дорослих: діти 3-6 років виховуються на майданчиках при храмах через ігри, казки, пісні, бесіди та ін.; діти 7-12 років (хлопчики і дівчатка окремо) навчаються у державних школах читанню, письму, лічбі, музиці і співали; підлітки 12-16 років відвідують школи-палестри, а юнаки 16-18 років – гімназії; молодь 18-20 років проходить військову службу в групах ефебів; молоді найздібніші люди 20-30 років здобувають вищу освіту, вивчають філософію, астрономію, арифметику, геометрію, музику, в подальшому будуть виконувати важливі доручення в державі; особи 30-35 років, найздібніші і найосвіченіші продовжують удосконалювати свою освіту, щоб стати потім керівниками держави; після 50 років вони звільняються від керівництва державою і далі займаються самовдосконаленням; 6) велику увагу приділяв фізичному вихованню дітей та молоді засобами різних систем гімнастичних вправ; 7) висловив низку цінних думок про виховання: виховання дітей дошкільного віку, фізичне виховання, розширення програми навчання, створення державної системи навчання, освіти дорослих та ін.

Аристотель (384 – 322 до н.е.) – учень Платона, видатний філософ і вчений Стародавньої Греції. *Педагогічні ідеї:* 1) вважав, що в основі пізнання людини лежить її чуттєвий досвід; 2) розглядав три частини душі людини: а) рослинну (харчування і розмноження), б) тваринну (вольову) (відчуття і бажання), в) розумову (мислення і пізнання); 3) виділив відповідно до трьох частин душі три частини виховання – фізичне, моральне і розумове; 4) метою людського життя вважав прагнення до земного щастя; 5) відстоював принцип «тотожного» (однакового) виховання в державі всіх дітей рабовласників; 6) *встановив вікову періодизацію:* від народження до 7 років – сімейне виховання, виховання засобами гри, казки, пісні, музики, бесід; від 7 до 14 років (початку статевої зрілості) – відвідування державних шкіл (фізичні вправи, читання, письмо, лічба, музика); 14-21 р. – здобуття середньої освіти (література, історія, філософія, математика, астрономія, музика); 7) негативно ставився до спартанської системи фізичного виховання; 8) великого значення надавав сімейному вихованню; 9) радив враховувати у вихованні вікові і психологічні особливості, розвивати їх діяльність.

Демокріт (460 – 370 до н.е.) – видатний представник античного матеріалізму, творець атомістичної теорії. *Педагогічні ідеї*: визнавав можливість пізнання світу; відстоював принцип природовідповідності виховання, гармонійний розвиток людини, великого значення надавав трудовому вихованню дітей і молоді, моральним вправам в їх поведінці; вважав, що мета виховання – підготувати молодь до реального життя на землі.

Марк Фабій Квінтіліан (35-95 рр.) – видатний римський педагог-гуманіст, учитель у школі риторів. *Педагогічні ідеї*: 1) автор першого педагогічного твору «Про виховання оратора» (12 книг); 2) вважав, що всі діти мають здібності до навчання; 3) радив розпочинати навчання з раннього віку (краще у школі, ніж дома); 4) вважав, що навчання має чергуватися з відпочинком та грою дітей; 5) значне місце у вихованні відводив музиці та естетичному вихованню; 6) радив одночасно вивчати кілька предметів (мова, письмо, музика, геометрія та ін.); 7) зазначав, що для міцності знань потрібна певна система вправ і повторення; 8) великі вимоги ставив до вчителів (бути прикладом для учнів, вміло користуватися голосом, рухами, бути гуманним, знати міру як у покаранні, так і в заохоченні).

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «історія освіти.
2. Які особливості виховання в добу первіснообщинного ладу?
3. Укажіть спільні ознаки навчання і виховання в країнах стародавнього Сходу.
4. Яка специфіка виховання давньосхідної особистості?
5. Яка специфіка виховання західної особистості в античні часи?
6. Які освітньо-виховні традиції спартанського виховання?
7. Який зміст навчання в давньоафінських школах?
8. Назвіть спільні та відмінні риси спартанського та афінського виховання.
9. Які педагогічні ідеї Сократа актуальні у наш час?
10. Яку систему виховання та освіти запропонував Платон?
11. Назвіть педагогічні ідеї Аристотеля, які вагомо вплинули на подальший розвиток європейської педагогіки.
12. У чому проявляється гуманізм педагогічних ідей давньоримського філософа і оратора Квінтіліана?

ТЕМА 2

ВИХОВАННЯ, ОСВІТА І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА КРАЇН ЄВРОПИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ, ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про розвиток освіти та виховання в європейських країнах у Середньовіччі, Відродженні та Реформації, розкрити еволюцію педагогічних ідей, цінностей та ідеалів формування особистості; розвинути здатність до самостійного пошуку, критичного аналізу та оцінки інформації, уміння застосовувати набуті знання на практиці, підтримувати здоровий та безпечний спосіб життя, а також формувати логічне та системне мислення, вміння інтерпретувати джерела і приймати рішення на основі гуманістичних цінностей.

План

1. Характерні риси педагогіки середньовіччя та основні типи шкіл у країнах Західної Європи.
2. Зародження гуманістичної педагогіки. Видатні педагоги-гуманісти.
3. Педагогіка і школа реформації. Єзуїтське виховання.

Ключові поняття теми: церковно-духовне виховання, парафіяльна школа, монастирська школа, соборна школа, «сім вільних мистецтв», міська школа, лицарське виховання, «сім лицарських добродітностей», схоластика, університет, гуманізм, реформаційний рух, єзуїтське виховання.

Література:

Основна: [6], [7], [9], [13].

Допоміжна: [25].

1. ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПЕДАГОГІКИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ОСНОВНІ ТИПИ ШКІЛ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Для педагогіки середньовіччя (V – XVI ст.) було *характерне* таке:

- зміна духовної орієнтації, переосмислення суспільних цінностей: від земного, матеріального інтересу до системи моралі і релігії;
- метою земного виховання стає підготовка до царства небесного;
- пануючою стає християнська релігія; негативне ставлення християнської релігії до античної культури, розгляд її як гріховної, «поганської» культури;
- проголошення аскетизму офіційною ідеологією, виховання людей в дусі релігійного аскетичного світогляду;
- людське тіло розглядалось як темниця для душі, яку слід було звільнити для вищого блаженства;
- християнське виховання вело до величезного зниження інтелектуального розвитку і надзвичайного кругозору;
- християнство підпорядковувало собі школи, все навчання було догматичним і формальним, наука стала служницею релігії;
- виховання у феодальному суспільстві носило класовий і становий (стани – духовні феодала, світські феодала; бюргери (купці, ремісники, селяни) характер.

У період середньовіччя в Західній Європі склалися в основному така *система освіти і виховання*: церковне (духовне) виховання; лицарське виховання; міські (магістратські) школи або бюргерське виховання; середньовічні університети.

Церковне (духовне) виховання включало такі школи: парафіяльні, монастирські, соборні (єпископські, кафедральні).

У парафіяльних школах (II ст.) навчалася група хлопчиків, яких за плату дяк навчав читання, письма і закону Божого. Хлопчики готувалися стати помічниками дяків, священників.

Монастирські школи згідно рішення Ахенського собору (817 р.) призначались для навчання хлопчиків, які мали стати монахами. З часом ці школи поділились на внутрішні – для майбутніх монахів і зовнішні – для хлопчиків мирян із заможних верств.

Соборні (єпископські, кафедральні) школи відкривались у церковних центрах, за своєю організацією були близькі до монастирських шкіл. Церковні школи відвідували хлопчики 7-15 років.

Для всіх церковних шкіл було *характерне* наступне: навчання проводилось латинською мовою; індивідуально-групова форма навчання, відсутність точно встановленого строку навчання; зазубрювання молитов, псалмів, читання релігійних книг, навчання письму, співу, арифметиці; навчання катехізисним способом (запитання і відповіді); застосування фізичних покарань; релігійний характер виховання і навчання; вивчення «семи вільних мистецтв» («тривіуму» і «квадривіуму») (крім парафіяльних шкіл) і богослов'я.

Лицарське виховання (з кінця XI – до XV ст.).

Девіз лицарів: «Душу - Богу, життя – королю, серце – жінці, честь – собі».

Основні характеристики лицарського виховання:

світський характер виховання;

мета – підготовка досвідчених воїнів, які б вміли жорстоко поводитись з поневоленими кріпаками, відзначалися спритністю у великосвітському товаристві;

зміст виховання – вивчення «семи вільних благочестій»; верхової їзди, стрільби з лука, метання списа, фехтування, плавання, полювання, гри в шахи, вміння складати і співати пісні;

етапи виховання: діти до 7 років (хлопчики) виховувались у замку своїх батьків (сімейне виховання); з 7 до 14 років – виконання обов'язків пажа при дружині сюзерена, здобуття морального і естетичного виховання; з 14 до 21 року – зброєносці сюзерена, урочисте посвячення в лицарі (21 рік);

відсутність належного розумового виховання.

Міські (магістратські) школи, бюргерське виховання: відкривали ці школи міські купці і ремісники; школи утримувались коштом міського самоврядування (магістрату); навчання проводилось рідною мовою; у школах навчались читати, писати, лічити; вивчали релігію, риторику, граматику, геометрію.

Середньовічні університети (від лат.- *сукупність*, об'єднання, пізніше – *загальність*

наук) виникають у 12 – 13 ст. у зв'язку з економічним розвитком Європи: у Болонії (1158), Оксфорді (1168), Кембриджі (1209), Парижі (1253), Празі (1348), Кракові (1364), Відні (1365) та ін.

Середньовічні університети відкривались з ініціативи вчених, користувались самоврядуванням і автономією; церква і духовенство встановлювали свою монополію на університети, підпорядковуючи їх своєму впливові.

Очолював університет **ректор**, що вибирався професорами і студентами; траплялося, що ректорами були й студенти. Історії відомо, що ректором Болонського університету в перші століття міг бути лише студент; одружений не міг бути ректором. Після ректора стояв **синдик**, що представляв інтереси університету у зовнішніх судах. При ректорі працювала рада, в яку входили вибрані студенти. Частина студентів жила в **колегіумі** – університетському гуртожитку. **Вагант** – мандруючий студент. **Гаудеамус** – весела студентська пісня.

До кінця 12 ст. університети, як правило, мали чотири **факультети**: артистичний (підготовчий, строк навчання 5-7 років, протягом яких вивчали «сім вільних мистецтв»), юридичний, медичний і богословський (строк навчання 5-6 років). Після закінчення артистичного факультету студенти мали право вступити на інші факультети; особи, які закінчували цей факультет, діставали ступінь «**магістра мистецтв**». Особи, які закінчували повний курс навчання в університеті (11-13 років) здобували вище звання «**доктора наук**». На чолі кожного факультету стояв декан.

Навчальний рік тривав з 10 грудня до 7 вересня, у навчальному році було 90 свят, списки яких вивішувались в аудиторіях.

Основними **методами навчання** були лекції і диспути; студенти виконували багато вправ і писали письмові роботи – трактати.

2. ЗАРОДЖЕННЯ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ. ВИДАТНІ ПЕДАГОГИ-ГУМАНІСТИ

В епоху Відродження (XIV–XVI ст.) зароджується капіталістичне виробництво, швидко розвиваються міста і торгівля, виникає новий клас – буржуазія. В цей період особливого розвитку досягають науки (математика, астрономія, механіка, природознавство, географія), сприяючи вдосконаленню технічних знань, винаходам, географічним відкриттям, виникненню книгодрукування і т.д. Діячі цієї епохи ставили в центрі уваги людину, тому їх світогляд, що виражався в філософських, політичних і літературних поглядах, позначались терміном «**гуманізм**». Тому епоху Відродження (сам термін «**відродження**» – переклад французького терміну «ренесанс») часто називають епохою гуманізму. Загалом **педагогіка гуманізму характеризується**:

- критикою всієї середньовічної системи схоластичної освіти;
- великою повагою до дітей, протестом проти фізичних покарань;
- турботою про здоров'я і нормальний фізичний розвиток дитини;
- посиленням розумового розвитку;
- вимогою гармонійного і всебічного розвитку особистості;
- розширенням обсягу змісту освіти елементами наукового знання: природознавства, географії, історії, літератури, іноземних мов;
- посиленням художньо-естетичного виховання, запровадженням у школі програми малювання, музики, ліплення, танців;
- піднесенням ролі морального виховання;
- зменшенням впливу церкви на школу, питомої ваги релігійних дисциплін в змісті освіти;
- увагою до жіночої освіти;
- піднесенням ролі учителя в суспільстві.

У епоху Відродження існували міські школи, відкривались латинські школи підвищеного типу (колегіуми і гімназії), нові університети, державні і приватні школи для дівчат.

Педагогічна думка в цей час збагатилась творами і педагогічною практикою багатьох педагогів-гуманістів (В. да Фельтре, Ф. Рабле, Е. Роттердамського, М.Монтеня, Л.Вівеса,

В.Ратке, Т.Мора, Т.Кампанелли) та ін.

Вітторіно да Фельтре (1378 – 1446) – італійський педагог-гуманіст, в 1424 р. на запрошення мантуанського герцога Гонзаті очолив школу нового типу, яку назвав «Будинок радості» велика увага в школі (була розташована на березі мальовничого озера) приділялась фізичному і розумовому розвитку вихованців; в школі не було фізичних покарань, між учителями та учнями існували гуманні взаємини.

Еразм Роттердамський (1466 – 1536) – нідерландський письменник-педагог. Гостро критикував схоластичну освіту і школу у памфлетах «Похвала глупоті», «Грубі вчителі», «Розмови запросто», вимагав, щоб навчання було легким і приємним, ґрунтувалося на їхніх інтересах і розвивало самодіяльність дітей. Особливу педагогічну цінність представляє його книга «Молодим дітям наука», що містить 600 правил, які Еразм вважав обов'язковими для юнацтва.

Франсуа Рабле (1494 – 1553) – французький письменник, учений-гуманіст. У сатиричному романі «Гаргантюа і Пантагрюель» дав гостру критику схоластичного виховання дітей і молоді, прагнучи показати, яким має бути гуманістичне виховання; пропонував широку, універсальну програму шкільних занять (вивчення мов, математики, астрономії, історії, права і заняття різними видами мистецтва).

Мішель Монтень (1533 – 1592) – французький філософ і письменник. У своїй праці «Досліди» (1580 р.) висловлював ставлення до проблем виховання. Він критикує схоластичну школу; вважав, що освіта має розвивати розум учня та сприяти вихованню високих моральних якостей.

Луїс Вівес (1492 – 1540) – іспанський філософ, психолог, педагог; висміював схоластичну систему навчання; заклав основи гуманістичної педагогіки; вимагав вивчення класичних мов і літератури, запровадження курсу історії і предметів реальної освіти, розширення жіночої освіти.

Вольфганг Ратке (Ратихій) (1571 – 1635) – німецький педагог; прихильник природовідповідності виховання; вимагав загального навчання рідною мовою; його педагогічний досвід був добре вивчений Я.А. Коменським.

Томас Мор (1478 – 1535) – видатний англійський соціаліст-утопіст, у своєму творі «Золота книга про найкращий лад і про новий острів Утопія» (1516) зробив спробу дати характеристику освіти і виховання дітей та молоді на фантастичному острові Утопія. Його педагогічні ідеї: гармонійний розвиток особистості, повна рівність в освіті всіх громадян, зв'язок школи з життям, реальний напрям в освіті, поєднання навчання дітей з їхньою участю у продуктивній праці, рівноправність розумової й фізичної праці, широка організація самоосвіти громадян і прилучення їх до науки.

Томазо Кампанелла (1568 – 1639) – італійський мислитель. У творі «Місто Сонця» (1623) зобразив ідеальний суспільний лад, при якому люди живуть на засадах повної політичної і економічної рівності. Педагогічні ідеї: дошкільне виховання дітей під наглядом няньок – виховательок; навчання в школах рідною мовою; поєднання навчання з продуктивною працею; пріоритет суспільного виховання; спільне навчання в одній школі хлопчиків і дівчаток (ідея висунута вперше).

3. ПЕДАГОГІКА І ШКОЛА ЕПОХИ РЕФОРМАЦІЇ. ЄЗУЇТСЬКЕ ВИХОВАННЯ

Боротьбу проти католицької церкви і догматизму, яку розпочали гуманісти в 15 – 16 ст. продовжили **представники реформації**: Ян Гус (Чехія), Мартін Лютер і Томас Мюнцер, Філіп Меланхтон (Німеччина), Іоанн Кальвін (Швейцарія). **Реформація** (від лат. – перетворення, виправлення) – широкий антифеодальний рух, який у XVI – XVII ст. охопив більшість країн Західної та Центральної Європи. Реформація сприяла появі багатьох великих педагогів, практиків і теоретиків.

Мартін Лютер (1483 – 1546) – відомий німецький реформатор, засновник протестантизму; вважав, що людина може спастися вірою, але для цього вона повинна знати джерела віри (тобто Біблію); вимагав, щоб Біблію люди читали рідною мовою; виступав, щоб для всіх хлопчиків і дівчаток утримувалися школи коштом міських управлінь; погляди на школу і виховання докладно виклав у посланні «Бургомістрам усіх міст німецької країни про

влаштування та утримання християнських шкіл» (1524); розробив новий релігійний катехізис; запровадив у практику недільні заняття священників з дітьми по катехізису.

Філіпп Меланхтон (1497 – 1560) – видатний німецький вчений. Уклав низку підручників з латинської та грецької граматики, риторики, історії, діалектики, етики, фізики; був засновником і реформатором цілого ряду протестантських університетів (Лейпциг, Тюбінген, Гейдельберг, Кенігсберг, Ієна); розробив саксонський нормальний шкільний план («Євангелічний церковний і шкільний порядок», 1528), де пропонує: обмежити навчання латинською мовою, розподілити дітей у школах на класи – 1-й клас (читання, релігія, співи), 2-й клас (граматика, співи, закон Божий), 3-й клас (вивчення граматики, римських поетів Овідія і Вергілія, прозаїки Цицерона, закону Божого і співів).

У 1528 році в місті Стансбург одним з учнів Лютера – Йоганном Штурмом була заснована **латинська школа, названа гімназією**. В її основу Штурм поклав три ідеї – благочестя, країнознавство і знання. Гімназія штурмівського типу стали виникати в цілому ряді міст Центральної і Північної Європи; класична гімназія готувала майбутніх служителів протестантської церкви і державних чиновників.

Серед основних вимог реформації у галузі шкільництва виділяють навчання рідною мовою, надання загальної освіти, державне або громадське фінансування школи, можливість освіти для жінок.

Як знаряддя в боротьбі з реформацією католицька церква використовує школи, якими займався **орден єзуїтів**, бойова організація «Братство Ісуса», заснована в 1534 р. релігійним іспанським фанатиком **Ігнатієм Лойолою** і утверджена Папою у 1540. Метою ордену було поширення католицизму на всій земній кулі і боротьба з протестантизмом. «Бойовою» зброєю ордену були: проповідь (вплив на маси); сповідь (покірність церкві окремих осіб); виховання. *Єзуїтське виховання ставило собі за мету зміцнення впливу католицької церкви через пристосування методів виховання до вимог епохи Відродження*: фізичне виховання, добре устаткування школи, застосування принципу наочності, м'яка (зовні) дисципліна, ласкаве поводження з дітьми; досить широке коло загальноосвітніх знань – усе це нові, обумовлені епохою риси єзуїтського виховання. Навчання в єзуїтських колегіях було визначено шкільним статутом «План та організація занять товариства «Ісуса» (1599). Єзуїтська колегія була закладом інтернатського типу, все життя вихованців було підпорядковане наказом ордену. Навчалися в єзуїтських колегіях діти заможних верств безкоштовно. Колегія мала два відділи: нижчий; вищий. У нижчому відділі було п'ять класів: нижчий клас граматики, середній клас граматики, вищий клас граматики, клас словесних наук, дворічний клас риторики. Вищий відділ містив курс філософії (від 2 до 3-х років) і курс богослов'я (4 роки).

Особливості навчання в єзуїтських колегіях: усі розмови, бесіди, читання на латинській мові; вивчення стародавніх латинських письменників заради вивчення мови та вдосконалення стилю; вправлення у написанні латинських віршів; розучування та постановка творів латинською мовою; вивчення «єрудиції» (як навчального предмету – оповідання з історії, твори різних авторів, байки, вислови мудреців, винаходи, значення гербів, емблеми та ін.); опанування «казуїстики» (тлумачення законів релігії у бажаному напрямі).

Виховна система єзуїтів була побудована на розпалюванні в учнях суперництва. Кожному учневі призначався суперник, який мусив стежити за своїм товаришем.

Засобами підсилення суперництва було:

– обрання на почесні в школі посади преторів, цензорів, декуріонів учнів справних, що більше встигають;

– урочисте нагородження на багатолюдних зборах з проголошення похвального слова;

– розміщення учнів у класі відповідно до їх успіхів, причому кращі учні займають перші місця, а слабші сидять на задніх лавах;

– занесення на особливу дошку пошани тих, що талановито виконали якусь роботу.

Єзуїтська система розвивала взаємне шпигунство, нашіпті, улесливість у ставленні до старших. Позитивною у єзуїтських колегіях була постановка фізичного виховання. Єзуїти також велику увагу приділяли питанню підготовки вчителів, і вперше здійснили систематичну їх підготовку.

Питання для самоконтролю:

1. Які характерні риси педагогіки середньовіччя?
2. Які типи шкіл переважали в Західній Європі в епоху середньовіччя?
3. Які освітньо-виховні традиції були в церковних школах?
4. Які характеристики лицарського фізичного виховання?
5. Як називався мандруючий студент?
6. Чому з'являються середньовічні університети, який у них зміст навчання?
7. Які характеристики епохи Відродження? Назвіть видатних педагогів-гуманістів цієї епохи.
8. Які особливості єзуїтської освіти та виховання?

ТЕМА 3

ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА Я. КОМЕНСЬКОГО

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про педагогічну систему Я. Коменського, її концепцію виховання та освіти, роль у розвитку науки і практики фізичного та морального виховання; розвинути здатність до критичного аналізу педагогічних ідей, самостійного пошуку та оцінки інформації, уміння застосовувати знання у практичній діяльності, підтримувати здоровий спосіб життя, а також формувати логічне та системне мислення і приймати рішення на основі гуманістичних принципів та цінностей.

План

1. Життєвий і творчий шлях.
2. Загальнопедагогічні ідеї.
3. Вікова періодизація і система шкіл.
4. Дидактичні погляди. Навчальні підручники.
5. Моральне виховання.
6. Вимоги до вчителя.

Ключові поняття теми: Я. Коменський, світогляд педагога, педагогічна та наукова діяльність, педагогічні ідеї.

Література

Основна: [6], [7], [9], [13].

Допоміжна: [10], [14].

1. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Ян Амос Коменський (1592 – 1670) – видатний слов'янський (чеський) мислитель, педагог, фундатор наукової педагогіки. Він належить до числа тих історичних осіб, які своїми творіннями і беззавітним служінням народу знайшли славу, любов і визнання. Не випадково його називають Ньютоном педагогіки, Коперніком педагогіки, Колумбом педагогіки, учителем народів, батьком нової педагогіки. Народився в моравському містечку Нівніце, у сім'ї мірошника – члена общини «Чеських братів». Рано втратив батьків; здобув початкову, середню і вищу освіту (навчався в Празькому, Карловому, Герборнському і Гейдельберзькому університетах); в польському місті Лешно керував братською школою; брав участь у реформуванні школи в Англії та Швеції; **написав низку філософсько-педагогічних творів:** «Велика дидактика», «Материнська школа», «Пансофія», «Про культуру природних обдарувань», «Правила поведінки дітей», «Закони добре організованої школи», «Загальна порада про виправлення справ людських», «Єдино необхідне», «Лабіринт миру і рай серця», «Вихід із схоластичних лабіринтів», «Про вигнання із шкіл відсталості», «Школа-гра», «Ангел світу»; створив підручники для дітей – «Відкриті двері до мов і всіх наук», «Видимий світ у малюнках».

Я. Коменський жив і працював в таких країнах, як Чехія, Польща, Угорщина, Англія, Швеція, Голландія; помер недалеко від Амстердаму у м. Неардені.

Характерні риси світогляду Яна Амоса (це друге ім'я, яке він собі вибрав, з латині означає «особливо любимий») Коменського: 1) **демократизм** (запозичений ним у сектантських рухів 15-17 ст., що проявлявся у глибокій симпатії до трудящих і негативному ставленні до

дворянства і католицької церкви); 2) *гуманізм* (життєрадісність, оптимізм, що склалися під впливом епохи Відродження; 3) *сенсуалізм* (запозичений у натур-філософа Ф. Бекона, згідно з яким вихідним началом пізнання є відчуття, досвід); 4) *релігійність* (протестантизм), вихідним положенням якого є теза Коменського про те, що назвав себе Бог альфою і омегою, початком і кінцем всіх речей, з нього ж, ним же і в ньому ж вся сутність. Коменський вважає, що природа і людина створені Богом.

У творах Я. А. Коменського величезна педагогічна мудрість і наукове передбачення, завдяки чому його вчення зберігає свою актуальність і в наш час.

2. ЗАГАЛЬНОПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ

Класична праця Коменського «Велика дидактика» (1632) послідовно і систематично висвітлює майже всі основні проблеми навчання і виховання. Довга назва книги в урочистому стилі тієї епохи сповіщає про її головні цілі: *«Велика дидактика, або та, що містить універсальну теорію вчити всіх усього або правильний і ретельно обдуманий спосіб створювати по всіх общинах, містах і селах кожної християнської держави такі школи, в яких усе юнацтво обох статей, без будь-якого, де б це не було, винятку, могло б опановувати науки, удосконалювати свою вдачу, набувати благочестя і таким чином у роки юності навчитись усього, що потрібне для сучасного і майбутнього життя, стисло, приємно і ґрунтовно, де для всього, що пропонується, основи виникають із самої природи речей, істинність підтверджується паралельними прикладами з галузі механічних мистецтв, порядок поділяється за роками, місцями, годинами, нарешті, вказується легкий і правильний для вдалого здійснення цього на практиці»*. **Основну мету виховання** Коменський вбачав у підготовці людини до загробного життя. У процесі виховання, на його думку, людина проходить **три ступені**: вчиться пізнавати себе і навколишнє життя (розумове виховання), володіти собою (моральне виховання), вірити в Бога (релігійне виховання). Коменський, під впливом Аристотеля вважав, що людина є носієм рослинного та інтелектуального чи духовного життя («Ми живемо потріпаним життям: рослинним, тваринним і розумовим чи духовним, з яких перше ніколи не виходить за межі тіла, друге через дію почуттів і руху направляється до предметів, а третє може існувати незалежно від перших двох»). Коменський переконував, що **всі діти (багаті і бідні, знатні і незнатні, хлопчики і дівчатка) повинні ходити до школи, щоб стати людьми**. Він вважав, що школа повинна стати майстернею для вироблення з дітей справжніх людей. Це буде, на думку Коменського в тому випадку, коли всі будуть: 1) мудрими розумом; 2) володіти плавною приємною мовою; 3) здібними в роботі; 4) вихованими морально; 5) благочестиві серцем. Коменський вперше в історії педагогіки обґрунтовує принцип природо відповідності (людина є частиною природи і підлягає її основним законам – «основоположенням»; дерева в лісі, трава в полі, риба в морі, діти в школі; послідовність, поступовість і систематичність навчання обґрунтовується положенням, що природа не робить стрибків, а розвивається поступово; «все повинно відбуватись природно, хай насилля буде усунене від справи»; використовувати в процесі виховання природні, вікові і психологічні особливості дітей: «освіту людини потрібно починати «навесні життя», тобто в дитинстві»; «ранкові часи для занять найбільш зручні»; «все, що підлягає вивченню, повинно бути розподілено згідно з ступенями віку так, щоб воно було доступно»). Раніше обґрунтовували кожне мудре твердження посиланнями на тексти «Святого письма». Коменський, не відмовляючись подекуди від цього старого способу аргументації, **запровадив новий прийом – посилання на природу**, авторитет якої високо піднісся в епоху Відродження. Педагогічна система Коменського проникнута **ідеєю народності**. Це випливає з таких вимог Коменського до виховання: 1) виховання, освіта і навчання повинні формувати таку гармонійно розвинену, високоморальну людину, яка вище за все ставить благополуччя своєї Батьківщини, готовність віддати своє життя за її свободу і незалежність; 2) освіта повинна бути загальною і обов'язковою; 3) в основі освіти повинно лежати навчання рідною мовою; 4) все навчання і освіта повинні бути спрямовані на виховання людяності, гуманності.

3. ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ І СИСТЕМА ШКІЛ

Я. Коменський запровадив **вікову періодизацію**, яка включала такі періоди: дитинство (від народження до 6 років). отроцтво (від 6 до 12 років). юність (від 12 до 18 років),

змужнілість (від 18 до 24 років). Кожний віковий період розрахований на 6 років, а не 7 років, як це було в Аристотеля.

Школа, на думку Коменського, повинна бути: «майстернею мудрості», «майстернею гуманності і людяності», «майстернею працелюбства». У своїх працях «Лабіринти миру і рай серця», «Вихід із схоластичних лабіринтів», «Про вигнання із шкіл відсталості» та ін. **Коменський дає глибоку критику догматично-схоластичної середньовічної школи, і розкриває такі її недоліки:** 1) відрив змісту навчання від дійсності; 2) чисельність предметів, невідповідність їх можливостям учнів, що перетворювало школу в «лабіринт»; 3) панування в школах методів зубріння; 4) жорстокий режим, який підривав у дитини будь-яку творчу ініціативу, приглушував її здібності; 5) заняття з кожним окремих учнем, на відміну від класних, колективних занять; 6) школи вчать не слів, а речей; 7) надмірна тривалість занять; 8) ігнорування морального виховання («і переважно звідти виходили замість слухняних ангелів дикі осли...»). **Коменський перший в історії педагогіки розробив принципи побудови системи шкільної освіти,** зокрема такі, як: загальне навчання (освіту повинно отримати все юнацтво); рівні права та можливості жінки з чоловіком в навчанні і освіті («жінки – теж образ Божий»); викладання і навчання рідною мовою (в той час як вся Європа вчилась латинською); зв'язок школи з життям (необхідно вивчати життя, речі, явища; готувати до практичного життя); єдність і наступність системи шкіл (кожна наступна ланка пов'язана з попередньою); державний характер («добрий і мудрий юнак є найцінніший скарб всієї держави», основу всякої держави складає виховання юнаків (словами Діогена).

Виходячи з основних принципів побудови шкільної системи, а також відповідно до розробленої ним вікової періодизації, **Коменський запропонував чотирьохступеневу систему шкіл:** 1) материнська школа (до 6 років); 2) школа рідної мови (6 – 12 років); 3) латинська школа (гімназія) – 12 – 18 років; 4) академія (університет) – 18 – 24 р. Кожну з чотирьох ланок школи Коменський описує в окремих розділах «Великої дидактики.»

Материнська школа, як система сімейного виховання, передбачає у хлопчиків і дівчаток: розвиток органів чуттів; первісне уявлення про природу і сутність життя; привчання до самообслуговування, поміркованості, охайності, пошани до батьків і старших, правдивості, слухняності (фізичне і моральне виховання). Про навчання і виховання дітей від народження і до 6 років Коменський написав спеціальну книгу «Материнська школа» (1630), яка поставила автора у ряд перших серед вчених і мислителів нового часу, хто зупинив свою увагу на питаннях дошкільного виховання.

У школі рідної мови навчаються діти (хлопчики і дівчатка) 6 – 12 років всіх станів (бідні і багаті). Такі школи повинні бути в кожній общині і в кожному місті. Школа рідної мови – основна ланка народної освіти в системі шкіл Коменського. Діти в цій школі опановують рідною мовою читання, письмо, лічбу, співи, історію, релігію, ремесла, основи космографії, вчення про моральність. Коменський запропонував поділити цю школу на 6 класів, кожен з яких має особливе завдання і свій підручник; щоденні заняття поділяються на дві частини: 2 години до полудня і стільки ж після полудня, решта часу – домашні роботи, відпочинок.

Латинська школа (гімназія) повинна бути в кожному місті, повіті. Навчаються юнаки 12 – 18 років, які успішно закінчили школу рідної мови. Зміст освіти в цих школах: «сім вільних мистецтв», фізика, географія, історія, мораль, хронологія, етика, мови – рідна, латинь, грецька, старовірська. Відповідно до шестирічного курсу навчання Коменський намітив шість класів: 1 – граматичний, 2 – фізичний, 3 – математичний, 4 – етичний, 5 – діалектичний, 6 – риторичний. Над дверима кожного класу написи: «Вхід заборонено тому, хто не вміє читати», «Вхід заборонений тому, хто не знає арифметики», «Хай не входять ті, що не вміють говорити» та ін. Мови вивчаються протягом всіх років навчання.

Академія (університет) призначається для найбільш обдарованих юнаків 18 – 24 років, які в подальшому стануть вченими і керівниками. Коменський передбачав для академії традиційні для того часу три факультети: богословський, юридичний, медичний. Коменський закликає академіків до того, що «вони не повинні терпіти лжестудентів, які подаючи іншим шкідливий приклад бездіяльності і розколів, переводять батьківське майно і гублять свої роки». Коменський вимагає, щоб академії були забезпечені висококваліфікованими вченими, книгами

з різних спеціальностей. Він великого значення надавав самостійній роботі студентів у вигляді вивчення ними першоджерел і діяльної участі в обговоренні питань, що виникають у зв'язку з вивченням першоджерел. Освіту в академіях Коменський пропонує завершувати подорожами, які розширюють знання, дають можливість зібрати матеріал для написання наукової роботи. Загалом, система шкільної освіти в Коменського характеризується чіткістю і завершеністю.

4. ДИДАКТИЧНІ ПОГЛЯДИ. НАВЧАЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ

Я. А. Коменського по праву вважають основоположником, *«батьком» дидактики*. У своєму головному педагогічному творі «Велика дидактика», та інших – «Пансофічна школа», «Вихід зі схоластичних лабіринтів», «Закони добре організованої школи», **Коменський торкнувся ряду дидактичних питань**, зокрема: 1) співвідношення дидактики і методик окремих предметів; 2) загальних принципів і правил навчання; 3) обґрунтування класно-урочної системи навчання, уроку; 4) визначення активних методів навчання; 5) з'ясування принципів визначення змісту освіти; 6) розробки навчальних підручників для учнів. Про загальну дидактику Коменський писав: «Ми обіцяємо Велику дидактику, тобто універсальне мистецтво всіх вчити всього». Дидактика, на його думку, дає методикам викладання окремих дисциплін нерівні положення і правила. **Коменський розкрив сутність таких принципів навчання, як: наочність** (як «золоте правило дидактики»; все, наскільки можна давати чуттям, а саме: видиме – зорові, те, що чуємо – слухові, відчуттям нюхом – нюхові, те, що їмо – смакові, відчуття на дотик – дотикові, коли ж щось може бути одночасно сприйняте кількома чуттями, то треба одночасно давати кільком чуттям»; наочність як універсальний метод); **свідомість і активність** («нічого не слід примушувати виучувати напам'ять, крім того, що добре зрозуміле розумом»); **послідовність і систематичність** («розум в пізнанні речей йде поступово»; навчання повинно йти від більш загального до більш конкретного, від більш легкого до більш складного, від відомого до невідомого, від більш близького до більш віддаленого та ін. класичні правила дидактики); вправлення і міцність засвоєння знань («тільки вправа робить людей тямущими в усіх речах», «ми вимагаємо, щоб в усіх класах учні вправлялись на практиці»; вправи і повторення повинні мати місце доти, поки матеріал не зрозуміють всі, вони повинні проводитись систематично).

Я. А. Коменський теоретично обґрунтував класно-урочну систему навчання, вивчивши практичний досвід роботи латинських шкіл, класичних гімназій, братських шкіл Західної Європи. **Необхідними умовами правильної організації навчання Коменський вважав:** 1) клас з незмінним складом учнів і приблизно однаковим рівнем розвитку; 2) твердо визначений час занять; 3) послідовне чергування занять і перерв; 4) одночасну роботу учителя з усім класом. Коменський наполягав, щоб учбові заняття в школі починались восени, щоб було заборонено приймати в школу учнів після учбового року. **Коменський вводить поняття навчального року, четверті, канікул**; він визначив тривалість уроку однією годиною; розрізняв три структурні частини уроку: початок – відновлення в пам'яті учнів пройденого, опитування і створення уваги; продовження – показ, сприймання, роз'яснення; закінчення – вправа, оволодіння, використання. Щодо серйозних розумових занять він рекомендував 4 години – до обіду 2 години і 2 години після обіду, крім того година зранку для молитви і одна година пополудню для домашніх справ, відпочинку, крім того, у середу і суботу, післяобідній час – вільний. **Коменський виступав проти домашніх завдань**, мотивуючи це твердженням про те, що в школі треба робити все те, що забезпечує науковий успіх і що учні за властивої юнацької культури будуть виконувати домашні завдання поверхово, неохайно і з помилками, а вже краще нічого не робити, ніж робити з помилками. Коменський вимагав так пояснювати матеріал і розробляти його за допомогою вправ, щоб учневі знадобилось лише швидко «перечитати один раз увечері і один раз вранці» перед виходом до школи. Важливе значення для організації роботи школи мають думки Коменського про **постійні перевірки і випробування знань** – щогодинні (учителем), щоденні (декуріоном), щотижневі (самими учнями), щомісячні (ректором), триместрові і річні випробування (керівництвом шкіл). Захопившись ідеєю загального навчання («вчити всіх усьому»), він **вважав, що один учитель, використовуючи декуріонів (кращих учнів) може одночасно навчити до триста учнів**. Класно-урочна система навчання, розроблена Коменським, утвердилась у школах всього світу.

Коменський вважав, що «метод навчання повинен зменшувати важко доступність навчання з тим, щоб воно не викликало в учнів незадоволення і не відвертало їх від подальших занять». Він радив, щоб учні переписували в свої щоденники, пам'ятні зошити чи збірники те, що вони чують чи читають в книгах.

Коменський визначив наступні **принципи побудови і відбору змісту освіти**: 1) доцільності («який смисл вивчати те, знання чого не принесе користі»); 2) енциклопедичності знань (реальні навчальні дисципліни вивчаються раніше за формальні); 3) посиленості (відповідність віковим особливостям учнів); 4) концентричності («розподілити учбовий матеріал так, щоб наступні потім заняття не вносили нічого нового, а становили тільки деякий розвиток отриманих знань»).

Коменський висловив низку теоретичних думок про навчальні підручники. Серед найважливіших вимог до підручників такі: невеликі за обсягом, але з достатньо повним навчальним матеріалом; точні і доступні, зрозумілі і без вчителя, ілюстровані; систематичне розташування навчального матеріалу; відображення змісту книги у вигляді креслень на стінах класних кімнат (короткі тексти, картини, емблеми та ін.); написаний доброю мовою; у ньому не повинно бути нічого зайвого. У підручниках Коменського подано багато навчального матеріалу: цікаві речення для засвоєння граматики, відомості з природознавства (рослини, тварини, будова людського тіла), про ремесла, землеробство, громадське життя. **Серед багатьох його підручників найбільшою популярністю користувались «Відкриті двері до мов і всіх наук» (1631) та «Видимий світ у малюнках» (1658) – ця книга вважається родоначальницею ілюстрованих книг для дітей.**

5. МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

Я. А. Коменський у «Великій дидактиці» подає 16 правил для розвитку моральності. В основу морального виховання він покладає такі доброчесності: мудрість, помірність, мужність, справедливість. У главі «Метод моралі» Коменський дає такі **моральні настанови-правила** як:

- мудрість юнаки повинні черпати з хороших настанов;
- помірності слід навчатися протягом всього часу навчання, звикаючи дотримуватись помірності в їжі і питті, в сні і бадьорому стані, в праці та в іграх, в розмові і мовчанні;
- мужності нехай вони вчаться, долаючи самих себе, стримуючи свій потяг до надмірної біганини чи гри, приборкувати нетерпеливість, гнів;
- справедливості вчаться, нікого не ображаючи, уникаючи брехні, проявляючи ретельність і люб'язність.

Весь час, на думку Коменського, має бути зайнятий навчанням, працею або розумними розвагами, оскільки бездіяльність може призвести їх до розпусти та порушення дисципліни.

В ряді своїх праць Коменський торкається проблеми **методів морального виховання**. Зокрема, виділяються такі методи як: 1) **особистий приклад** («позитивні приклади з боку батьків, вихователів, учителів і товаришів постійно повинні освітлювати наперед шлях»); 2) **повчання** (проте застерігає, що «занадто довгі повчання уму-розуму чи тривалі промови... взагалі не дадуть ніякого результату»), разом з повчаннями Коменський великого значення надає бесідам морального характеру, казкам, байкам, легендам, художній літературі, диспутам, театральним видовиськам; 3) **вправи** (доброчесність виховується ділами, а не словами; що треба робити, тому вчаться роблячи, діти навчаються слухняності – слухаючись, стриманості – стримуючись, правдивості – кажучи правду тощо); 4) **заохочення** (заохочувати похвалою, оцінкою, подарунками та ін.); 5) **покарання** (окрик і різка як два ступені виховання; особливо строго слід карати за богохульство, впертість, брехню; «за поведінку слід карати строгіше, ніж за навчання». В праці «Закони добре організованої школи» **Коменський називає такі вчинки, за які допустимі тілесні покарання**: а) відсутність на заняттях під видуманим приводом; б) порушення честі сварками, бійками, прокляттями, недозволеною дружбою, якщо не допомагають догани; в) проступки декуріонів (при зауваженнях, нагадуваннях тощо); г) розповсюдження зневажливого ставлення до законів шкільної дисципліни.

Про дисципліну в системі шкільної роботи та в справі морального виховання Коменський пише у таких творах як «Велика дидактика», «Закони добре організованої школи»,

«Правила поведінки», «Пансофічна школа», «Материнська школа». Ось деякі думки Коменського про дисципліну:

- «школа без дисципліни, що млин без води»;

- «дисципліну треба застосовувати по відношенню до тих, хто її порушує»;

- «кращий зразок дисципліни показує небесне сонце, яке всьому, що росте, дає

1) постійне світло і тепло; 2) часто дощ і вітри; 3) рідко блискавки і грози, хоч і це також на користь тому, що росте. Наслідуючи сонце, керівник школи буде намагатися утримати юнацтво в належних рамках: 1) постійними прикладами; 2) настановами, умовляннями, іноді і доганами; 3) якщо, нарешті, у кого-небудь настільки нещасний характер, що ці порівняно легкі заходи є недостатніми, слід вдаватися до більш сильних засобів»;

- «нехай підтримання дисципліни завжди проходить строго і переконливо, але не жартівливо чи люто, щоб збуджувати страх і повагу, а не сміх і ненависть».

Коменський виступав дотримувати суворої дисципліни на засадах гуманності.

6. ВИМОГИ ДО ВЧИТЕЛЯ

Великого значення Коменський надавав вчителю. Ось як він висловлюється про людей цієї професії:

1) «Учителі – душа і серце виховання і тому вони поставлені на високому почесному місці, їм вручена почесна посада, вище якої нічого не може бути під сонцем»;

2) «Хороший учитель шукає учнів. Він шукає чого вчити, бо він горить нетерпінням навчити всіх всього, що тільки можливо. Він думає про те, як вчити, щоб напій науки проковтнувся без побоїв, без крику, без насилля, без огиди, словом привітно і приємно»;

3) «Хто береться за найвище, той повинен пізнатися із неспанням і трудами і уникати бенкетів, розкошів і всього того, що ослаблює дух»;

4) «Учителі повинні турбуватися про те, щоб бути для учнів і в харчуванні, і в одязі зразком простоти, в діяльності – прикладом бадьорості і працьовитості, в поведінці – скромності, в промовах – мистецтва розмови і мовчання...»;

5) «Всі педагоги повинні докладати зусиль для того, щоб бути не тільки керівниками своїх вихованців, але також їх друзями».

Я. А. Коменський ставив такі вимоги до вчителя: а) покликання і любов до професії; б) працьовитість; в) ентузіазм, сповнення життям, дієвість, чуйність (для того, зробити навчання привабливим, успішним і ґрунтовним); г) освіченість, володіння методикою передачі знань учням; д) релігійність.

Підкреслюючи велике суспільне значення учителя, Коменський вимагав від держави захисту прав та достоїнств вчителя і піднесення його авторитету та матеріального забезпечення вчителів.

Питання для самоконтролю:

1. В якій сім'ї народився Ян Коменський?
2. В яких університетах Європи навчався Коменський?
3. Яка мета виховання за Коменським?
4. Які філософсько-педагогічні праці написав Коменський?
5. Які підручники для дітей написав Коменський?
6. Які вікові періоди виділив Коменський і типи шкіл?
7. Які ознаки класно-урочної системи визначив Коменський?
8. Які моральні якості Коменський вважав у людини найважливішими?
9. Які вимоги до вчителя ставив Коменський?

ТЕМА 4

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ШКІЛЬНИЦТВА, ВИХОВАННЯ І ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ КРАЇН ЄВРОПИ В ЕПОХУ ПРОСВІТНИЦТВА І НОВОГО ЧАСУ

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про розвиток шкільництва, виховання та педагогічної думки в європейських країнах у добу Просвітництва і Нового часу, розкрити вплив ідей на формування особистості та системи освіти; розвинути здатність до самостійного пошуку, критичного аналізу та оцінки педагогічної інформації, уміння застосовувати знання на практиці, підтримувати здоровий спосіб життя, формувати логічне та системне мислення, а також приймати рішення на основі гуманістичних цінностей і принципів освітньої діяльності. Також сформувати у студентів положення про розвиток світової реформаторської педагогіки кінця ХІХ–ХХ століття, ключові наукові напрями та педагогічні концепції, їх вплив на освіту, виховання і фізичну культуру.

План

1. Педагогічні погляди Дж. Локка, Дж. Беллєрса.
2. Педагогічні погляди французьких просвітителів (К. Гельвецій, Д. Дідро).
3. Педагогічна система Ж.-Ж. Руссо.
4. Педагогічні ідеї філантропістів і неогуманістів.
5. Педагогічні погляди Й. Песталоцці.
6. Педагогічні теорії Німеччини (Й. Герbart, А. Дистервег, Ф. Фребель).
7. Педагогічні ідеї Р. Оуєна, Ш. Фур'є, А. Сен-Сімона.
8. Основні наукові напрями світової реформаторської педагогіки Новітнього часу (кін. ХІХ–ХХ ст.)

Ключові поняття теми: *виховання джентльмена, філантропізм, неогуманізм, елементарна теорія початкової освіти, розвиваюче навчання, формальні ступені навчання, авторитарне виховання, трудова колонія, соціальне виховання, дитячий садок, вільне виховання, ліберально-буржуазний напрям педагогіки, трудова школа, прогресивна педагогіка, дитячі клуби; зарубіжна реформаторська педагогіка, позитивізм, вільне виховання, експериментальна педагогіка, громадянське виховання, трудова школа, нове виховання, нові школи, прагматична педагогіка.*

Література

Основна: [6], [7], [9], [13].

Допоміжна: [25].

1. ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ДЖ. ЛОККА, ДЖ. БЕЛЛЕРСА

Джон Локк (1632–1704) народився в Англії у сім'ї адвоката, початкову освіту здобув вдома, закінчив Вестмінстерську аристократичну школу, Оксфордський університет. Філософсько-педагогічні погляди виклав у *працях*: «Лист про віротерпимість» (1689), «Дослідження про людський розум» (1690), «Думки про виховання» (1693), «Про виховання розуму» та ін.

Педагогічні ідеї:

- вважав, що **душа** – «**чиста дошка**» і поняття у людей виникають через органи відчуттів;
- у пізнанні світу головну роль відіграє **самопізнання** і розум;
- **мета виховання** – підготовка джентльмена, який уміє розумно і вигідно вести свої справи;
- основа виховання джентльмена – **індивідуальне, домашнє виховання** під наглядом гувернера;
- **система фізичного виховання** ґрунтується на принципі: «здоровий дух у здоровому тілі»;
- прихильник спартанського виховання;

- **моральне виховання** полягає у виробленні дисципліни духа, яка виховується обмеженнями;

- заперечував авторитаризм у вихованні, фізичні покарання;
- прихильник релігійного виховання;
- першість у формуванні надав фізичному і моральному вихованню;
- **мета навчання** – підготувати з юнака ділову людину;

- **зміст освіти** – англійська і французька мови, географія, малювання, математика, астрономія, філософія, історія, право, верхова їзда, танці, фехтування, бухгалтерія, ремесла, сільське господарство.

Джон Беллерс (1654 – 1727) – англійський економіст, соціальний реформатор, один із основоположників трудового виховання. 1696 р. – видав книгу «Пропозиція про заснування трудового коледжу». Трактат має епіграф: «Промисловість дає багатство. Дармоїд повинен ходити в лахмітті. *«Хто не працює, той не їсть»*».

2. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ФРАНЦУЗЬКИХ ФІЛОСОФІВ-ПРОСВІТИТЕЛІВ К. ГЕЛЬВЕЦІЯ, Д. ДІДРО

Клод Гельвецій (1715 – 1771). *Праці*: «Про розум» (1758), «Про людину, її розумові здібності і виховання» (1773).

Педагогічні ідеї: мета виховання – розкрити серце дитини для гуманності, а розум – для правди; формування моральних понять у дітей – найбільш занедбана частина виховання; **доброта і моральність** – наслідок виховання; відстоював ідею загального виховання в школах-інтернатах.

Дені Дідро (1713 – 1784). *Праці*: «Філософські думки» (1746), «Систематичне спростування твору Гельвеція «Про людину»» (1774).

Педагогічні ідеї: освіта і виховання пом'якшують характер людини; обов'язковість початкового навчання; зміст навчання – математика, фізика, хімія, природознавство, астрономія, стародавні мови; 1775 р. Дідро на запрошення Катерини II приїздив у Росію, висловлював ідею запровадження загального, обов'язкового і безплатного навчання; склав план університету у Росії, який Катерина II відхилила.

3. ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА Ж.-Ж. РУССО (1712 – 1778) – народився у Женеві в сім'ї майстра-годинникаря. Його мати Сюзанна Бернар померла при пологах (*«Моє народження було першим із моїх нещасть»*). Змінив багато професій – писар, учень гравера, лакей, гувернер.

Філософсько-педагогічні твори: «Про походження нерівності між людьми» (1761), «Еміль або Про виховання» (1762), «Суспільний договір» (1762), «Нова Елоїза» (1761).

Педагогічні ідеї:

- **мета виховання** – виховання людини такою, якою вона була в природному стані, зробити її людиною;

- **джерела виховання** – природа, люди, речі;
- виховання повинне здійснюватися з природою дитини;

- **принципи** педагогічної системи Руссо: гуманізм, природовідповідність, свобода, індивідуальний підхід;

- основоположник теорії природного і вільного виховання;
- індивідуальне і домашнє виховання дітей;

- здійснив **вікову періодизацію** підростаючої людини: немовляцтво (від народження до 2 років) – фізичний розвиток, розвиток моторики; дитинство (2 – 12 рр.) – розвиток органів чуття, період «сну розуму»; отрочество (12 – 15 рр.) – розумовий та трудовий розвиток; юність 15 – 18 (20) рр. – моральний і статевий розвиток («бура пристрастей»);

- радив дітям читати одну книгу «Робінзон Крузо»;

- педагогічний **роман «Еміль»** має 5 частин: про виховання Еміля – маленького, підлітка, юнака, дорослого, про виховання Софії (його нареченої);

- усе виховання жінки повинно відповідати інтересам чоловіка;

- серйозна розумова освіта для жінок необов'язкова, оскільки вони живуть більше почуттями, ніж розумом.

4. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ФІЛАНТРОПІСТІВ І НЕОГУМАНІСТІВ

Наприкінці XVIII і на поч. XIX ст. під впливом гуманістичної педагогіки, особливо педагогічних ідей Ж.Ж. Руссо, виник філантропічний напрям педагогіки в Німеччині. Його представники створювали серед лісів, у горах та в інших місцях, що визначалися розкішною природою, так звані **філантропіни** – освітньо-виховні заклади інтернатного типу. Вихованці носили простий одяг і взуття, одержували просту їжу, займалися фізичною працею. Педагоги-філантропісти сприяли розвитку деяких важливих педагогічних ідей: шкільної гімнастики (Гуте-Мута), трудового навчання (Блаше), дитячої літератури (Кампе), педагогічної освіти (Транп), народної школи (Рохов) та ін.

У 1774 р. **Йоганн-Генріх-Бернгард Базедов** (1724 – 1790) відкрив перший філантропін у Дессау (Німеччина), до якого формально не заборонялося приймати всіх дітей, але фактично тут навчались переважно діти заможних верств населення. Всі учні поділялися на три групи: академістів – дітей знатних батьків, педагогістів – майбутніх учителів і гувернантів, фамулянтів – дітей бідняків.

Крістіан-Готгільф Зальцман (1744 – 1811) – німецький педагог-філантропіст у 1784 р. в Шнепфенталі, поблизу м. Готи, відкрив філантропін, в якому намагався зрівняти дітей різних соціальних станів.

Іоахім-Генріх Кампе (1746 – 1818) – німецький педагог-філантропіст, дитячий письменник відкрив і утримував в Гамбурзі пансіон для дітей торгової буржуазії.

5. ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Й. ПЕСТАЛОЦЦІ (1746 – 1827) народився в Цюріху (Швейцарія) в родині лікаря, закінчив філософський і філологічний відділи Каролінського колегіуму.

1774 – 1780 – відкрив «Установу для бідних» у Нейгофі разом з дружиною Анною для дітей селян, де намагався поєднати навчання з продуктивною працею;

1798 – відкрив притулок для дітей-сиріт у м. Станці;

1799 – 1804 – керував Бургдорфським педагогічним інститутом;

1804 – 1825 – керував Івердонським педагогічним інститутом.

Педагогічні праці: «Лінгард і Гертруда», «Крістоф та Ельза», «Лебедина пісня», «Як Гертруда вчить своїх дітей».

Педагогічні ідеї:

- досліджував проблему **взаємозв'язку сім'ї і школи** («Лінгард і Гертруда»);
- виховання має бути **природовідповідним** (*природа – скеля, на якій виховання формує людський розвиток*);
- **мета морального виховання** – виховання у дітей дійової любові до людей;
- **фізичний розвиток** дітей через працю;
- розробив **теорію «елементарної освіти** (число, форма, слово)»;
- головним принципом навчання вважав **наочність** («Я точно встановив найвищий, основний принцип навчання, визнавши наочність абсолютною основою всякого пізнання»);
- відстоював **звуковий метод** навчання грамоти;
- «*Все для інших, нічого для себе,*» – слова написані на пам'ятнику Песталоцці є найкращою характеристикою його діяльності.

6. ПЕДАГОГІЧНІ ТЕОРІЇ НІМЕЧЧИНИ (Й. ГЕРБАРТ, А. ДИСТЕРВЕГ, Ф. ФРЕБЕЛЬ)

Й. Гербарт (1776 – 1841) народився в Ольденбурзі (Німеччина) в сім'ї юриста, закінчив Ієнський університет, 1797–1800 – жив в Швейцарії, працював домашнім вихователем.

Твори: «Загальна педагогіка, виведена з мети виховання», «Підручник психології», «Нариси педагогічних читань» та ін.

Педагогічні ідеї:

- **мета виховання** – виховання добродішних людей, гармонія волі з етичними ідеями та вироблення багатостороннього інтересу;
- **шляхи і засоби** досягнення цієї мети: а) керування дітьми; б) виховуюче навчання; в) моральне виховання;
- **керування дітьми** (погроза, нагляд), щоб діти «не робили дурниць»;

- пропонував такі **типи шкіл**: елементарна початкова міська школа, гімназія, університет;
- процес навчання має чотири **формальні ступені**: виразність (ясність), асоціація, система, метод;
- розробив **теорію видів навчання**: описове (досвід учнів), аналітичне (розподіл навчального матеріалу на окремі складові), синтетичне (узагальнення і синтезування знань);
- розробив *систему морального виховання*, яка ґрунтується на п'яти моральних ідеях: ідея внутрішньої волі, ідея приязні, ідея права, ідея справедливості, ідея вдосконалення;
- у процесі виховання і навчання велике значення має **розвиток шести видів багатостороннього інтересу**: емпіричного (до навколишнього світу), естетичного (до прекрасного), симпатичного (до близьких) – предмети природничо-математичного циклу; соціального (до всіх людей), спекулятивного (до речей, явищ), релігійного (служіння релігії) – гуманітарні дисципліни.

Адольф Дистервег (1790 – 1866) народився в м. Зіген (Німеччина) в сім'ї юриста, навчався в Герборнському і Тюбінгенському університетах, видавав педагогічний журнал «Рейнські листки для виховання і навчання» (1827 – 1866), створив у Берліні чотири учительські товариства (1832 – 1841), видавав журнал «Педагогічний щорічник». Написав понад 20 підручників для учнів з різних галузей знань, встановлено медаль імені Дистервега, якою нагороджували кращих вчителів. Ще за життя його називали «учителем німецьких учителів».

Педагогічні ідеї виклав у праці «Керівництво до освіти німецьких вчителів»:

- **мета виховання** – підготовка гуманних і свідомих людей; виховання дітей і молоді для служіння істині, красі й добру;
- **принципи виховання**: природовідповідність, культуровідповідність, самодіяльність;
- **зміст навчання**: рідна мова, література, історія, природознавство, математика, фізика, геометрія, географія;
- накреслив три **ступені навчання**: відчуття (чуттєве, емпіричне пізнання), раціональне пізнання (мислення, розвиток), самодіяльність (творчість);
- виділив чотири **групи дидактичних правил**: що стосуються учня (суб'єкта); що стосується навчального матеріалу (об'єкта); що стосується вчителя; у відповідності з часом, місцем проведення;
- прихильник індуктивного (аналітичного) методу, який називав розвиваючим методом; великого значення надавав наочності;
- великі **вимоги ставив до вчителя**: мати добру освіту, досконало знати свій предмет, працювати над собою («Ти тільки до того часу здатний сприяти освіті інших, поки сам продовжуєш працювати над власною освітою»), багато читати, добре знати історію, художню літературу, психологію, педагогіку, бути в усьому прикладом для учнів.

Фрідріх Фребель (1782 – 1852) – німецький педагог, засновник дошкільної педагогіки. У 1837 році відкрив перший дитячий садок у м. Блакенбурзі. *Важлива праця* «Виховання людини» (1826).

Педагогічні ідеї:

- **мета виховання** – саморозвиток закладених у людини сил і здібностей;
- виділив 4 **інстинкти** в дитини: діяльності; пізнання; художній; релігійний;
- період розвитку дитини Фребель поділяє на 3 ступені, **три вікові періоди**: немовляцтво (розвиток органів чуттів); дитинство (сімейне виховання, ігри, розвиток мови); отрочество (період шкільного навчання);
- розробив **систему дитячих ігор**.

7. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ Р. ОУЕНА, Ш. ФУР'Є, А. СЕН-СІМОНА

Ці соціалісти-утопісти 19 ст. виступали за розвиток народної освіти, за гармонійне виховання дітей і молоді, за поєднання освіти та навчання з суспільною продуктивною працею, вимагали поліпшення роботи школи, навчання та виховання учнів. Їх педагогічні ідеї пройняті великим гуманізмом, вірою у людей.

Роберт Оуен (1771 – 1858) – народився в Англії, емігрував до Америки, створив трудову колонію «Нова Гармонія», проте дослід у цій колонії не вдався. Педагогічні погляди виклав у творах: «Розвиток принципів і планів у створенні колонії», «Замітки про старі й нові погляди та їх вплив на поведінку особи», «Новий погляд на суспільство, або дослід про принцип створення людського характеру», «Книга нового морального світу» та ін. Р. Оуен зробив великий внесок у педагогічну теорію і практику, створив перші в світі дошкільні установи для дітей трудящих, теоретично обґрунтував і частково здійснив на практиці ідею суспільного виховання дітей, створював школи для дорослих робітників та ін.

Шарль Фур'є (1772 – 1837) – французький соціаліст-утопіст. Свої педагогічні погляди він виклав у творах: «Новий господарський і соціетарний світ» (1829), «Теорія всесвітньої єдності» (1841), «Про виховання при ладі гармонії» та ін. Педагогічні ідеї: високо оцінював роль освіти, навчання та виховання дітей і молоді, пропагував безстановість освіти, загальне, безплатне й однакове для всіх дітей виховання, вимагав гармонійного розвитку дітей, орієнтував на трудове виховання дітей і підготовку їх до життя та праці.

Анрі Сен-Сімон (1760 – 1825) – французький соціолог-утопіст. Соціально-педагогічні погляди виклав у творах: «Про промислову систему», «Нове християнство», «Нариси про людину» та ін. У нього було багато послідовників – Базар, Анфантен, Род ріг, Карно, Кабе та ін., які активно пропагували його погляди, написали книгу «Виклад учення Сен-Сімона», публікували про нього статті в пресі.

8. ОСНОВНІ НАУКОВІ НАПРЯМКИ СВІТОВОЇ РЕФОРМАТОРСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ НОВІТНЬОГО ЧАСУ (КІН. ХІХ-ХХ СТ.)

8.1. СОЦІАЛЬНО-БІОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК ПЕДАГОГІКИ. Представником цього напрямку буржуазної педагогіки був англійський філософ-соціолог **Герберт Спенсер** (1820–1903). У творі «*Основи соціології*» він обґрунтував ідеальне «промислове суспільство», в якому немає класової боротьби, а існує «співробітництво» між капіталістами і пролетаріатом. Спенсер виступав ідеологом англійської буржуазії, прихильником релігії, церкви і духовенства. Він твердив, що основою релігії є віра в Бога, що між наукою і релігією має бути природна корінна гармонійність, що *релігія і наука – «сестри-близнята»*, що розрив між ними призвів би до катастрофи в суспільстві.

Г. Спенсер намагався довести, що в розвитку природи і людського суспільства діють одні й ті ж закони, що людське суспільство є нібито біологічний організм (голова панує над тілом; голова – буржуазія, руки і ноги – трудящі). У своєму творі «*Виховання розумове, моральне і фізичне*», критикував залишки середньовічного навчання і виховання. Людині, на його думку, властиві різні *форми діяльності*: діяльність для збереження тільки себе; забезпечення засобів існування – особистого блага, що веде до збереження роду (виховання потомства); вміння виконувати службові обов'язки; задоволення особистих почуттів і смаків (діяльність дозвілля). Цим видам діяльності людей, на думку Спенсера, і повинен відповідати *зміст освіт.*: вивчення анатомії і фізіології людини, гігієни, формальної логіки, математики, механіки, фізики, хімії, астрономії, геології, біології, соціології, психології, історії, стенографії та ін.

Учений-соціолог рекомендував відповідні *методи навчання*, зокрема дослідницький, коли учні самі «відкривають науки». Він твердив, що основою морального виховання дітей і молоді повинні бути *індивідуалізм*, релігія та все інше, що потрібне для «повного життя» людини. Завданням фізичного виховання людини має бути фізичне загартування її, створення певного режиму, забезпечення відповідного харчування та ін. Для буржуазного суспільства потрібні фізично сильні чоловіки-комерсанти і жінки-господарки.

8.2. ТЕОРІЯ «ГРОМАДЯНСЬКОГО» ВИХОВАННЯ І «ТРУДОВОЇ» ШКОЛИ. Представником цього напрямку буржуазної педагогіки в Німеччині був **Георг Кершенштейнер** (1854–1932). Свої педагогічні погляди він виклав у творах «*Професійне виховання німецького юнацтва*», «*Основна аксіома освітнього процесу*», «*Державно-громадське виховання німецької молоді*», «*Що таке трудова школа?*» та ін.

Г. Кершенштейнер вважав, що *головне завдання школи* – «громадянське виховання», тобто виховання людей у дусі беззастережної слухняності, відданості існуючій державі.

Корисний громадянин повинен прагнути і вміти служити державі, віддавати їй усе, що має. Для цього він мусить володіти різними вміннями. Школа покликана озброїти його професією і «надати професії морального характеру», щоб «корисний громадянин» розглядав свою професію як засіб служіння державі й у цьому бачив мету свого життя. Тому *школа повинна заволодіти душею дитини і озброїти її ремеслом* або принаймні підготувати до опанування ним. І того, й того найлегше досягти в процесі трудової діяльності, тому народна школа має бути школою праці, трудовою школою.

Реформуючи народну школу Г. Кершенштейнер на чільне місце поставив запровадження творчої праці учнів відповідно до їх віку та характеру школи. Тому тодішню так звану книжну або вербальну школу мала замінити діяльна трудова школа.

Г. Кершенштейнер був прихильником подвійної системи народної освіти. Його «народна школа» не заторкувала школи середньої (гімназій і реальних училищ). На середню школу його «трудоий принцип» майже не поширювався. Так, на думку вченого, у реальних училищах праця може здійснюватись у лабораторіях, а в гімназіях трудова діяльність обмежується роботою з книгою. Така подвійність його педагогіки пояснюється поглядами на суспільну потребу в працівниках для різних галузей діяльності: рільників, робітників фабрик і представників інтелектуальної праці.

8.3. ТЕОРІЯ «ВІЛЬНОГО» ВИХОВАННЯ. *«Вільне» виховання* як напрямок буржуазної педагогіки кінця XIX і початку XX ст. дістало великого поширення в країнах Західної Європи. *Представники цього напрямку:*

Еленн Кей (1849 – 1926) – шведська письменниця і громадський діяч, брала участь у жіночому русі виступала на захист матерів і дітей.

Хоч у своїх творах, таких, як *«На порозі життя»*, *«Мати і дитина»*, *«Вік дитини»*. Е. Кей виступала проти недоліків у сімейному вихованні дітей дошкільного віку і старої, схоластичної школи, проте свої педагогічні погляди вона побудувала на теорії «вільного» виховання. Е. Кей вважала, що велика *«таємниця»* полягає в тому, щоб дітей не виховувати спеціально, а дати їм можливість спокійно і поступово виховуватися самим, розвивати свої природні, індивідуальні здібності, щоб вихователь не нав'язував дітям своїх думок і вимог, а тільки допомагав їм самовиховуватись. У дошкільних закладах і в початкових школах треба розвивати їх індивідуальні особливості, діти повинні вивчати тільки те, що згодиться у практичному житті; а основу навчання і виховання слід класти їх інтереси і самостійність, які мають формувати в них «нові думки і вчинки».

Генріх Шаррельман (1871 – 1940) – німецький педагог, представник теорії «педагогіки особистості». Школа, на думку Шаррельмана, повинна забезпечити мету виховання – самостійний розвиток дітей через їх фізичну працю («ручну діяльність»), підводити їх до вирішення душевних питань». У основі навчання і виховання має бути *творча самодіяльність учителя й учня* на основі їх особистого досвіду, який не диктується згори. Одним з важливих завдань виховання дітей він вважав *розвиток у них художньо-естетичних почуттів і смаків*.

Марія Монтесорі (1870 – 1952) – італійський педагог і лікар, доктор медицини, працювала в психіатричній клініці, професором антропології і гігієни у Вищій жіночій школі та в Римському університеті; брала участь у підготовці вчителів-фахівців для роботи з розумово відсталими дітьми, керувала «будинками дітей», створювала школи за своєю системою.

У своїх творах *«Метод наукової педагогіки»*, *що застосовується до виховання у «будинках дітей»*, *«Самовиховання і самонавчання в початковій школі»* та інших Монтесорі пропагувала теорію «вільного» виховання. Виходячи з положення про те що дитина як активна істота за своєю природою здатна до самостійного, спонтанного розвитку. М. Монтесорі головним завданням виховання дітей вважала створення такого оточення, яке б давало їм тільки «поживу», потрібну для самовиховання.

Основою педагогіки «вільного» виховання Монтесорі вважала: *свободу* як засіб «самовиховання і самонавчання» дітей; *спостереження* за «чуттєвим» періодом раннього дитинства; *педагогічний експеримент*. Школа, на її думку, має бути *лабораторією*, де вивчається психічна діяльність дітей.

Педагогічне кредо видатного педагога – експериментальне вивчення дитини в умовах її

вільного розвитку в спеціально організованому середовищі. Монтессорі обґрунтовує таку періодизацію дитинства:

- від 3 – 4 до 6 років дитина будує сама себе в процесі мовленнєвого і сенсомоторного розвитку;
- від 6 до 9 років дитина – дослідник: орієнтація на світ засобами власної діяльності, створення за допомогою уяви цілісної картини світу;
- від 9 до 12 років дитина – вчений: нагромаджує факти, знання, створює чуттєвий образ Всесвіту у взаємозв'язку його частин, бачить своє місце в світі.

Марія Монтессорі створювала свою систему протягом багатьох років. Постійно буваючи серед дітей, вона надавала виняткового значення підготовці середовища, його організації, взаємодії дитини з дидактичним матеріалом в освоєнні навчальних навичок і матеріального світу. Монтессорі не раз підкреслювала: треба так організувати діяльність дітей, щоб вони, відчувши радість від порядку, самопізнання й взаємодопомоги, через неї швидше відчували внутрішню свободу й відповідальність.

Теорія «вільного» виховання Монтессорі була спрямована проти муштри, догматизму і схоластики в школі. М. Монтессорі намагалась свої педагогічні ідеї здійснювати в дошкільних закладах – «будинках дітей», радила зміцнювати зв'язки школи і сім'ї, виступала за емансипацію жінки і виховання дітей для «відродження людства», але все це вона розраховувала здійснити в умовах зарубіжного суспільства.

8.4. ТЕОРІЯ «НОВОГО» ВИХОВАННЯ І «НОВИХ ШКІЛ». Представники цього напрямку зарубіжної педагогіки, намагались підготувати через школу (переважно середню) ініціативних, всебічно розвинених людей, здатних бути активними діячами в різних галузях господарського і суспільного життя. Вони добивалися створення для дітей буржуазії «*нових шкіл*» *інтернатного типу* в сільській місцевості, серед багатой, мальовничої природи; великого значення надавали фізичному, розумовому і моральному вихованню дітей і молоді; вимагали запровадження нових, ефективніших форм і методів навчання учнів, розвитку їх мислення, врахування їх інтересів тощо. Представники цього напрямку зарубіжної педагогіки пропагували необхідність розумового розвитку дітей і молоді, але недооцінювали енциклопедичну освіту та озброєння учнів систематичними знаннями основ наук.

Учні «нових шкіл» займалися фізичною працею, трудовими іграми, спортом, ходили в далекі екскурсії, але, по суті, не готували себе для корисної суспільної трудової діяльності, а здебільшого для розваг, зміцнення організму, задля особистого щастя. У «нових школах» існувало *дитяче самоврядування*. Правила поведінки учнів вчили їх керувати і управляти справами, виконувати завдання керівників, підкорятись авторитетам. Одним із засобів виховання учнів «нових шкіл» було *вивчення релігії і виконання релігійних обрядів*. В таких школах *панувала сувора дисципліна*, дозволялися фізичні покарання учнів «як виняток» за особливі порушення правил поведінки. Перші «нові школи» відкрили С. Редді в Аббатехольмі (Англія) в 1889 році, Е. Дмолен – у де-Рош (Франція) в 1889 році, Г. Літц і Г. Вінекен – у Німеччині в 1902 – 1906 рр.

У 1927 р. С. Френе створив об'єднання вчителів початкових класів Франції, очолив його і до кінця життя керував ним, а на базі своєї початкової школи проводив довготривалі експерименти. Його школа була однокласковою, один учитель там вів заняття одночасно з дітьми від 6 до 14 років.

Педагогічна система С. Френе – глибоко гуманна, в ній органічно поєднуються психологія, дидактика і методика початкового навчання. Її головні ознаки: обов'язкове врахування особливостей військової психології та різноманітності здібностей і нахилів дітей, цілеспрямоване стимулювання їхньої інтелектуальної та емоційної активності, суспільно корисна праця на всіх етапах навчання, створення ефективної системи шкільного самоврядування, виховання в душі високих моральних і громадянських ідеалів.

Особливу увагу Френе приділяв розвивальному та виховному середовищу, яке створював разом з дітьми. Саме у такий спосіб, вважав він, дитина природно розвиває свої здібності, зв'язує свої знання із життям. Вихованці як активні, діяльні особистості мають набувати і збагачувати свої знання і досвід у вільній діяльності.

У цьому процесі Френе виділяє три фази: 1) фаза спроб і помилок, або діяльність навпомацки, коли дитина повторює дії, які приносять успіх, і уникає тих, що закінчуються розчаруванням; 2) фаза упорядкування, коли дитина, спираючись на набутий досвід, починає вводити певний порядок у свої дії; 3) фаза гри-роботи, яка переходить у роботу-гру, коли через гру як типовий вид своєї діяльності дитина готується до роботи і до реалізації «серйозних» життєвих завдань.

Френе реалізував свої задуми не через окремі методи, а через численні «виховні технології» та «нові матеріальні засоби навчання і виховання». Тому не клас був основним приміщенням – тут учні лише одержували інформацію, проводилися збори учнів і вчителів. Провідна роль належала восьми лабораторіям і майстерням, де діти займалися різними видами діяльності: лабораторії з робочими картами, словниками, довідниками та іншими інформаційними матеріалами; лабораторії з конструкторськими та вимірювальними інструментами і приладами; лабораторії для експериментальних занять з біології, хімії, фізики; майстерні для друкарських і поліграфічних робіт; майстерні для занять художньою творчістю (малюванням, ліпленням, художнім ремеслом, музикою, фотографією, кіносправою, звукозаписом); майстерні для роботи з деревом і металом; майстерні для ткання, прядіння, швейної і кулінарної справ; лабораторії, де вирощували тварин і рослини.

Серед усіх технологічних засобів головна роль належала шкільній друкарні. Саме з неї Френе розпочинав експерименти, ядром яких було створення «вільних текстів». У них діти писали про свої сім'ї, друзів, передавали враження від спостережень, прогулянок, прочитаних книжок. Тексти обговорювалися, доповнювалися, вдосконалювалися й друкувалися. При цьому відбувалося й навчання граматичних правил.

Френе принципово заперечував систематичне використання шкільних підручників у початковій школі, вважаючи, що вони гальмують розвиток активності й самостійності дітей. Як заміник підручника в його школі використовувалися спеціальні картки, що містили частинами той чи інший навчальний матеріал. Картки мали нумерацію та певну систему за предметами і видами завдань з комплексних тем. Порядок їх опрацювання визначався індивідуальними можливостями кожного конкретного учня. Для кожного учня вчитель готував певний набір карток до занять. Зміст їх час від часу переглядався. Учні старших класів могли вносити зміни у картки, раніше складені за їх участю для молодших дітей.

Система навчання ґрунтувалася на чіткому плануванні. Щомісяця вчитель складав для класу план роботи, на основі якого кожний учень складав свій індивідуальний план. Останньому надавалося особливо велике значення, бо це було реальним поєднанням ідеї вибору, самостійності та особистої відповідальності.

Замість оцінок у школі Френе діяла система «класифікації успіхів» учнів, за якою діти діставали порядковий номер відповідно до успіхів з конкретного предмета. Школа Френе працювала на засадах самоврядування. «Шкільним кооперативом», що об'єднував усіх дітей, керувала рада. До неї входило кілька учнів, яких обирали щороку, і вчитель. Рада контролювала господарську діяльність школи, дисципліну, заохочення і покарання. Цікаво, що великий вплив на вихованців мала стіннівка. Це був великий аркуш білого ватману, поділений на чотири колонки: «Я критикую», «Я схвалюю», «Я хотів би», «Я зробив». Поряд був прив'язаний олівець, і кожний мав можливість записати свої думки.

Педагогічна система С. Френе розвивалася й удосконалювалася протягом кількох десятиліть. Процес розвитку теорії і практики школи відображений у багатьох працях відомого педагога. Серед них найвизначніші «Нова французька школа» (1946), «Моральне і громадянське виховання», «Формування особистості дитини і підлітка» (1960). На особливу увагу заслуговує одна з останніх праць Френе – «Педагогічні інваріанти». Тут читачеві пропонується для аналізу тридцять актуальних проблем, що стосуються рушійних сил навчально-виховного процесу, діяльності вчителя та формування взаємин у дитячому колективі. З кожної проблеми видано три можливих варіанти відповіді, які вдумливий читач має оцінити, щоб визначити свою педагогічну позицію.

У 20 – 30-х роках в українському журналі «Шлях освіти» було надруковано 12 статей С.Френе. Цікаво, що стаття, присвячена методиці застосування шкільної друкарні, вперше була

опублікована українською мовою, а вже згодом – французькою на батьківщині педагога.

У 1912 році прихильники «нового» виховання і «нових шкіл» створили міжнародне об'єднання прихильників цього напрямку, яке очолив А. Фер'єр (Швейцарія).

Після першої світової війни було створено лігу нового виховання, яка в 1932 році об'єднувала представників 33 країн, що входили до різних секцій (за принципом мови). Проте в 1933 році і ця Ліга розпалась (у 50-х роках вона знову відновила роботу, пропагуючи свої ідеї через англійський журнал «Нова епоха в сім'ї і вдома»).

Едмон Демолєн (1852–1907) – французький історик, соціолог, один з ініціаторів і прихильників так званого «нового» виховання. У 1889 році він відкрив «нову школу» в де-Рош (Франція). У своєму творі «Нове виховання» пропагував педагогічні погляди. «Нова школа» в де-Рош і твір Демолєна «Нове виховання» викликали великий інтерес і мали велике значення в поширенні «нових шкіл» у багатьох країнах Західної Європи і пропаганді «нового» виховання як напрямку реформаторської педагогіки кінця 19 і початку 20 ст.

8.5. «ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА» ПЕДАГОГІКА. Наприкінці XIX ст. в країнах Західної Європи (Німеччині, Англії, Франції та ін.), а також у США поширився напрямок – *«експериментальна» педагогіка*. Представники цього напрямку (Лай, Мейман та ін.) ставили своїм завданням за допомогою психологічних і педагогічних експериментів в штучних умовах знайти нові форми та методи навчання дітей і молоді в школах. Педагогіка, на їх погляд, є «аполітичною» наукою, а *виховання учнів – біологічним явищем, яке здійснюється поза суспільним життям*.

«Експериментальна» педагогіка мала *позитивне значення*: намагання знайти ефективніші методи і засоби навчання учнів, знайти деякі закономірності їх фізичного і розумового розвитку на різних вікових ступенях, дослідження розвитку органів чуттів у дітей і підлітків, вивчення їхньої пам'яті, уваги та ін.

Вільгельм-Август Лай (1862 – 1926) – німецький педагог, представник «експериментальної» педагогіки, написав *книги*: «Експериментальна педагогіка», «Експериментальна дидактика», «Школа дії» та ін. Лай намагався обґрунтувати необхідність *універсальної теорії* про те, що життєвий процес усякого організму, починаючи від найнижчого і кінчаючи людиною, відбувається внаслідок рефлекторного акту за такою *схемою*: сприймання – перероблення – відбиття. На основі цієї схеми він *біологізував педагогіку*, зводив навчання і виховання тільки до вироблення в дітей реакції. Особливого значення він надавав «відбиттю», яке трактував тільки як реакцію та її наслідки – «дію». Освітню роботу, яка сприяє всебічному розвитку людини, він недооцінював.

Засобами відображення в процесі навчання, на думку Лая, повинні бути малювання, ліплення, моделювання, креслення, драматизація, співи, музика, танці, усні й письмові роботи, догляд за рослинами, тваринами тощо.

На основі своєї *теорії «ілюстративної дії»* Лай склав «Органічний навчальний план», в якому все навчання поділяв на «спостережно-речове» і «зображально-формальне». До *дисциплін «спостережно-речового»* циклу він відносив природознавство, фізику, хімію, географію, історію, правознавство, вчення про господарство, мораль, філософію, педагогіку, а до *«зображально-формального»* циклу – дисципліни, які зв'язані з фізичним зображенням, словесним (мова), художнім (малювання) та ін. Головним у навчальній роботі, на думку Лая, є спостережно-речовий матеріал. Школа повинна перетворитися, по суті, в школу ілюстративну, «в школу дії», що на практиці приводило до зниження рівня загальної освіти учнів.

Свою педагогічну теорією Лай відверто став на реакційні позиції, надавав великого значення релігійному вихованню, захищав німецький націоналізм.

Ернест Мейман (1862 – 1915) – німецький педагог і психолог, працював професором філософії і педагогіки в університетах, написав *книги*: «Нариси експериментальної педагогіки», «Інтелігентність і воля», «Економія і техніка пам'яті» та ін.

Для досконалого вивчення дитини, «експериментальна» педагогіка повинна брати до уваги дані анатомії і фізіології, психології та психопатології, мати в своїй основі буржуазну етику, естетику і релігію. У своїх дослідженнях Мейман визначив *основні умови всякого*, в тому числі і *педагогічного, експериментування*: можливість викликати за своїм бажанням процеси,

що їх належить досліджувати; довільно змінювати процеси досліджень відповідно до намірів експериментаторів (такої зміни досягають втручанням у перебіг процесів, ізолюванням і заміною часткових процесів, з яких складається досліджуване явище); довільне втручання у перебіг явищ повинно спрямовуватися певними науковими намірами; істотною рисою експерименту має бути кількісна зміна спостережуваних процесів, оскільки вона дає можливість точно порівнювати явища за допомогою чисел і сприяє кількісному аналізу. Як напрям експериментальної педагогіки наприкінці ХХІ ст. у США сформувалася *педологія* – наука про цілісне вивчення дитини.

8.6. «ПРАГМАТИЧНА» ПЕДАГОГІКА. Прагматична філософія характеризується тим, що критерієм істини визнає суб'єктивну корисність. *Практика, користь, успіх, бізнес* – ті слова, які характеризують прагматичну педагогіку. Найхарактернішим представником «прагматичної» педагогіки був американський філософ і педагог *Джон Дьюї* (1859 – 1952). Він працював професором філософії і педагогіки Мічманського, Міннесотського, Чикагського, Нью-Йоркського університетів, де здійснював свої прагматичні експерименти в школах при цих університетах.

Перебуваючи в Англії, Японії, Китаї, Мексиці, Туреччині та інших країнах, Д. Дьюї і там активно пропагував свої педагогічні погляди з позицій філософії прагматизму. У 1928 році він приїздив до СРСР і знайомився з роботою шкіл і розвитком педагогічної науки.

Свої педагогічні погляди з позицій філософії прагматизму Д. Дьюї виклав у *творах*: «Психологія і педагогіка мислення», «Школа і дитина», «Школа і суспільство», «Школа майбутнього» та ін. У основу «прагматичної» педагогіки він поклав такі «*принципи*»: в розвитку дітей велике значення має спадковість; теорія спадковості, на його думку, зробила загально визнаним положення про те, що сукупність розумових і фізичних властивостей індивіда є досягненням раси і передається за спадковістю; «діти вчаться в процесі дроблення» (дії), через те в навчальній роботі школи на перше місце слід ставити не систематичне навчання учнів, а практику, роблення (дію); ручна праця учнів повинна бути центром усієї шкільної роботи. Дьюї виступав проти поєднання навчання дітей з їх суспільною продуктивною працею в справжньому розумінні.

Захищаючи ручну працю дітей, Дьюї твердив, що при реорганізації школи на перше місце треба ставити не систематичні знання учнів, а їх особистий досвід і практику, оскільки ручна праця – це шлях, яким повинні пройти діти через усі етапи еволюції людини.

8.7. ВАЛЬДОРФСЬКА ПЕДАГОГІКА

Вальдорфська педагогіка була започаткована у час соціального і економічного хаосу, що виник після першої світової війни. Серед людей, які були свідками страшних руйнувань і вболівали за відродження, майбутнє Європи, був Еміль Мольт, директор Вальдорф-Асторії – тютюнової фабрики в Штутгарті (Німеччина). Він звернувся до Рудольфа Штайнера, фундатора антропософського руху, з проханням організувати школу для дітей робітників фабрики. Шість місяців по тому, у вересні 1919 р., перша Вальдорфська школа відчинила двері перед своїми першими вихованцями. На той час у ній було 12 учителів, 256 учнів, 8 класів.

Центральна ідея теорії Штайнера – вільна педагогіка, яка не знає соціального, релігійного, національного поділу, педагогіка, покликана давати «освіту для життя», всіляко розвивати природні задатки дитини, її внутрішню свободу й гідність.

На відміну від державних у вальдорфських школах навчання в обсязі повної середньої школи триває 12 або 13 років, диференціація запроваджується лише в старших (9 – 12-х або 11 – 13-х) класах. 13-й рік навчання передбачає підготовку до вузу.

З 1-го по 8-й клас оцінок і екзаменів немає, але наприкінці навчального року вчитель – керівник класу складає детальну характеристику на кожного учня. Звіт розкриває індивідуальний досвід учнів, підсумовує теперішній стан та накреслює завдання для розвитку дитини на майбутнє.

Теоретична основа методики навчання – установка на цілісне виховання особистості учня з урахуванням особливостей саме його розвитку. Тому найважливіша вимога – глибоке вивчення індивідуальності дитини, її мислення, характеру, волі, пам'яті тощо. Знайомство з дітьми відбувається ще перед вступом їх до школи. Високі вимоги ставляться до

професіоналізму і людяності вчителів, оскільки силі впливу особистості вчителя на дітей і батьків надається виняткового значення. Учителі мають бути добре підготовлені естетично: вміти малювати, фати на музичному інструменті, ритмічно рухатися. Естетичне середовище, навчальний дизайн, художньо-естетична діяльність і ручна праця розглядаються як неодмінна умова виховання й навчання.

У вальдорфській школі один учитель веде дітей з 1-го по 8-й клас майже з усіх предметів (наприклад, у 8-му класі йому належать 50 – 55 % навчального часу). Становить великий інтерес структура навчального режиму. Тут немає традиційного розкладу уроків, за яким переважно через кожні 45 хвилин відбувається перехід до вивчення іншого предмета. У вальдорфській школі запроваджено навчання за методом епох у поєднанні із звичайними уроками тривалістю 45 хв.

Сутність методу епох полягає в тому, що викладання предмета ведеться протягом 3 – 4 тижнів щоденно із 7 год 45 хв до 9 год 40 хв ранку. За цей час (близько 50 год) діти вивчають більшу частину навчального матеріалу року або й увесь матеріал з певного предмета. Це примушує вчителя дуже ретельно добирати матеріал, методи засвоєння, виділяти провідні ідеї та головне, що підлягає обов'язковому засвоєнню. Переважно використовується такий підхід: спочатку концентроване ознайомлення з новим матеріалом, а потім його розгортання й закріплення.

У розкладі уроків навчання вранці «методом епох» поєднується з практичними заняттями після 12-ї години – ручною працею, музикою, ритмікою. Заслуговує на увагу ритмічний початок робочого дня, що виступає як бадьорий гуртуючий етап. Протягом 20 – 30 хв. діти хором декламують вірші, співають, часто під супровід сопілки або плескання в долоні чи притупування. Методика занять чітка й досить проста: перевірка завдання, пояснення нового, повторення. Заклучні 10 – 15 хв – розповідь учителя. У початкових класах це – оповідання з історії, міфології, фольклору, Біблії.

У вальдорфській школі діти з першого класу вивчають дві іноземні мови, що ґрунтується на врахуванні підвищеної сензитивності дітей цього віку до вивчення мов.

Принциповим положенням вальдорфської педагогіки є концепція Р. Штайнера про розвиток людини у ритмі семи років. У перших сім років життя дитини педагоги вважають найважливішим формування процесів сприймання звуків, кольорів, форм. У наступних сім років – з 1-го по 8-й клас – дорослі, які працюють з дітьми, мають цілеспрямовано розвивати в них волю, мислення, організованість, позитивні почуття, емоції. Починаючи з першого класу, вчителі спеціально шукають шляхи поглиблення процесів сприймання, інтелектуальної та естетичної радості, використовують велику кількість різноманітних ритмічних вправ і повторень, читають багато казок з яскраво вираженою ідеєю перемоги добра над злом.

Взагалі у початкових класах велике значення надається слову вчителя і практичним діям учнів. Стосовно формування навичок читання, письма, обчислення діє принцип природовідповідності, врахування готовності дитини до цієї діяльності.

Виняткового значення надається педагогічному впливу довкілля. Вальдорфські учителі прагнуть поглибити в дітей почуття зв'язку з природою. їхнє кредо: «Те, що добре для природи, завжди добре й для людей». Тому дітей учать жити у співробітництві й злагоді із світом природи. Це навчання включає: емоційний рівень – любов до природи; науковий – розуміння природних процесів; вчинковий – дійова турбота про навколишнє середовище. У вальдорфській педагогіці істотна роль належить ритму не лише у русі, зовнішніх проявах, а й оволодінні навичками письма, читання. У навчанні спеціально продумані ситуації та прийоми, що сприяють розвитку спритності рук, пальців. Учителі вважають, що між розвитком моторних відчуттів, мовленням і пізнавальними навичками існує тісний зв'язок.

Загалом Рудольф Штайнер наголошував на необхідності досягнення рівноваги між трьома різними сферами життя, через які людина освоює навколишній світ: фізична діяльність, світ емоцій та мислення. Він доводив, що всі вони пов'язані з людською фізіологією та між собою. Голова, серце, руки – однаково важливі для розвитку дитини, бо лише так розвивається універсальна здатність людини пристосовуватися й бути винахідливою у житті.

Питання для самоконтролю:

1. Яка мета виховання за Дж. Локком?
2. Які засоби загартування дитячого організму пропонував Дж. Локк?
3. Які вікові періоди виділяв Ж.-Ж. Руссо?
4. В чому особливості поглядів філантропістів і неогуманістів?
5. Який девіз педагогічної діяльності Й. Песталоцці?
6. Які представники німецької класичної педагогіки?
7. Які ігри для дітей розробив Ф. Фребель?
8. Хто є засновником соціально-біологічної теорії реформаторської педагогіки?
9. Яка мета концепції громадянського виховання та трудової школи?
10. Які особливості нового виховання і нових шкіл?
11. Яка суть теорії вільного виховання? Які її представники?
12. В чому суть експериментальної педагогіки?
13. Хто вважається засновником прагматичної педагогіки?
14. Які із зазначених теорія реформаторської педагогіки минулого є актуальними у наш час?
15. Які принципи вальдорфської педагогіки?

ТЕМА 5

ВИХОВАННЯ, ШКОЛА І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА ДОКНЯЖОЇ І КНЯЖОЇ ДОБИ

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про виховання, школу та педагогічну думку слов'янської, докняжої та княжої доби, розкрити особливості язичницької педагогіки, формування системи освіти на Русі та розвиток педагогічних ідей; розвинути здатність до самостійного пошуку, критичного аналізу та оцінки інформації, уміння застосовувати знання у практичній діяльності, підтримувати фізичне та психоемоційне здоров'я, формувати логічне та системне мислення, а також приймати рішення на основі гуманістичних і морально-етичних цінностей.

План

1. Язичницька педагогіка слов'ян.
2. Школи та освіта Давньої Русі.
3. Педагогічна думка давньоруської доби.

Ключові поняття теми: язичництво, пестун, пестунка, «будинок молоді», ініціації, народна педагогіка, волхви, писемність, «книжне вчення», монастирські школи, «навчання грамоти», кормильство, школа-дяківська, давньоруська школа, християнство, Кирило-Мефодіївська писемна традиція.

Література

Основна: [8], [9], [10], [14], [16].

Допоміжна: [1], [8], [7], [22], [23], [24].

1. **ЯЗИЧНИЦЬКА ПЕДАГОГІКА СЛОВ'ЯН.** Історія виховання у східних слов'ян сягає в глибоку давнину. За часів *патріархату* та екзогамії жінки й чоловіки брали участь у колективній праці, але проживали окремо. Жінки з малолітніми дітьми знаходилися в одному помешканні, чоловіки – в іншому. Після 4-5 років хлопчики переходили під нагляд чоловіків, а дівчатка залишалися у жіночому домі. У материнському роді жінка виконувала функції громадського вихователя дітей і називалась *пестунья*. З утвердженням *патріархату* відбувається перехід від безладних шлюбів до одношлюбної сім'ї – моногамії. Чоловічі і жіночі житла трансформуються в так звані «*будинки молоді*». Згадка про ці заклади є в «Книзі» арабського письменника Ібн-Фадлана (X ст.), а також у стародавніх казках, в яких вони названі «будинки у лісі», «будинки у степу». У тих будинках старші члени роду навчали молодь виготовленню простих знарядь праці, правилам полювання, передавали моральні заповіді предків та ін. Уже на той час народною педагогікою було чітко визначено послідовні **етапи раннього виховання дітей**: **1) баяння** (від народження до 1,5 – 2 р. – спілкування матері з дитиною; основний засіб – колискова пісня); **2) пестування** (1,5-2 – 5 р. – з роду виділялися пестуни і пестунки, які виховували дітей, залучали їх в дитячі ігри); **3) набуття трудових**

навичок та оволодіння нормами моральної поведінки (5-10 р. – основними засобами виховання була праця – випас худоби, участь у оранці, збирання ягід, плодів); **4) ініціації** (система випробувань на фізичну зрілість і виробничу готовність вихованців стати в ранг дорослих). У вихованні значна роль відводилась іграм, пісням, хороводам, прислів'ям, казкам та загадкам.

У VIII-IX ст. з'являється територіальна община, а разом і з нею, **і нові чинники соціалізації молодого покоління, які доповнювали сімейне виховання**: а) дитяче братання (побратимство і посестринство); б) союзи ровесників; в) молодіжні товариства; г) загони отроків-воїнів. Побратимство і посестринство будувалися не за принципом родинності, а на основі особистих симпатій. Зв'язки, що єднали побратимів, були часто сильніше родинних. Найстарішим способом братання було укладення союзу між однолітками шляхом обміну жменями землі. Земля символізувала силу взаємної клятви і вірності слову. Зашивали жменю землі в ладанку і носили її на шії.

Цікаве описання **побратимства** залишив І. Франко, що спостерігав його серед пастушків в гірських селищах Карпат. Діти брали палку, розрізали її на половинки, робили на них зарубки, в які вкладали декілька зерен, потім з'єднували половинки і, взявшись за палку, вели короткий діалог: «Побратим? – Побратим. – До якого часу? – До гробової дошки!» З цього часу підлітки зверталися один до одного на «ВИ», називали себе побратимами, братами і допомагали один одному у всьому. Побратимство займало велике місце у вихованні і самовихованні підлітків. Стимулом до чистоти моральних взаємин, критерієм дружби виступала совість і воля побратимів. Вірність клятві формувала поняття про дружбу і честь як вищі моральні якості.

Інакше здійснювалось **посестринство**. Етнографічні матеріали показують, що акт посестринства приурочували до весни. Дівчата йшли в ліс, вибирали найгарнішу берізку, прикрашали її стрічками, з тонких гілок робили кільце, роблячи на них вінки, які наче росли на дереві. Під берізкою водили хороводи, співали пісень. Після закінчення хороводу дівчата цілувались через вінок і давали одна одній слово посестринської вірності. В інших місцях прикрашену берізку встановлювали в полі і повторювали в такій же формі ритуал посестринства. Звичай побратимства і посестринства знаменували появу нових форм виховання.

Ідеологічною основою виховання була **язичницька релігія**. Велика увага приділялась розповідям про язичницькі божества (*Перуна* – бога грому і дощу; *Сварога* – бога неба; *Дажбога* – бога світла, сонця; *Велеса* – бога свійських тварин; *Стрибога* – бога вітру та ін.).

Головними носіями духовної культури язичницького періоду були давньоруські жерці – **волхви**. Вони володіли обширними знаннями з математики, географії, медицини, будівництва, астрономії. В язичницький період слов'яни мали **свою писемність**, про що свідчать **договори 911, 944, 971 рр.** Русі з Візантією. Наявність у східних слов'ян писемності у дохристиянський період засвідчують літературні й археологічні джерела. Перший нарис історії слов'янської писемності – сказання «О письменах» написав болгарський письменник Храбр (кінець IX-початок X ст.). Він зазначає, що у слов'ян **до введення азбуки Кирила існувало два види письма**: **1) примітивні піктографічні й облікові знаки** (риски і зарубки); **2) грецьке й латинське письмо**, яке, однак, не передавало багатьох слов'янських звуків.

Піктографічне письмо (найдавніший вид слов'янського письма) виникає приблизно у середині першого тисячоліття. Це були примітивні знаки (риски і зарубки) для датування термінів землеробської діяльності, язичницьких свят. Для запису складних текстів вживали **грецькі й латинські букви**. Використання слов'янами такого письма підтверджує реальна пам'ятка, так звана «софійська абетка», яку виявив на одній із апсид київського Софійського собору у 60-х роках XX ст. археолог С. Висоцький. Абетка містить 27 букв, з яких 23 — відповідають грецькому алфавіту, а чотири – слов'янському мовленню.

Упорядкування слов'янського письма пов'язують з просвітницькою діяльністю Кирила і Мефодія. Найдавніші слов'янські азбуки — **глаголиця і кирилиця**. Більшість учених вважає, що Кирило близько 863 р. створив для старослов'янської мови глаголицю, яку в давнину називали кириловицею (куруловицею). Глаголиця стала першою міжслов'янською літературною мовою. Щодо авторства кирилиці не існує єдиної думки. Серед її творців називають Кирила, Мефодія, болгарського царя Симеона й Климента Охридського (учня

Кирила і Мефодія). Створено кирилицю на основі грецького письма, з якого запозичено 24 літери. Складалася кирилиця з 43-х літер, 19 з них відповідали словенським звукам.

Писемність у дохристиянські часи вживається у різних сферах суспільного життя. Імператор Візантії Константин VII Багрянородний (905—959) у своєму творі «Про церемонії візантійського двору» повідомляє, що княгиню Ольгу під час її перебування на чолі посольства Русі у Константинополі (сучасні дослідники відносять цю подію до 957 або 946 р.) супроводжували 12 перекладачів. Дані про застосування писемності у язичницькому культі наводять у своїх творах арабський мандрівник Ібн-Фадлан (перша половина X ст.), арабський письменник Аль-Масуді, німецький єпископ Титмар Мерзебурзький.

2. ШКОЛА ТА ОСВІТА ДАВНЬОЇ РУСІ. Розвиток освіти у Київській Русі ґрунтувався на власних національних традиціях та використанні античного й болгарсько-візантійського досвіду шкільного навчання. Поширенню грамотності сприяло прийняття християнства (988 р.) у його східному, православному варіанті, що, на відміну від католицизму, давало змогу проводити богослужіння рідною мовою. У період переходу від язичництва до християнства на Русі паралельно існували школи язичницькі і християнські. *Шкільна освіта за князювання Володимира Великого (980-1015) і Ярослава Мудрого (1015-1054) стає частиною загальнодержавної і церковної політики Київської Русі.*

Причини, що сприяли швидкому розповсюдженню грамотності на Русі:

1) турбота про освіту не лише церковників, а й князівської (світської) влади. Перша школа «книжного вчення» відкрита в **988 р.** Володимиром при Десятинній церкві (300 учнів), Ярослав Мудрий у **1037 р.** відкрив двірцеву (палацову) школу у Софійському соборі у Києві;

2) проведення навчання в давньоруських школах рідною, слов'янською мовою, а не як на Заході – латиною;

3) розповсюдження такої форми освіти як самоосвіта (що була невідома для Заходу того часу);

4) давньоруські школи були більш доступними для простих людей;

5) освіта була доступною для дівчат. У **1086 р.** Ганна Всеволодівна відкрила жіночу школу при Андріївському монастирі у Києві. Низка джерел засвідчує високу освіченість жінок насамперед у князівських верхах. Ярослав Мудрий через своїх високоосвічених дочок був названий «тестем Європи» (Анна – дружина французького короля Генріха, Єлизавета – норвезького короля Гарольда, Анастасія – угорського короля Анджая). Високоосвіченою була внучка В. Мономаха Євпраксія (Зоя), яка написала перший науковий медичний трактат «Алімма» («Мазі»); 6) давньоруські школи за своєю організацією були більш демократичними, тут дисципліна носила більш м'який характер.

В XI ст. (періоду розквіту Київської Русі) були такі **типи шкіл**: «книжного вчення», «монастирські школи», школи-грамоти, кормильство. Школи **«книжного вчення»** навчали по книгах. 1037 р. – Ярослав Мудрий при Софії Київській заснував двірцеву школу підвищеного типу, відкрив тут велику бібліотеку. Школа Ярослава мала міжнародне значення (при дворі князя виховувались англійські королевичі Едвін і Едуард, майбутній король Данії Магнус Добрий, угорський королевич Андрій, датський королевич Герман та ін.). В школі викладалися «сім вільних мистецтв». Ці школи готували до діяльності в різних сферах державного, культурного та церковного життя. Для **монастирських шкіл** ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій у 1068 р. запровадив для ченців обителі Студитський статут (798 р.), за яким передбачалося навчання монахів грамоті, життя у гуртожитку, обов'язкову фізичну працю, відречення від будь-якої власності, суворої дисципліни. У кінці XI-поч. XII ст. з'являється поняття **«навчання грамоти»**, під яким розуміли навчання дітей читання, письма, лічби, хорового співу. Ці школи утримувалися на кошти батьків, тому для бідного населення були недоступні. **Кормильство** – це форма домашнього виховання дітей феодальної знаті. Кормильців-вихователів мали князі Ігор, Святослав, Ярослав Мудрий, Роман Галицький та ін. *Кормильцями* княжат були бояри та воєводи. В обов'язки кормильця входило розумове, моральне і військово-фізичне виховання, раннє залучення княжича до державних справ, військового і політичного життя.

Основні характеристики змісту, методики навчання і виховання в давньоруських школах:

1) **школи організовувалися за грецькими зразками;** за програмою середньої школи вивчали «сім вільних мистецтв», обов'язковими були заняття спортом; вищу освіту визначали філософія й риторика;

2) **виходячи з державних потреб у давньоруських школах вивчали основи письма, читання, рахунку (арифметики), спів, музику, поетику, риторику, іноземні мови (передусім грецьку й латинь);**

3) **навчальний рік розпочинався з появою першого снігопаду і приурочувався до свята Наума (14 грудня):** в народі казали: *«Не знав ні «аз», ні «буки» – прийшов Наум і змусив до науки», «Святий Наум наводить на ум»;* чи Кузьми і Дем'яна (14 листопада). В обох випадках початок занять в школі залежав від того, де пізніше сніг покривав землю і завершувався випас домашньої худоби; закінчувався навчальний рік з появою зелені навесні;

4) **заняття в школах починалися зранку,** потім була перерва на обід, далі заняття тривали до церковної вечері; **точно встановленого строку навчання не було,** учні навчалися 2-3 роки, доки вистачало коштів у батьків;

5) **уроки додому не задавалися,** учні все визубрювали в школі в майстра; кожний займався тим, що йому задано: один – зубрив буквицю, інший – читав часослов, третій – починав списувати прописи;

6) **при вході до школи учень був зобов'язаний земно вклонитися учителеві, покласти три поклони образам, і сівши на місце, відведене вчителем, почати повторювати пройдене вчора.** Здав урок – отримував новий; учні прибирали приміщення, керував цим староста, що призначався вчителем, він слідкував, щоб учні не псували книг, не шуміли;

7) **на початку навчання діти вивчали «азбуку»** (хоровим методом: «азбуку вчать – на всю вулицю кричать»), писали на воску ті букви, які мали засвоїти; грамоту вивчали буквенно-складовим методом: спочатку вивчали склади, далі утворювали слова, потім переходили до складання акровіршів – невеликих молитов, перші рядки яких починалися з чергових букв азбуки;

8) **основними навчальними книгами були часослов і псалтир,** в основі методики навчання лежало зазубрювання текстів з цих книг, практикувалося коментування незрозумілих термінів і понять; у цей період виникають шкільні книги, до яких вчителі переписували фрагменти часослова і псалтиря, вони писалися на бересті, бо пергамент був дуже дорогий;

9) **навчання письма здійснювалося у 2 етапи:** а) *писали букви металевими або кістяними стержнями-писалами – на церах (навощених дощечках);* б) *вчилися писати на твердій березовій корі (бересті), учні писали на слух, класних дошок не використовували;*

10) **навчання арифметики** починалося з вивчення нумерації числових символів – 27 букв грецького походження. Над буквами-цифрами ставили титло (риску), або з одного боку і другого боку крапки. Пізніше був винайдений «цифровий алфавіт», що складався з 3-х рядків букв-цифр – по дев'ять у кожному рядку. Букви верхнього ряду означали сотні (100-900), середнього – десятки (10-90), нижнього – одиниці (1-9). Азбуку і цифровий алфавіт діти вивчали одночасно;

11) **вся система виховання і навчання розглядалася як підготовка до християнського вдосконалення особистості.**

За часів Галицько-Волинської Русі (XIII-XIV ст.) остаточно склався тип української елементарної приватної **школи-дяківки**, яка в своїх основних рисах зберігалася на всіх українських землях майже до середини XIX ст. Початкове навчання в школі-дяківці починалося з семи років. У своїй масі ці школи обмежувалися навчанням читати за азбукою, молитовником та псалтирем.

3. ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ. Про розвиток педагогічної думки цього свідчать різноманітні джерела, що дійшли до нас: пам'ятки писемності, літературні твори різних жанрів, твори образотворчого мистецтва, засоби народної педагогіки, церковна та побутова практика. Найдавніші пам'ятки, в яких порушується питання освіти, датовані XI ст. Серед них – твори перекладені й оригінальні (вітчизняного походження).

Перекладні твори. *«Пчела»* – складений у Візантії й перекладений на Русі у кінці XI ст. збірник цитат із Св. Письма, афоризмів і висловлювань отців церкви, античних філософів Демокріта, Сократа, Платона, Аристотеля, Плутарха та ін. *«Фізіолог»*, *«Шестиднев»* – підручники, перекладені з грецької мови, 1 – популярна зоологія; 2 – про створення світу. *«Златоуст»* (за прізвиськом грецького проповідника Златоуста) – збірник окремих промов і висловлювань отців церкви. *«Ізборник» Святослава 1073 р.* – збірник текстів античної літератури пізнавального характеру з різних галузей знань, написаний у формі запитань і відповідей. *«Ізборник» Святослава 1076 р.* – збірник статей виховного, повчального характеру, нерідко звернених до дітей.

Відомими у Давній Русі були такі перекладені книги: *«Остромирове Євангеліє»* (1056 – 1057) – перша датована рукописна книга на Русі, *«Четві Мінеї»* (церковно-релігійний збірник: життя святих, сказання, повчання), *«Хроніка»* І. Малами (історія всіх народів до 563 р.), *«Богословіє»*, *«Джерело знань»* І. Дамаскіна, *«Александрія»* (військова повість), *«Повчання дітям» Ксенофонта*, *«Християнська топографія»* Косьми Індикоплова, *«Хроніка»* Г. Амартола, *«Одкровення»* М. Патарського, твори церковних діячів Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста.

Оригінальна література. *«Слово про закон і благодать»* (між 1037-1050) Іларіона – у творі піднято проблеми виховного ідеалу для русичів, за приклад ставляться язичники – князі Ігор та Святослав, які стійко обороняли Руську державу. *«Життя Феодосія Печерського»*, *«Сказання про Бориса і Гліба»*, *«Повість минулих літ»* Нестора. *«Ізмарагд»* (XIII ст.) – літературний збірник релігійно-повчального характеру – фрагменти творів ранньохристиянських візантійських письменників І. Златоуса, В. Великого, І. Богослова і давньоруських – Кирила Туровського. *«Повчання» дітям Володимира Мономаха* (1096 р.). У творі князь дає поради своїм дітям, як їм жити, закликає захищати батьківщину, бути трудолюбивим і хоробрим. Наголошує турбуватися про бідних, убогих і сиріт, вдів. У *«Повчанні»* в зародку знаходяться ті гуманні педагогічні начала, які згодом стануть основою гуманної педагогіки українського народу *«Алімма»* (*«Мазі»*) – перший науковий медичний трактат написаний в середині XII ст. Євпраксією-Зоєю; трактат має 5 ч. і 29 розділів, зберігається в бібліотеці Медичі у Флоренції. Вітчизняна педагогічна думка знайшла своє відображення і в таких творах: *«Ісповідання віри»*, *«Слово к брату столпнику»*, *«Молитва»* Іларіона; *«Послання пресвітеру Фоме»*, *«Слово про премудрість»*, Климента Смолятича; *«Слово»* Данила Заточника; *«Слово про терпіння і любов»* *«Повчання про терпіння і смирення»* Феодосія Печерського, *«Слово о полку Ігоревім»* невідомого автора та ін.

Педагогічна думка цього періоду була виявом нагальної потреби духовного самоствердження народу. Вона розвивалась у руслі загальноєвропейського культурного процесу середньовіччя.

Питання для самоконтролю:

1. Яких давньоруських князів знаєте?
2. Хто відкривав школи на Русі?
3. Які знаєте літературні твори давньоруської доби?
4. Які традиції язичницького виховання та давньоруських шкіл найбільше сподобались? Що доцільно використовувати у сучасній школі?
5. Хто з давньоруських князів зробив найбільший вклад у розвиток освітньої справи у давньоруській державі?
6. Яке місце займала освіта і культура Давньої Русі у європейській і світовій культурній спадщині?
7. Які типи шкіл були на Русі в період її розквіту?
8. Які гуманістичні засади *«Повчання дітям»* Володимира Мономаха?

ТЕМА 6

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ І ПЕДАГОГІКИ В ЕПОХУ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про розвиток національної системи виховання та педагогіки в Україні в епоху Відродження, розкрити роль Острозького культурно-освітнього центру, братських шкіл, Києво-братської колегії та системи освіти Запорозької Січі, а також проаналізувати українську педагогічну думку ренесансно-гуманістичного періоду; розвинути здатність до самостійного пошуку, критичного аналізу та оцінки інформації, уміння застосовувати знання на практиці, підтримувати фізичне та психоемоційне здоров'я, формувати логічне і системне мислення, а також приймати рішення на основі гуманістичних, національних і морально-етичних цінностей.

План

1. Історична зумовленість українського ренесансу.
2. Острозький культурно-освітній центр.
3. Братські школи України.
4. Києво-братська колегія.
5. Освіта і виховання в Запорозькій Січі.
6. Українська педагогічна думка ренесансно-гуманістичного періоду.

Ключові поняття теми: український ренесанс, відродження, гуманізм, греко-латино-слов'янська школа, братська школа, єзуїтська колегія, протестантська школа, унія, окатоличення, Острозька школа, Києво-Могилянська академія, ректор, префект, суперінтендант, братство, шкільний статут, друкарня, полемічна література, козак, джур, козацьке характерництво, січова школа, реформа, дидакал, Польсько-Литовська держава, дяк-бакалавр.

Література

Основна: [3], [8], [9], [10], [14], [16].

Допоміжна: [2], [13], [11], [18], [20], [24].

1. ІСТОРИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ. *Вагомий вплив на формування освітньої справи в Україні мала епоха Відродження*, яка породила гуманізм. Формування освіти, починаючи з XIV ст., відбувається у складних соціальних і національно-культурних умовах. Негативними були наслідки монголо-татарської навали (середина XIII–XIV ст.). Наприкінці XIV ст. значну частину української території підкорило Велике князівство Литовське. Тут продовжували діяти *православні* (монастирські й церковноприходські) школи, традиції яких склалися ще у період Київської Русі. Вони забезпечували основи грамотності, викладання в школах велося церковнослов'янською мовою.

Порівняно з іншими країнами Європи гуманізм в Україні виник пізніше. **В розвитку ренесансного гуманізму в Україні можна виділити три етапи:** **перший** (приблизно з початку до середини XVI ст.) типологічно схожий з раннім італійським; **другий** (середина XVI-початок XVII ст.) розробляються ранньогуманістичні ідеї у поєднанні з реформаційними та ідеями візантійського Відродження; **третій** (друга третина XVII-початок XVIII ст.) нові ідеї переосмислювалися відповідно до потреб вітчизняної духовної культури – становлення державності, громадянських свобод, національної самосвідомості, мови, освіти тощо.

З другої половини XVI ст., коли більшість українських земель входить до складу Речі Посполитої (польсько-литовської феодальної держави), виникає реальна загроза окатоличення й полонізації українського народу. Одним із засобів полонізації стали **католицькі школи**. Єзуїти відкривали свої школи (елементарні й середні) і колегії, які мали два відділи: нижчий (гімназія, п'ять класів) і вищий (де три роки вивчалася філософія і чотири – богослов'я). Навчальні заклади організовувалися на зразок західноєвропейських і надавали найвищу освіту в межах Речі Посполитої. У **1570 р.** єзуїти заснували Віленську колегію (найбільший у той час освітній центр на Сході), якій польський король Стефан Баторій надав права академії (тобто дозвіл викладати богословські науки). Папа римський призначив першим її ректором Петра

Скаргу, активного діяча єзуїтів (за його безпосередньою участю прийнята Берестейська унія 1596 р.).

В Україні діяли 23 *єзуїтські колегії* – у Ярославі (1574, тут навчався Б. Хмельницький), Львові (1608), Луцьку (1614), Києві (1647), Кам'янці-Подільському, Ужгороді, Вінниці, Перемишлі та ін. Поширювалися також *протестантські школи* – в Ракові, Дубні, Хмельницьку та ін. В єзуїтських і протестантських школах навчалось чимало українців. Мовою викладання була латинська.

В Україні від княжих часів існували початкові школи. Майже до кінця XVI ст. не було середніх і вищих навчальних закладів, тому вже з середини XIV ст. помітно зростає кількість українців, які навчаються в європейських університетах. Так, у найстарішому в Європі Болонському університеті здобув освіту **Юрій Дрогобич** (Котермак, бл. 1450 – 1494). Він став першим вітчизняним доктором медицини (1482), одержав ступінь доктора філософії, у 1481–1482 рр. його обрано ректором цього університету. Юрій Дрогобич – автор першої української друкованої книги («Прогностична оцінка поточного 1483 року», опублікована у Римі того ж року), вчений європейського масштабу, зачинатель гуманізму в Україні. Першими серед українців докторами богослов'я і філософії стали **Бenedикт Сервінус** та **Іван Тинкевич** з Києва, які здобули високі звання в Сорбонні (близько 1483). В Падуанському університеті (за списками тільки одного польського земляцтва) у 1592-1610 рр. лекції Галілея відвідували 52 студенти-українці (можливо, серед них були й білоруси. У Краківському університеті впродовж XV–XVI ст. навчалось більш ніж 800 українців, зокрема зі Львова – 108, Городка – 19, Дрогобича – 15.

Українські студенти (згодом науковці) були добре обізнані із сучасною їм західноєвропейською культурою, гуманістичними ідеями. Своєю діяльністю вони сприяли піднесенню вітчизняної культури. Першим поетом-гуманістом України вважається **Павло Русин** із західноукраїнського міста Кросно. Він навчався в Краківському й Грейфсвальдському університетах. В останньому працював бакалавром вільних мистецтв, а в Краківському – здобув ступінь магістра, очолював кафедру римської літератури. Для студентів Краківського університету видав підручник з епістолографії (1522) магістр Лукаш (р.н.н.-бл. 1542) з Нового Міста. За даними польських дослідників, у XIV–XVII ст. у Краківському університеті викладали 13 професорів з «русинських земель».

Людиною енциклопедичних знань був **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513–1566), якого в Західній Європі називали «українським (рутенським) Демосфеном» та «сучасним Цицероном». Він навчався в Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Бодонському університетах, удосконалював освіту в Римі, Венеції, Лейпцігу. На формуванні його світогляду позначилися західноєвропейські ренесансні й реформаційні ідеї. З позицій ренесансного світобачення С. Оріховський намагався осмислити реалії суспільного буття в Україні і Польщі.

Під впливом західноєвропейських гуманістичних і реформаційних ідей в українській освіті на межі XVI–XVII ст. відбуваються найвагоміші зміни. Створюються якісно нові навчальні заклади, які ґрунтуються на національних традиціях, поєднують вітчизняний і передовий європейський досвід. До них належать Острозький культурно-освітній центр, Львівська, Луцька і Київська братські школи, Київська колегія, Києво-Могилянська академія.

2. **ОСТРОЗЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ЦЕНТР.** Його заснував у 1576 р. у м. Острозі на Волині князь **Костянтин Острозький** (1526-1608). Центр складався з: колегії; літературно-наукового гуртка; друкарні (яку у 1577-1582 рр. очолював Іван Федоров); бібліотеки.

Острозьку академію називали «*колегіумом*» (єзуїти), «*академією*», «*тримовним ліцеєм*» (через вивчення греко-латино-слов'янських мов). Першим ректором колегії був Герасим Смотрицький, письменник-полеміст і культурно-освітній діяч. Навчання в колегії здійснювалось за поширеною у Європі системою «семи вільних мистецтв», вивчалися слов'янська, грецька, польська і латинська мови.

В різний час в Острозькій колегії працювали не тільки відомі діячі української культури Герасим Смотрицький, Христофор Філарет, Клірик Острозький, Дем'ян Наливайко, Йов Княгиницький, Василь Суразький, Іван Вишенський (до переїзду на Афон), Гаврило та Данило

Дорофієвичі, а й представники православної церкви з інших країн – Кирило Лукаріс, Никифор Парасхес, Ян Лятош, Кіпріан, Андрій Римша, Андрій Курбський. Більшість викладачів Острозького центру мали високу гуманітарну освіту, яку вони отримали в провідних західноєвропейських університетах, навчанням у домашніх вчителів, самоосвітою. Це можна віднести не тільки до викладачів, а й до книжників науково-літературного гуртка і друкарні.

Основні дати і події в житті Острозької академії:

1526-1608 – життєвий шлях Костянтина Острозького;

1576 – відкриття Острозької школи;

1578 – вихід у світ «Азбуки» І. Федорова в Острозі;

1581 – видання Острозької Біблії; **1581** – видання в Острозі «Хронології» А. Римши;

1587 – видання праці Г. Смотрицького «Ключ царства небесного»;

1588 – видання книги В. Суразького «О единой истинной православной вере»;

1594 – смерть Г. Смотрицького, першого ректора Острозької школи;

1595 – видання твору В. Суразького «Маргарит»;

1596 – написання Й. Княгиницьким твору «Извещение краткое о латинских прелестях»;

1994 – відродження Острозької академії як філії Києво-Могилянської академії;

2000 – надання Острозькій академії статусу національного університету.

Острозька академія була першою спробою створення вищого навчального закладу в Україні. Започаткований тут досвід використовувався в організації вітчизняної освіти (братських школах, Київській колегії) й поширювався у східнослов'янських країнах. В Острозькій школі навчались – Мелетій Смотрицький, письменник-полеміст, автор «Граматики славенської»; Гаврило Дорофієвич, поет і перекладач; білоруський поет Андрій Римша; гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний; Іов Борецький, перший ректор Київської братської школи; Клірик Острозький, письменник-публіцист та багато інших громадських діячів того часу.

3. БРАТСЬКІ ШКОЛИ УКРАЇНИ. *Братства виникають наприкінці XVI століття*, коли православна церква втрачає свою монополію, а за сфери впливу активно борються католицьке, уніатське, протестантське віровчення. З метою захисту православ'я церковні братства відкривають братські школи. У 1574 р. під впливом прогресивної громадськості король Стефан Баторій видав декрет, за яким віленським городянам дозволялося утримувати братські школи. З 1575 р. це право розповсюджувалось на всі православні братства Великого князівства Литовського і Галичини. Наприкінці XVI – поч. XVII ст. виникають близько 30 братських шкіл у різних містах і селах України.

Серйозна увага приділялась в братствах розвитку **друкарської справи**. В 60-х – 80-х роках XVI ст. відкриваються друкарні в Заблудові, Ковелі, Слуцьку та ін. Найбільші на той час друкарні мали Львівське братство та Києво-Печерська лавра. Значну роль відіграла плідна діяльність Івана Федорова (працював в Заблудові, Львові, Острозі). Навчальну літературу (букварі, навчальні релігійні підручники) випускали Острозька, Дерманська, Чернігівська, Рахманівська та інші друкарні. У 1574 – 1648 рр. на Україні діяло понад 20 друкарень. У Львівській братській друкарні було надруковано 30 тис. примірників навчальних книг (граматика «Адельфотес» 1591 р. вийшла тиражем 500 примірників). Друкарня Києво-Печерської лаври за 15 років свого існування видала понад 30 назв книг (наприклад, «Часослов» (1616), «Псалтир» (1624), «Лексикон» (1627), «Євангеліє учительное» (1637) та ін.).

Члени братства розуміли, що для боротьби проти католицької експансії потрібні освічені люди, які змогли б відстоювати права й інтереси народу. З цією метою вони багато уваги приділяли організації шкіл. Є згадки про існування шкіл у Львові (1546, «Руська школа»), Києві (1563), Здолбунові (1567), Красноставі та інших українських містах.

Львівські братчики відкрили свою школу греко-слов'янського напрямку у 1586 році. За зразком львівської школи стали відкриватися такі заклади в інших містах: Перемишль (1592), Замостя (1606), Дубно (1604), Київ (1615), Вінниця, Немирів, Кременець, Луцьк (1624, за статутом). Більшість цих братських шкіл пройшли дві стадії свого розвитку: 1) греко-слов'янський напрямок; 2) латино-польський напрямок.

Братські школи України були двох видів: 1) **елементарні початкові школи** (вивчення слов'янської азбуки та нумерації, читання, письмо, співи, православний катехізис); 2) **школи підвищеного типу** (Львівська, Київська, Луцька, де вивчали предмети семи вільних

наук: «тривіум» (граматика, діалектика, риторика) і «квадривіум» (геометрія, арифметика, музика, астрономія)).

Структура братських шкіл складалася за зразком протестантських і включала: *три класи граматики (інфіма, медіа, супрема (синтактика))*; *два класи поетики і риторики*.

Багато уваги у братських школах приділялося музичному розвитку учнів. Із учнів складався церковний хор. Співаки діставали певну плату, харчі та одяг. Перші ноти в Україні були надруковані у Львові 1700 р. друкарем Йосипом Городецьким. Також у школах викладались малювання, астрономія, філософія, богослов'я, Псалтир, часослов, катехізис, Євангеліє. Учні брали участь в інсценуванні, декламаціях, драматичних виставах. Крім рідної мови, учні вивчали слов'янську, грецьку, латинську і польську мови.

У братських школах працювали відомі письменники, вчені та громадські діячі – Арсеній Еласонський (перший ректор Львівської братської школи 1586 р.), Іов Борецький (перший ректор Київської і Луцької братських шкіл), Стефан і Лаврентій Зизанії, Памво Беринда, Кирило Ставровецький та ін.

У здійсненні навчально-виховного процесу братські школи керувались статутами (артикулами). Найдавніший з них *«Порядок шкільний»* (1586) – один з найстаріших шкільних статутів Європи уклав грек А. Еласонський (1549 - 1626). Уцілили два статuti Луцької братської школи (1624) – *«Права школи греко-слов'янської Луцької артикули»* та *«Порядок шкільний»*.

Характерні риси братських шкіл:

1) **демократичність** (навчання дітей різних станів, однакове ставлення до всіх учнів, діти бідних навчалися безкоштовно, ректор і вчителі вибирались на загальних зборах братства);

2) **глибоке національне виховання** (навчання рідною мовою, народність виховання, учителі та учні складали історичні пісні, де прославляли подвиги запорізьких козаків);

3) **чітка організація педагогічного процесу** (введення елементів класно-урочної системи, місця учнів визначалися успішністю в навчанні, а не за походженням чи матеріальним забезпеченням батьків; початок занять на 9 год. ранку, в зимові дні – пізніше; заборонялись пропуски занять, запізнення; була налагоджена система чергових);

4) **налагоджений тісний зв'язок з батьками чи родичами учнів** (між батьками і школою укладалась письмова угода, де обумовлювались обов'язки сторін з виховання і навчання дітей);

5) **гуманізм у навчанні і вихованні** (проте статут братських шкіл проголошував: вчитель, взявши доручену йому дитину, повинен дбайливо учить її корисним наукам; за неслухняність карати, але не понадміру, а по силах, не збуйством, а смиренно і тихо);

6) **ретельно розроблений і глибоко продуманий зміст процесу навчання** (навчання ділилось на два етапи: а) *початкове* – це читання: розпізнавання букв та їх складання, пояснення прочитаного, осмислення і розуміння; письмо; вивчення граматики; лічба; церковний спів та порядок; б) *середнє* – граматика, діалектика, риторика, музика, мови – слов'янська, українська (проста), грецька, латинська. Навчання читати здійснювалось буквоскладеним методом, після вивчення азбуки діти переходили до вивчення Псалтиря і часослова);

7) **чітке методичне забезпечення навчання** (прийом фігурального зображення букв (для швидкого запам'ятовування букв використовувались відповідні пози тіла), широко застосовувалась книга – рукописна, ілюстративна, друкована; для кращого закріплення вивченого матеріалу: а) *учні опитували один одного*; б) *опитував учитель*; в) *усе, що вивчалось протягом тижня, повторювалось у суботу*; г) *здійснювались періодичні перевірки знань ректором*; д) *старші учні (аудитори) перевіряли домашнє завдання і повідомляли вчителя про успіхи кожного учня*);

8) **різноманітність методів навчання і виховання**: бесіди катехізисного характеру, приватні та публічні диспути, лекції, взаємне навчання (перевірка знань, допомога у навчанні), диктанти, самостійні роботи з підручниками, письмові вправи – твори, написання віршів, доповідей, проголошення вітальних промов, читання декламацій, участь у драматичних виставах, моральні повчання (як поводитись у церкві, школі, вдома, поважати батьків, вчителів, старших);

9) *ретельний підбір вчителів*, їх повага серед батьків («Даскал, або вчитель цієї школи має бути благочестивий розсудливий, смиренномудрий, лагідний, стриманий, не п'яниця, не блудник, не хабарник, не гнівливий, не заздрісний, не сміхотворець, не лихослов, не чародій, не басносказатель»);

10) *грунтовність освіти, яка не поступалася західноєвропейській*.

4. КИЄВО-БРАТСЬКА КОЛЕГІЯ (АКАДЕМІЯ). Матеріальною й ідеологічною базою колегії була Київська братська школа (1615). Сучасні дослідники вважають, що Київське (Богоявленське) братство було засноване у 1615 році і йому шляхтянка *Гальшка Гулевичівна* (уродженка Волині) подарувала свій двір на Подолі для влаштування монастиря, школи і притулку для прочан. У цьому ж році Київське братство заснувало власну школу, а у 1616 році – друкарню і паперову фабрику. Київське братство знаходило підтримку від Запорозького війська (у 1615 році воно разом з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним вступило у братство). **Ректорами були вчені, визначні громадські діячі:** Іов Борецький (1615 - 1618), Мелетій Смотрицький (1619 – 1620), Касіян Сакович (1621–1624). Викладачами працювали З. Копистянський, Т. Земка, Є. Плетенецький та інші.

Восени 1631 року у Києві виникла ще одна школа – **Лаврська**, яку заснував архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила (1596 - 1647). Вона створювалась за зразком польських шкіл вищого типу – колегій, мала підготовчі класи (вивчались мови – слов'янська, латинська, грецька, польська), середні (піїтики, риторики), вищі (філософія і богослов'я). Оскільки П. Могила користувався підтримкою польського короля й мав дружні стосунки з уніатськими єпископами, то братство, кияни, козаки вимагали об'єднати дві школи – братську і Лаврську. Об'єднана школа розпочала свою роботу у 1632 році і стала називатись колегією. Братство визнало Петра Могилу старшим братчиком, фундатором, протектором – опікуном. У документах 1632 – 1786 р. цей заклад називався Києво-братським колегіумом (сучасники назвали «Києво-Могилянським колегіумом», «Києво-Могилянською академією»).

1633 року Київська колегія була визнана польським урядом, дозволялось викладати курс філософії. У навчальний план входило вивчення мов – слов'янської, грецької, латинської, польської, «семи вільних мистецтв». Навчання велось слов'янською мовою, філософію вивчали латиною. Навчальний рік розпочинався 1 вересня і тривав до початку липня.

Структура колегії: було 8 класів: **молодші** (фара (підготовчий клас), інфіма, граматика, синтагма; навчання тривало до одного року; учні читали і писали на латинській і слов'янській мовах, вчили граматику і катехізис, арифметику, нотний спів); **середні** (піїтика, риторика; вчились по одному році; **старші** (філософії і богослов'я); учні вивчали діалектику, геометрію, логіку, астрономію, філософію, богослов'я, гомілетуку. *Повний курс навчання тривав 12 років*, іспити проводились тричі на рік. Систему класів запровадив І. Гізель (бл.1600 – 1683), його вважають одним із ймовірних авторів «Синописа» 1674 року - першого підручника вітчизняної історії.

Навчально-виховні традиції колегії: учні заучували тексти на пам'ять; робили усні і письмові переклади і вправи; письмові вправи були шкільні (*екзерциції, екзерції*) і домашні (*окупації*); кращі учні (*аудитори*) перевіряли домашнє завдання; були щосуботні повторення матеріалу за тиждень; тричі були канікули (*перепочинки*) – рекреації; щосуботи проводились диспути, а також – в кінці кожного навчального року і особливо по закінченню курсів; у академії була прекрасна бібліотека і книжкова лавка; учні займали місця в класі відповідно до своїх успіхів, на перших лавах сиділи учні – *«senatus»*, решта учнів мала назву *«populus»*, у кожному класі був *«диктатор»* – перший учень; *цензор* доглядав за охайністю класу та тишею до приходу вчителя; *аудитор* вислуховував лекції від учнів, а також пояснював їм те з лекцій, чого вони не зрозуміли, він робив помітки проти прізвищ доручених йому учнів (scit – *знає*, nescit – *не знає*, errabat – *помилявся*, prorsus nescit – *нічого не знає*, aeger – *хворий*); лави, де сиділи *аудитори-сенати* були ліпшої барви, ніж решта лав; серед учнів були *сеніори* (доглядали за поведінкою малих хлопців по квартирах), *директори* (допомагали малим учням засвоювати лекції), *візитатори* (були явними і таємними наглядачами), *каліфактори* (призначалися на кожний клас виконання тілесної кари над товаришами); у *таблицях про успішність учнів у науці були такі кваліфікації* – «въ учені добръ»; «въ учені прилъжнѣй»;

«скоропостиженъ въ ученіи»; «въ ученіи остроуменъ»; «въ ученіи благонадежденъ»; «въ ученіи изряднѣйшии»; «доброучителенъ»; «въ ученіи мѣренъ»; «въ ученіи лѣнивъ»; «въ ученіи худъ»; «въ ученіи малонадежденъ»; «въ ученіи безнадежденъ»; у вільний від занять час молодші учні влаштовували ігри, старші – співали у хорі, малювали, займалися самостійною роботою, вивчали праці філософів, писали творчі роботи, вірші, промови тощо; у *бурсі* (в гуртожитку) мешкали іногородні та сироти; экзамени проводились тричі на рік; у кінці року викладачі писали звіти про успішність учнів; строк навчання не регламентувався; виховна робота спрямовувалася на виховання в учнів почуття патріотизму, пошани до старших; навчання проводилися за класно-урочною системою; важливу роль у виховному процесі відігравали дитячі та юнацькі братства (*конгрегації*) – добровільні юридичні організації вихованців, які діяли на основі самоврядування; викладачів молодших і середніх класів називали *дидасками*, а у старших – *професорами*; учнів молодших класів називались *спудеями*, а старших – *студентами*; з великою урочистістю проходили свята – Благовіщення, Дні Ангела ректора, префекта і викладачів, зустрічі знатних гостей.

Польсько-литовські магнати не раз намагались ліквідувати колегію. У 1651 р. вона була повністю зруйнована литовським гетьманом Яном Радзивіллою, у 1665 р. – польськими військами, в 1658 р. – пожежею, під час якої були знищені приміщення, навчальне обладнання, багато книг; 1673 р. – заняття в ній відновилися.

У Росії статус академії визнавався царськими указами 1694 р. і 1701 р. Ректор Йоасаф Кроковський (р.н.н. - 1718) отримав 11 січня 1694 р. царський указ, за яким академії надавалися права самоуправління (такі права були у вищих навчальних закладах Європи) й уперше офіційно дозволялося викладати курс богослов'я. Це відбулося за гетьманування Івана Мазепи. В подяку за великі заслуги І. Мазепи перед академією остання додала до своєї назви ім'я Мазепи і називалася в 1704-1709 роках «**Academia Mohilo-Mazepiana**». Проте після так званої «зради» І. Мазепи, його ім'я з назви академії відпало, та й взагалі вона довгий час не користувалася пошаною як з боку Петра I, так і перших його наступників. З числа різних доброчинців академії багато прислужилися її добробуту кийівські митрополити, особливо Р. Заборовський (на пошану його академія називалася від 6 січня 1735 р. аж до часу перетворення її у 1819 р. в духовну академію - «**Academia Mohilo-Zaborovskiana**»).

В історії Київської академії умовно виділяють 5 періодів:

- 1) з часу об'єднання Київської братської і Лаврської шкіл (1632) до 1654 р. – період утвердження гуманістичних і демократичних засад;
- 2) від 1654 р. до кінця століття – розширення змісту і методів навчання;
- 3) до 80-х років XVIII ст. – період найбільш плідної діяльності академії, пов'язаний з творчістю Ф. Прокоповича, С. Яворського, М. Козачинського, Г. Кониського, І. Кроковського;
- 4) з 1805 р. до 1819 р. – втрата ролі культурно-освітнього центру у зв'язку із заснування Харківського університету;
- 5) з 1819 р. – реорганізація у Київську духовну академію (до 1920 р., коли її закрили більшовики).

Кількість вихованців у різні періоди була неоднаковою, наприклад, у 1715 – 1717 рр. до 1000 учнів, 1731 р. – 600, 1741 р. – 567, 1750-1760 рр. – понад 1000 (дані Х.Титова).

Києво-Могилянська академія довгий час була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи. У ній навчалися юнаки з України, Росії, Білорусії, Сербії, Туреччини, Болгарії, Австрії, Молдавії та інших країн.

У XVIII ст. у навчальний план академії запроваджуються нові **іноземні мови**: 1738 р. – *німецька*, 1753 р. – *французька*, 1755 р. – поновлено курс *польської мови* і запроваджено *старосєврейську мову*. В кінці XVIII ст. посилилась реакційна політика царського уряду в Україні, у 1784 р. заборонялось читання лекцій українською мовою.

Адміністрація академії складалася з таких осіб: 1) ректор; 2) префект; 3) суперінтендант. **Ректор:** 1) розподіляв учителів по класах; 2) визначав предмети навчання; 3) двічі на тиждень відвідував уроки (за винятком викладачів богослов'я і філософії); 4) на одинці з учителями аналізував якість проведених занять; 5) затверджував навчальні плани і звіти викладачів; 6) санкціонував переведення студентів до старших класів; 7) мав бути присутнім на

всіх диспутах, особливо на публічних; 8) розпоряджався шкільними прибутками; 9) був верховним суддею над викладачами і студентами. **Ректорами колегії та академії були такі відомі діячі і вчені:** І. Гізель (1646-1650), Л. Баранович (1650-1657), І. Галятковський (1657-1665), В. Ясинський (1665-1673), С. Головчич (1673-1684), І. Кроковський (1693-1697), Ф. Прокопович (1710-1716), Г. Кониський (1751-1755).

Префект (перший помічник ректора): 1) зараховував учнів до навчального закладу; 2) стежив за поведінкою і успіхами учнів, відвідуванням ними уроків; 3) турбувався про порядок, чистоту в школі; 4) з кращих студентів, що мешкали на приватних квартирах, призначав інспекторів; 5) очолював суд, який розглядав конфлікти між студентами і викладачами. **Префектами були:** В. Лящевський, Д. Напчинський та ін.

Суперінтендант: 1) займався господарськими питаннями; 2) вивчав матеріальне становище учнів, їхні потреби; 3) під його керівництвом перебували директори, старші по кімнаті учні, сенсори, які очолювали групи студентів, а також візитори, що стежили за поведінкою вихованців.

Щорічно у серпні на демократичних засадах вибиралися викладачі академії. Кожний мав право висунути кандидатуру на посаду викладача того чи іншого предмета. **Викладачі забезпечувалися помешканням, опаленням, освітленням і добрим столом:** «Префекту риби свіжої дається по 4 порції завжди, риби в'яленої – стільки ж, якщо не має свіжої. Крім того, дається борщ, каша та інші страви, хліба – два на день, один ситний, другий – звичайний, а в свято, крім того, ще по 4 булки, пива по 7 кварт на день, олія відпускається в середу й п'ятницю по півкварті, а масло – в скромні дні по півфунта, горілка і лікери даються по вимозі префекта беззаперечно; меду – по кварти, солі, сиру, яєць по вимозі» (із доповідної записки ректора митрополиту).

Кошти на утримання академії добувалися різними засобами: а) прибутки від монастирів; б) пожертвування різних багатих осіб, зацікавлених у розвитку української культури; в) штрафи з духівництва, яке відмовлялося посилати своїх дітей на навчання. У 1740 році відповідно до урядового розпорядження на утримання академії було заплановано щорічно виділяти 200 карбованців із Військового Скарбу. У розвиток колегії вкладали свої кошти гетьмани П.Конашевич-Сагайдачний та І. Мазепа.

Із стін академії вийшли: Ф. Прокопович, Г. Сковорода, М. Ломоносов, І. Гізель, М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель, Л. Барановський, С. Полоцький, Є. Славинецький, М. Максимович, П. Гулак-Артемівський та ін. *Славенні освітянські традиції Київської академії продовжує національний університет «Києво-Могилянська академія» (відкритий 24 серпня 1992 року).*

5. ШКОЛА І ОСВІТА В ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ. За словами М. Грушевського *період існування Запорозької Січі – це найбільш яскравий, найбільш цікавий період українського життя.* Першу Січ на о. Хортиці побудував волинський князь **Дмитро Вишневецький**, який для боротьби з татарами зібрав кілька сотень козаків. Д. Яворницький, автор тритомника «Історія Запорозьких козаків», вважав, що **січ** – назва столиці, і походить вона від слів сікти, висікати. З історії відомо, що було **8 січей** – Запорозька, Кам'янська, Олешківська, Базавлуцька, Микитинська, Покровська, Томаківська, Чортомлицька. У словнику половецької мови 1303 р. «козак» – це значить вартувий, вояк. **Запорозька Січ була першою в Європі республікою з демократичним устроєм.** Західні автори XVII і XVIII ст. (П. Шевальє, Л. Боплан, Г. Мюллер, Й. Шеррар, Й. Енгаль, П. Меріме, Ш. Лезюр) порівнюють Запорозьку Січ з уславленими містами-державами античності та рицарськими орденами середньовіччя: «виховані як спартанці» (Й. Шеррар), «можуть змагатися зі спартанцями суворістю свого виховання» (А. Віміні). За словами Д. Яворницького **доступ на Січ був вільний кожному чоловікові за таких 5 умов:** бути вільною і неодруженою людиною, розмовляти українською мовою, присягнути на вірність російському цареві, сповідати православну віру і пройти певне навчання.

«Церква з дзвіницею, з одного боку шпиталь, а з другого – школа, становили необхідні деталі кожної православної парафії запорізького краю», - писав Д. Яворницький. Були на Січі школи музики і співу. У 1652 р. Б. Хмельницький видав універсал про організацію при

кобзарських цехах шкіл з підготовки кобзарів, лірників і взяв їх під свою опіку. Це були перші музичні школи України. Учителями працювали козаки-кобзарі, заняття з учнями проводились індивідуально. Гра піднімала запорожців на бій з ворогом, кобзарі і лірники розносили славу про подвиги козаків по всій Україні.

Перша школа на Січі, відкрита в 1576 р., послужила зразком для виникнення осередків на всій території козацьких вольностей. У реєстрах козаків XVI ст. зустрічаються записи січових учителів *«Денник бакалавр»*, *«Добрый дяк бакалавр»* та ін.

Склад учнів визначався звичаями, що формувалися на Січі. Так, заборонялося перебування там жінок. Навіть отамани залишали свої сім'ї десь за межами Січі. За порушення цього порядку загрожувала смертна кара. Батьки прибували на Січ з синами, щоб ті навчилися грамоти і військової справи. Траплялось, що шукаючи порятунку від панської сваволі, діти добиралися туди самі.

Січова школа існувала при церкві Святої Покрови, там навчалися хлопчики-джури. **Школа мала два відділи:** *в одному* вчилися ті юнаки, що готувались на паламарів і дияконів (30 учнів); *у другому відділі* – молодиків – вчились сироти, хрещеники козацької старшини та інші діти (біля 50 осіб), тут учили дітей грамоти, співу та військового ремеслу.

В Запорозькій Січі була специфічна система відбору і вишколу молодих людей (молодиків). Щоб стати козаком молодик мусив служити три роки в старого козака за **джуру** (слугу): носити за ним другу рушницю, клунки. Джура вчився від козака орудувати зброєю, набирал вправності в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю – рушницю, шаблю, спис, лук і стріли.

Навчально-виховні традиції Січової школи: 1) *приймалися хлопчики з 9 років*; підростаючи, вони ставали помічниками вчителя: підтримували в класі дисципліну, привчали молодших до самообслуговування; 2) *навчались за часословом, Псалтирем, Козацькою читанкою*; 3) *перехід від буквиці до часослову, від часослова до псалтиря і т. д. супроводжувався дитячими забавами*, іграми: «учень приносив горщик каші (з грошима зверху), ставив горщик на стіл, учитель разом з учнями брався до каші. Спорожнивши горщик, учні йшли на площу біля школи, ставили горщик на землю та починали шпурляти в нього кілками, поки не розтрощать його на череп'я. Далі відбувались ігри та забави» (опис С. Сірополка); 4) *в учнівському колективі діяло самоврядування*, що нагадувало козацьке (учні обирали отаманів – для старших і молодших); 5) *молодь виховувалась на демократичних засадах*, усі мали рівні права і обов'язки, найвищими якостями вважались: патріотизм, готовність віддати життя за волю і свободу України, чесність, самодисципліна, взаємоповага; 6) *«молодиків у школі і поза школою вчили:* Богу добре молитися, на коні репехом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти» (за С. Сірополком); 7) метою фізичного виховання була **підготовка воїнів**, які в більшості своїй «міцної тілобудови, легко переносять голод, спрагу, спеку, у війні невтомні, відважні, хоробрі»; ведення здорового способу життя – ефективне використання сил природи (водні процедури, сон на свіжому повітрі, поміркованість у харчуванні, випиванні алкоголю); 8) **вдосконалення козаків через бойове мистецтво** – гопак (мистецтво фізичного та психологічного вишколу людини), танці (козачок, метелиця), інші системи козацької боротьби – гойдок, спас; 9) **козацьке характерництво**: розвиток внутрішніх сил, здібностей, незвичайних успіхів, «вселення» надприродних сил (заякування ворога, вивідування військових таємниць, навіювання стану, коли не бере ні куля, ні шабля, ні вогонь, ні вода; оволодіння дихальними вправами (як йоги)); 10) **козацьке побратимство**: хлопчики, що браталися, клялись один одному у вірності до кінця життя. Щоб дружба мала законну силу два козаки йшли до церкви і у присутності священника давали такого змісту *«Заповітне слово»*: *«Ми, що нижче підписались, склали цей заповіт перед Богом, про те, що ми браття. Із тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом відповідь хай воздасть, перед нелицемірним суддею нашим спасителем. Вищенаписана наша обіцянка, щоб брат брата любити, незважаючи на напасті з боку наших, чи приятелів, чи неприятелів, та зважаючи на миротворця Бога; до цього завершувем: хмільно не п'ють, брат брата любить. В сім браття розписуємось.»* Після клятви побратими власноручно робили позначки на заповітному слові, слухали молитву,

міння хрестиками та іконами, тричі цілувались і виходили з церкви рідними братами до кінця життя; **11) козаки були чудовими знахарями**, ґрунтовно знали народну медицину (для заживання ран прикладали до хворого місця розтерту землю із слиною, замовляли деякі хвороби тощо).

6. ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА РЕНЕСАНСНО-ГУМАНІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ. Прогресивні педагогічні ідеї того часу відображалися в статутах братських шкіл, різних полемічних творах релігійного і політичного характеру, зокрема в творах видатних діячів братських шкіл, філософських трактатах викладачів і професорів Києво-братської колегії. **Розвиток педагогічної думки в Україні визначали такі чинники:** 1) багатовіковий народний досвід виховання; 2) взаємодія вітчизняного педагогічного досвіду з досвідом сусідніх народів – білоруського і російського; 3) проникнення в українську педагогіку передових педагогічних ідей Візантії, епохи Відродження, реформації; 4) вплив педагогічної теорії і практики західних слов'ян (особливо педагогічних поглядів Я. А. Коменського) та ін.

Аналіз статутів братських шкіл свідчить про гуманізм і народність педагогічних ідей, що лежали в основі їх роботи, розвиток традиційних положень вітчизняної педагогіки, зв'язок школи з життям народу. **Ось деякі положення із статуту Луцької братської школи (1624) :**

- Кожний повинен сідати на своєму певному місці, яке призначається за успіхами. Хто більше знатиме, повинен сидіти вище, хоч би і дуже був бідний, а хто менше знатиме, повинен сидіти на нижчому місці (ст.3).
- Багаті перед убогими в школі нічим не можуть бути вищі, як тільки наукою, тілесно ж рівні всі. (ст.4).
- Учитель повинен і вчити, і любити дітей всіх однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, хто ходить по вулицях, просячи шматок хліба (ст.5).
- Діти в школі мають бути поділені на трое: одні, які вчитимуться розпізнавати букви і складати; другі, які вчитимуться читати і вивчатимуть напам'ять різні уроки; треті привчатимуться пояснювати читане-міркувати й розуміти (ст.9).
- Двох або чотирьох хлопчиків, кожного тижня інших по порядку треба призначати для нагляду: від чого жоден не може відмовлятися, коли до нього дійде черга. Ділом їх буде: раніше прийти до школи, підмести школу, розпалити печі і сидіти біля дверей: і знати про всіх, хто виходить і заходить; вони повинні записувати і доповідати про тих, які б не вчилися, пустували або в церкві безчинно стояли, або додому йдучи не поводити б себе пристойно (ст.16).

Серед друкованих праць початку XVII ст., присвячених питанням виховання, великий інтерес викликає надрукована в 1609 р. Львівським братством книга невідомого автора «О воспитании чад», яка адресувалася батькам та учням («батьки зобов'язані віддати дитину в науку, з якої, як із джерела, походить усе добре і завдяки якій людина стає людиною»).

Великий вклад у розвиток педагогічної думки України ренесансно-гуманістичного періоду зробили такі вчені, письменники, громадські і культурні діячі. **Іван Федоров** – друкар українських підручників, релігійної літератури: Львівська «Азбука» (1574), Острозька «Азбука» (1578), Острозька Біблія (1581), «Євангеліє учительное» (1569), «Часослов» та ін. Книги І. Федорова мають повчальний характер.

Герасим Смотрицький (р.н.н.-1594) – український письменник, педагог, культурно-освітній діяч. Автор полемічних трактатів: «Ключ царства небесного», «Календар римський новий» (виданих у 1587 р. однією книгою в Острозі). У 1576 р. Г. Смотрицького запросили до Острогу для видання Біблії. Тут він очолив науковий гурток, став першим ректором Острозької колегії.

Іван Вишенський (бл. 1545/1550 – бл. 1620/1630). Народився в м. Судова Вишня (нині Львівська обл.), певний час жив у Луцьку й Острозі. На горі Афон прожив близько 49 років життям ченця-аскета. І. Вишенський – автор численних полемічних творів – «Книжка», «Обличеніє діавола-миродержца», «Позорище мисленіє», «Зацапка мудрого латынника з глупым русином» та ін., в яких виступав проти польсько-католицької реакції, уніатства, критикував єзуїтську систему освіти, виховання, висловлював ідеї навчання рідною мовою на традиціях рідної культури народного виховання.

Стефан Зизаній (Кукіль, Зизаній Тустановський) (бл. 1570 - 1600). Був викладачем і ректором Львівської братської школи. В 1593 р. переїхав до Вільно, де став проповідником братства, ректором братської школи. Написав православний підручник для дітей «Катехізіс» (1595), які католицька та православна ієрархія визнали єретичним.

Лаврентій Зизаній (Кукіль, Зизаній Тустановський) (бл. 2 пол. XVI ст. – не пізніше 1634), рідний брат С. Зизанія. До 1591 р. викладав у Львівській братській школі, у братських школах Бреста (1593-1594), Вільно (1595-1597), 1597-1600 рр. – домашній вчитель князя Богдана Соломирецького, з 1600 р. навчав дітей князя Олександра Острозького. У 1612-1618 рр. займає посаду священика в Корці. З 1619 р. – редактор друкарні Києво-Печерської лаври. Одночасно перекладає книги з грецької і працює вчителем у Лаврській школі, входить до наукового гуртка Є.Плетенецького. У 1626 – 1627 рр. брав участь у місії Київського митрополита І.Бороцького до Москви. Педагогічні твори і підручники Л. Зизанія – «Граматика словенська», «Наука ку чтению» (книга мала додаток «Лексикос» - словник, якій містив 1061 слово) (видано в 1596 р. у Вільно), «Великий катехізіс» (1627 р.).

Кирило Ставровецький – Транквіліон (р.н.н. - 1646) – братський вчений, письменник, церковно-освітній діяч, видавець-друкар. Його педагогічна діяльність проходила у Львівській братській школі (1587 - 1592), братській школі Вільно. В 1626 р. перейшов в унію через конфлікт з деякими православними ієрархами. Мав власну пересувну друкарню. Педагогічні думки виклав у таких працях «Зерцало богословіи» (Почаїв, 1618), «Євангеліє учителное» (Рахманів, 1619), «Перло многоценное» (Чернігів, 1646).

Іов Борецький (р.н.н. - 1631) – український церковний, освітній і культурний діяч. Освіту здобув за кордоном, був викладачем і ректором Львівської, Київської братських шкіл. За його участю відкриті братські школи в Луцьку, Немирові, Рогатині. І. Борецький – автор численних послань, листів, передмов до різних видань, йому приписують твори «О воспитаніи чад», «Пересторога».

Памво Беринда український педагог, письменник, лексикограф кін. XVI – першої пол. XVII ст. Був вчителем і друкарем Львівського братства. З 1619 р. на запрошення Є. Плетенецького переїздить до Києва, де стає одним з найвидатніших діячів вченого гуртка Лаврської друкарні, головним друкарем, редактором, перекладачем і гравером, зачинателем поезії та шкільної драми в Україні. Написав педагогічний словник «Лексикон славенороскій имен толкованіе» (Київ, 1627) – фундаментальний на той час твір, призначався як посібник для студентів і включав 7 тис. термінів («пестунство», «педагогія» - наука про виховання; «педагог», «дітоводець», «пестун» - вихователь; «пеленчатко», «немомлятко», «дитя», «дітище», «чадо», «отроча», «юноша» - терміни для визначення різних вікових груп дітей і молоді).

Мелетій Смотрицький (1572 - 1633) народився в с. Смотрич (Хмельницька обл.). Освіту отримав в Острозькій академії, ректором якої був його батько. У 1618 – 1620 рр. – ректор Київської братської школи. У 1627 р. прийняв унію, через що був засуджений на Київському Соборі за відступництво від православ'я. М.Смотрицький – автор полемічного твору «Тренос» (1610), «Грамматики славенскої правильної синтагми».

Єпіфаній Славинецький (р.н.н. - 1675) – український філолог, педагог, письменник, перекладач. Здобув освіту в Київській братській школі та європейських університетах. У 1649 р. на прохання царя Олексія Михайловича переїхав до Москви разом з 30 українськими монахами. У 1653 р. заснував у Чудовому монастирі греко-латинську школу, став її першим ректором. Написав більше 50 проповідей. Переклав слов'янською мовою ряд книг з географії, медицини, історії, підготував навчальні посібники для вчителів і батьків, серед яких «Лексикон латинський», «Лексикон словено-латинський» (разом з А. Корецьким-Сатановським), «Книга лексикон греко-словено-латинський», «Філологічний лексикон», «Громадянство звичаїв дитячих» (збірник правил поведінки дітей в школі, вдома, на вулиці, вимоги до мови тощо). Перекоаний прибічник «грецького напрямку», Славинецький виступав проти «латинського напрямку», пов'язуючи його з католицизмом. Саме після Є. Славинецького розпочинається активний вплив українців на російську культуру, а починаючи з правління Петра I і до 80-х років XVIII ст. примусово відбувалося «викачування» української інтелектуальної еліти. Широком потоком в

Росію йде українська книга, туди вивозяться літописні зведення, історичні документи, державні акти. Відредаговані північними авторами, вони повертаються в Україну як власне російське витворення з одночасним введенням цензури на видання українських друкарень, заборонаю української мови, культури.

Петро Могила (Євсій Пимин) (1574/1596-1647) – політичний, церковний і культурно-освітній діяч України. Навчався у Львівській братській школі, університетах Польщі та Франції. В 1625 р. залишив світське життя і постригся в ченці. За його участі відкрито філіали Києво-братської колегії у Вінниці (1634), Кременці (1636), Гощі (1639), Слов'яно-греко-латинську академію у Яссах (1640). Дбав про розвиток Києво-Печерської Лаврської друкарні, одним з перших почав видавати книги українською мовою, сам підготував 20 творів церковно-теологічного, полемічного та філософського змісту. «Літос» (1625), «Малий катехізис» (1644), «Апфологійон» і «Требник» (1646) були визнані єретичними і заборонені.

Феофан Прокопович (Єлісей Церейський) (1677/1681-1736) – вихованець Києво-Могилянської академії, потім її професор, ректор, навчався в колегії св. Анастасії (Рим). У 1701 р. пориває з католицизмом і тікає з Риму, пройшов Францію, Швейцарію, Німеччину, 1702 р. – вступив до Київського братства, в 1710-1716 – ректор Києво-Могилянської академії. У 1716 р. за викликом Петра I переїхав до Москви, а потім до Петербурга, де став радником царя з питань освіти і церкви. Ф. Прокопович був найосвіченішою людиною Росії, його бібліотека нараховувала до 30 тис. книг. Написав «Поетику», «Духовний регламент», буквар «Первое учение отрокам» (1720).

Педагогічна думка Українського Відродження відображається у філософських та полемічних творах Х. Філалета, Клірика Острозького, Д. Наливайка, В. Суразького, Й. Княгиницького, К. Саковича, Є. Плетенецького, З. Копистянського, Т. Земки, І. Гизеля, Л. Барановича, І. Галятковського, Д. Туптало, І. Кроковського, С. Яворського, М. Козачинського, Г. Кониського. Видатний український педагог Іван Огієнко визначив XVII ст. в історії української педагогіки як **«Золотий вік нашого письменства, нашої культури»**.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть зачинателів українського ренесансу.
2. Назвіть українця, який був ректором Болонського університету.
3. Які історичні передумови виникнення братських шкіл в Україні?
4. З чого складався Острозький культурно-освітній центр?
5. Який внесок волинянки Галшки Гулевичівни у розвиток Києво-Могилянської академії?
6. Ким і коли було видано Острозьку Біблію?
7. Як називався вчитель братської школи?
8. Які обов'язки чергових, відповідно Статуту Луцької братської школи 1624 року?
9. Назвіть освітньо-виховні традиції Києво-Могилянської академії.
10. Вкажіть освітньо-виховні традиції козацької педагогіки.
11. Які особливості навчання та виховання школи при церкві св. Покрови на Січі?
12. Хто склав перший педагогічний словник «Лексикон»?
13. Назвіть відомих випускників Києво-Могилянської академії.

ТЕМА 7

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСВІТИ

І ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ У ЧАСИ ВЛАДИ

РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про розвиток освіти та педагогічної думки в Україні в умовах панування Російської та Австро-Угорської імперій, розкрити вплив русифікації та освітніх політик на національну систему виховання, проаналізувати стан освіти на західноукраїнських землях у XVIII–поч. XX ст. та розвиток української педагогічної думки; розвинути здатність до самостійного пошуку, критичного аналізу та оцінки інформації, уміння застосовувати знання на практиці, підтримувати фізичне

та психоемоційне здоров'я, формувати логічне і системне мислення, а також приймати педагогічні рішення на основі національних, гуманістичних і морально-етичних цінностей.

План

1. Русифікація національної освіти.
2. Стан освіти на західноукраїнських землях у XVIII – поч. XX ст.
3. Розвиток української педагогічної думки.

Ключові поняття теми: освітня реформа, русифікація, гімназія, училище, повітове училище, університет, недільна школа, земська школа, прогімназія, учительська семінарія, інститут шляхетних дівчат, тривіальна школа, «руська трійця», міністерство освіти, учбовий округ, попечитель.

Література

Основа: [3], [8], [9], [10], [14], [16], [17].

Допоміжна: [2], [9], [20], [24].

1. РУСИФІКАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ

XVIII ст., яке *«для Росії вважається століттям освіти, коли прорубано було офіційно-бюрократичне вікно в Європу, – в Україні зачинено й забито навіть ту невеличку, але справді дуже потрібну просвіті й культурі кватирочку, що здавна завів був наш народ зносинами своїми з Заходом»*, – писав С. Єфремов.

1720 р. указом Петра заборонено друкувати у Малоросії (так тоді імперія називала Україну) будь-які книги, крім церковних; **1764 р.** – викладання в Києво-Могилянській академії переведено на тодішню російську мову; **1775 р.** – зруйновано Запорозьку Січ; **1769 р.** – російська православна церква забороняє друкувати та використовувати український «Буквар»; **1782 р.** – скасування полкового адміністративного устрою козацької України, запровадження положення про губернії; заборона мандрівникам навчати дітей; **1783 р.** – закріпачення селянства; **1784 р.** – Київський митрополит С. Миславський наказав, аби в усіх церквах дяки та священники читали молитви і правила службу Божу «руським наречієм». Те саме було заведено й у школах України. Поглиблювалась русифікація, яка охоплювала всю систему освіти, культури. Давні українські школи російський уряд перетворював на суто духовні, а у нових – викладання велося тільки дуже недосконалою як на той час російською мовою, яку навіть її українські прихильники іменували «руським наречієм».

На вимогу шляхти в другій половині XVIII ст. були відкриті французькі пансіони в Глухові, Стародубі; семінарії працювали в Борисполі, Переяславі (з 1738 р.), а потім у Полтаві, у Новгороді-Сіверському (1785– 1797 рр.). Було розроблено проект відкриття університету в Батурині, якому не судилося здійснитися. *У 1786 р. було розроблено план реформи народної освіти*, згідно з яким школи поділили на три типи: головні школи – чотири класи, середні – три, малі – два класи.

До нових урядових шкіл, які запроваджувала Московія у XVIII ст., населення ставилося негативно. Семінарії, пансіони, університети в Україні були чужі українському народу як змістом, так і мовою навчання. Вищу освіту здобували діти козаків, селян, духовенства та шляхти в Чернігівській, Харківській (1726 р.), Переяславській (1738) колегіях, але перед, безперечно, вела Києво-Могилянська академія, яка змогла не тільки оминати закриття, що планували московські політики, а й до половини XVIII ст. розширити свою програму курсами філософії й богослов'я, чим дала можливість здобувати освіту як духовну, так і світську.

До кінця XVIII ст. залишалась верства «інтелігентного пролетаріату» – бурсаків, спудеїв, бакалярів, мандрівних дяків, що, як у часи гуманізму, мандрували від одного мецената до іншого, так і продовжували переходити від одного заможного дому до другого як вільні вчителі молодших поколінь.

З розвитком економічно-виробничих відносин у XIX ст. зросла потреба у багатьох спеціалістах різних галузей, що спонукало уряди Росії, Австро-Угорщини та інших країн Європи стати на шлях реформ освіти.

У Російській імперії в XIX ст. освіта чотири рази зазнавала корінної перебудови: система освіти Олександра I (1802) була замінена системою освіти Миколи I (1828), її замінила

нова система (1864) і нарешті з'явилася освітня система Олександра II (1874) (табл.1.). Освітні реформи російських імператорів у XIX ст.

табл. 1.

Освітні реформи російського царського уряду

Рік	Нормативний документ	Характеристики реформи	Типи шкіл
1804	«Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам», «Статут університету»	Безстановість школи, наступність всіх її ступенів; безплатність школи; введення 6 навчальних округів (2 – на Україні: Харківський, Віленський) на чолі з попечителем. У 1802 р. засновано міністерство народної освіти	парафіяльні училища; повітові училища; гімназії; університети (<i>Харків, 1805 р.</i>)
1828	«Статут гімназій та училищ, що перебувають у підпорядкуванні університетів»	Становість школи (кожному стану свій рівень освіти); знищено наступність між повітовими училищами і гімназіями; застосування покарань різками	парафіяльні школи (для нижчих станів), повітові училища (для дітей ремісників, купців); гімназії; університети (для дітей дворян і чиновників)
1835	«Статут університетів»	Скасовуються університетські свободи; професорів призначає міністр освіти; господарем ун-ту стає попечитель округу; відкривається Київський навчальний округ; встановлюється поліцейський нагляд за студентами	<i>відкривається університет у Києві (1834 р.)</i>
1864	«Положення про навчальні народні училища», «Положення про земські установи», «Статут гімназій і прогімназій», «Статут університетів»	безплатність чи платність в училищах вирішується відомством; виникає новий тип 3-річної школи з одним учителем; до гімназій приймаються особи всіх станів, незалежно від звання і віровизнання; дозволено студентське самоврядування; чотири факультети ун-ту – історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний, медичний; заборона жінкам вступу в університети	парафіяльні училища; недільні школи для дорослих; земські школи; гімназії (класичні, реальні); прогімназії, університети (<i>в Одесі у 1865 р. відкривається Новоросійський університет</i>)
1874	«Положення про початкові народні училища» (1874), «Статут реальних училищ» (1872), «Статут університетів» (1884)	повітові училища реорганізуються у міські; відкриваються державні учительські семінарії (1870); підпорядкування університетів міністрові та попечителеві навчального округу	міські училища; класичні гімназії; учительські семінарії; реальні училища; університет

У XIX ст. відбувається інтенсивна русифікація шкільної справи на Україні, знищується в освіті все національне: **1863 р.** – циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва про заборону видавати підручники, літературу та книги релігійного змісту українською мовою. **1876 р.** – указ Олександра II (*Емський указ*) про заборону ввозу до імперії будь-яких книжок і брошур з «малоросійським наречієм», друкування оригінальних творів та перекладів, сценічних вистав, читання й друкування текстів до нот українською мовою. **1881 р.** – заборона викладання в народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою. **1884 р.** – заборона українських театральних вистав в усіх губерніях Малоросії.

Систему народної освіти імперії відрізняли такі риси:

1) станovo-класовий характер освіти. Школа формально була проголошена безстановою, але фактично в середніх і вищих навчальних закладах вчилися діти заможних батьків, оскільки за навчання в цих закладах було встановлено досить високу плату. В університетах, гімназіях, кадетських корпусах понад 70 % складу студентства були дворянські діти. Промислові класи, дрібна і середня буржуазія створили для своїх потреб новий тип загальноосвітньої школи – комерційне училище. Для потреб духовенства існували духовні семінарії, академії. Діти селян, робітників та дрібних ремісників мали задовольнятися в основному початковою освітою – школами грамоти, двокласними початковими школами або ж вищими початковими училищами;

2) неузгодженість навчальних планів елементарних і середніх шкіл, відсутність зв'язку між ними;

3) відсталість і обмеженість початкової освіти для народних мас. В царській Росії, на відміну від решти європейських країн кінця XIX – початку XX ст., не був запроваджений закон про загальне початкове навчання;

4) запутаність і ряснота типів шкіл. Було понад 20 типів різних шкіл: державні і приватні, платні і безплатні, конфесійні і світські, чоловічі і жіночі, однокласні, двокласні, міністерські, земські, церковнопарафіяльні, міські, місіонерські початкові, вищі початкові училища, прогімназії, духовні училища, торгові школи – підвищені типи шкіл, гімназії, реальні і комерційні училища, кадетські корпуси, духовні семінарії – середні школи тощо;

5) обмеженість середньої і вищої освіти для жінок (жінки в університети і вищі технічні учбові заклади доступу практично не мали, а в середніх жіночих навчальних закладах рівень освіти був значно нижчим від чоловічих);

6) репресивно-бюрократичний характер управління народною освітою. Попечителі учбових округів підбирались з числа найбільш реакційних професорів, генералів і царських сановників, відданих самодержавству. Директори та інспектори народних училищ були ставлениками центру. Основною функцією всіх ланок управління школою був поліцейський нагляд за діяльністю учителів, контроль за строгим виконанням всіх циркулярів і вказівок центру, що регламентували шкільне життя;

7) безправне становище народного вчителя. Царський уряд, відділяючи нижчу школу від середньої, всіляко прагнув до відособлення і учителів цих шкіл. Викладачі середньої школи включались в табель про ранги, нагороджувались орденами, перед ними відкривались певні можливості для службової кар'єри. Що ж до народних учителів, то царський уряд позбавляв їх найелементарніших прав, тримав їх під ретельним поліцейським наглядом;

8) великий вплив церкви на зміст і організацію навчально-виховної роботи;

9) національні обмеження в галузі освіти, русифікаторська політика царату.

У 1871 р. в Києві було відкрито школу особливого типу – *колегію Павла Галагана*. Це був закритий приватний середній чоловічий навчальний заклад, заснований поміщиком Г. Галаганом у пам'ять про сина Павла, який помер у 16-річному віці.

Колегія ставила за мету допомагати обдарованим незаможним учням підготуватися до вступу в університет, а також сприяти розвитку педагогічної справи. Навчальна робота в колегії стояла на високому рівні: проводилися досліди з фізики і хімії, учні писали реферати, вивчали столярну і токарну справу. Велика увага приділялась виховній роботі – організовувались літературно-музичні вечори та екскурсії, учні випускали журнал «Слово».

На кінець XIX ст. *вища освіта* в Україні була представлена трьома університетами: *Харківським (1805), Київським (1834), Новоросійським (1865)*. Крім них, працювали Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський ветеринарний інститут (1851), Харківський технологічний інститут (1885), Катеринославський гірничий інститут (1891). Вони готували спеціалістів для промислових підприємств країни. У роботі вищих навчальних закладів намітилась тенденція до поглиблення спеціалізації і відхід від багатопредметності.

На початку XX ст. у відкритих політичних демонстраціях беруть участь і демократично настроєні студенти. У 1900 р. відбулася Харківська студентська маївка, яка поклала початок студентським виступам. 16 червня 1900 р. в Одесі мав відбутися Всеросійський студентський з'їзд, куди прибули делегати від вузів Києва, Москви, Петербурга та Харкова, але всіх їх було заарештовано. Однак студентський рух і далі поширювався. Так, у 1900 р. в Київському університеті відбулися сходи. Організаторів їх виключили з університету, ряд студентів були віддані в солдати. Подібна ситуація склалася в Харкові. Тут пройшли демонстрації під лозунгами «Хай живе політична свобода», «Геть самодержавство». Демонстрації були розігнані, 250 студентів було вислано з Харкова етапом, а університет – тимчасово закритий. Відбувались демонстрації студентів і в інших містах. Правда, хоч студентський рух і набував політичного характеру, однак не мав єдиної політичної програми внаслідок строкатості соціального складу студентів.

У роки першої революції 1905р. в Росії виникла низка громадських організацій учителів та інших працівників, що мали безпосереднє відношення до школи: Всеросійська Учительська Спілка (ВУС), Спілка учителів і діячів середньої школи, Ліга освіти, Українська учительська спілка, Соціал-демократична Спілка діячів по шкільній і позашкільній освіті, Ліга молоді, Батьківська спілка середньої школи, Академічний союз. Вони мали свої програми, статuti і проводили освітню роботу. **Більшість учительських спілок виступали за реорганізацію справ народної освіти в країні на засадах свободи, демократизації і децентралізації її, розуміючи під цим: а) узгодженість всіх типів шкіл так, щоб загальноосвітня школа вищого типу була продовженням нижчого типу; б) введення загального, безплатного і обов'язкового початкового навчання і безплатної середньої та вищої освіти; в) виключення закону божого як обов'язкового предмета викладання; г) встановлення загальноосвітнього характеру школи з вільним викладанням; д) свобода викладання рідною мовою населення у всіх типах шкіл.**

У надзвичайно важкому стані опинилася школа на Україні в роки першої світової війни. З перших днів багато навчальних закладів були реквізовані під лазарети й казарми або закриті. В одних тільки українських губерніях Київського учбового округу в 1915 р. було закрито 312 початкових шкіл, в 1917 – 27. На початок 1917 р. в Луцькому повіті не вцілів жоден шкільний будинок, у Кременці протягом чотирьох років не діяла жодна з шкіл. Почались евакуації. Тисячі учнів і вчителів стали біженцями. Багато вчителів було мобілізовано в армію, що привело до нестачі вчителів. Заняття в школах проводились в дві зміни, знизилась успішність. Навіть у Києві в січні 1917 р. 35-40 % дітей шкільного віку не відвідували школу.

2. СТАН ОСВІТИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII – ПОЧ. XX СТ. Національна освіта на західноукраїнських землях у першій чверті XVIII ст. характеризувалася передусім занепадом школи. Після поділу Польщі (1772) значно погіршився стан освіти. Австро-Угорській імперії реформи в освіті розпочала **Марія Терезія**, які продовжив цісар **Йосип II. 1781 р.** були видані розпорядження, відповідно до яких у Галичині почали створювати головні та тривіальні школи німецького типу, а по селах – парафіяльні шкільки. Хоч було видано безліч урядових розпоряджень щодо організації шкільництва в Австро-Угорській імперії і, зокрема, в Галичині, проте в жодній з державних шкіл, гімназій, університетів, які діяли наприкінці XVIII – початку XIX ст., не викладали українською мовою. Важливу роль у розвитку шкільництва в Австро-Угорській імперії відіграв закон від 11 серпня 1805 р., широко відомий під назвою *«Політична установа шкільна»*. Він передбачав передовсім німецьку мову викладання в усіх школах, що утруднювало навчання дітей-українців і не сприяло їх інтересові до освіти. Австрійські цісарі Йосип II, Леопольд II, Франц II на словах обіцяли сприяти поліпшенню народної шкільної освіти. Фактично ж політика їхніх урядів була чітко визначена: виховувати покірних слуг цісарського престолу, якомога більше онімечити процес навчання українських дітей. Із 1785 р. в усіх навчальних закладах вивчали німецьку мову.

Шкільною реформою 1774 р., запроваджувалося два типи початкових шкіл – *тривіальні і головні*. Тривіальні школи мали три класи: підготовчий, перший і другий. Головні школи організовувались у великих містах і мали ще один третій клас. Після закінчення цих шкіл випускники з багатих сімей могли вступати до гімназії чи реальної школи. У початковій школі учні навчалися письма, арифметики, читання, практичних вправ. Основним предметом був закон Божий, велику увагу приділяли оволодінню німецькою мовою. Закінчивши початкову школу, учні 2 роки відвідували четвертий клас і опановували відповідну практичну підготовку. При деяких головних школах працювали педагогічні курси для підготовки вчителів. Такі школи називалися нормальними.

На території Східної Галичини (у Львові, Самборі, Станіславі – нині Івано-Франківськ) до 1772 р. існували єзуїтські колегіуми, гімназії, школи. **У 1784 р.** всі існуючі гімназії-школи за німецьким зразком – були реорганізовані в державні.

Імператор Йосип II у жовтні 1784 р. підписав диплом про відновлення Львівського університету (створеного за королівським указом у 1661 р.) в складі вже чотирьох факультетів: філософського, юридичного, медичного та теологічного. Навчання в університеті тривало 7 років: три роки – на філософському факультеті, який був, по суті, загальноосвітнім, підготовчим і ще чотири роки на цьому самому факультеті за спеціальною програмою або на

спеціальних факультетах. Основною мовою викладання була латинська, деякі предмети читали німецькою або польською мовами.

Управління університетом здійснював сенат. До його складу входили ректор, декани та сеньйори. Сеньйори – це найстарші за стажем і віком професори. На розгляд сенату виносили принципові питання, які стосувалися загального керівництва університетом.

9 березня **1787 р.** при університеті засновано Український інститут (**Студіум Рутенум**), у навчальний процес якого впроваджено українську мову, вивчалася старослов'янська. У 1808 р. тут було припинено викладання української мови, а в 1809 р. ліквідовано інститут, який за час свого нетривалого існування зміг підготувати 470 високоосвічених священиків, які сприяли пробудженню Галичини.

У **1774 р.** Буковину захопила Австрія, і на її території було відкрито кілька шкіл з німецькою та румунською мовами навчання. Усі ці школи засновувались для «волохів», бо австрійський уряд не визнавав того, що «на Буковині існує й нарід руский». Головною метою ставилося «румуницьити мужиків і німчити інтелігенцію». У зв'язку з цією позицією у 1777 р. було створено шкільний фонд для утримання його коштом волоських шкіл у Чернівцях, Путні, Радівцях, Сереті, Кімполунгу і Сучаві. У 1784 р. в Чернівцях і Сучаві відкрили перші нормальні школи з ознаками вищої школи, які з часом перевели в навчальні заклади для підготовки вчителів – препаранди. У повітах засновували тривіальні ніколи, тобто народні школи, у яких вивчали «ігіуїт» – читання, письмо, лічбу.

На Закарпатті уже наприкінці XVIII ст. нараховувалось близько 200 парафіяльних шкіл. 21 серпня 1790 р. австрійський імператор Леопольд II видав указ, згідно з яким у всіх школах запроваджувалась як обов'язкова угорська мова, а на посаду вчителя допускали лише тих, хто нею добре володів.

Українці Закарпаття могли здобути вищу освіту в латинських семінаріях у Тарнові та Ягері, а з 1774 р. – в семінарії св. Варвари у Відні. Одне місце було виділено в університеті в Будзині.

XIX ст. розпочалося з формування початкової освіти на західноукраїнських землях. Законом від **22 серпня 1802 р.** ліквідовано місцеві шкільні консеси (управи), а замість них введено шкільні округи, очолювані директорами й старшими наглядачами. Окружні вчительські конференції відмінено. Відповідно до закону від 11 серпня **1805 р. «Політична устава шкільна»**, всі народні школи було передано під нагляд духовництва – у відання консисторій, які призначали референтів із шкільних справ.

З 1816 р. народні школи Галичини перейшли до відання Львівської та Перемишльської греко-католицьких консисторій. Школи Буковини підпорядковувались православної Чернівецькій консисторії. Відомо, що деякі прогресивні представники церковного керівництва почали враховувати інтереси українців. Завдяки зусиллям М. Левицького та І. Могильницького питання щодо мови викладання в школах Галичини регламентувалося постановою від 16 квітня 1818 р., рескриптом губернії від 22 травня, який **Львівська консисторія оповістила курендою від 15 червня 1818 р.** Це рішення передбачало: а) навчання релігії молоді греко-католицького обряду у всіх школах Галичини і Буковини має здійснюватися священиками того самого обряду українською мовою; б) у школах народних, до яких ходить молодь латинського і греко-католицького обряду, має бути, крім навчання релігії, до якої зобов'язує вищеназваний припис, усе навчання польською мовою, але належить старатися, по змозі, щоб діти греко-католицького обряду також українського читання і письма навчилися; в) у школах народних, у яких навчають лише дітей греко-католицького обряду, все читання має відбуватися українською мовою, але так, щоб діти навчилися читати і писати по-польськи.

Значна частина початкових шкіл на західноукраїнських землях були однокласними парафіями, в яких учителював дяк, а весь курс навчання охоплював виключно Святе письмо, причому навчання проводилось церковнослов'янською мовою, українська мова була заборонена.

Австро-угорський уряд провів реформу початкової школи у другій половині XIX ст. **Закон Й. Етвеша**, міністра культури та освіти, було прийнято у 1868 р. Він запровадив такий поділ загальноосвітніх шкіл: а) початкові народні; б) вищі народні; в) горожанські; г) вищі

жіночі; д) *учительські семінарії*. Вони могли бути державними, общинними, церковними і приватними.

Горожанські школи (неповні середні) – новий тип шкіл, призначених для дітей дрібної міської буржуазії – ремісників і торговців, а також низькооплачуваних службовців. Вони виникли в 1868 р. За навчальним планом у цих школах вивчали такі дисципліни: Закон Божий, історію, географію із статистикою, угорську мову та літературу, німецьку мову та літературу, рідну мову та літературу, природознавство, фізику, хімію, математику, бухгалтерію, основи народного господарства і хімічної та машинної промисловості, краснопис, малювання, співи, гімнастику і військову справу. Факультативно вивчали латинську, англійську і французьку мови та музику. До такої школи можна було вступити після закінчення 4-х класів початкової школи. У горожанських школах хлопці навчались 1 рік, а дівчата – 4 роки.

На розвиток освіти в Закарпатті негативно вплинули шкільні реформи, які почав проводити уряд Марії-Терези, згідно з «Положенням про виховання і шкільну справу в Королівстві Угорщини і приєднаних до нього областях». Угорське королівство було поділене на дев'ять шкільних округів на чолі з окружним королівським директором. Закарпаття було виділене в окремий шкільний округ із центром в Ужгороді. У 1791–1792 рр. приймають закон, за яким усі школи Закарпаття переводилися на угорську мову навчання².

У Східній Галичині та Закарпатті у 1848–1849 рр. почали виникати недільні школи – «читальні для дорослих», у яких вивчали математику, українську мову і літературу, природознавство, географію тощо. У Східній Галичині діяло 60 недільних шкіл, у Закарпатті – 9. Згодом ці школи опинилися під впливом церкви.

Діти заможних українців могли здобути середню освіту в гімназіях, але їхній вступ усіляко обмежували. Навчальні середні заклади, які існували в Галичині ще за часів Речі Посполитої, було переведено на латинську і німецьку мови навчання. З 1811 р. існувало два типи гімназій: шестикласні в університетських і п'ятикласні в інших містах. Істотних відмінностей між ними не було, різниця полягала в кількості годин, що відводилися на кожний навчальний предмет. Навчання здійснювалося німецькою мовою, деякі предмети викладали польською, половину тижневих годин відводилося на вивчення латинської мови.

Відомо, що, крім Львівської Академічної гімназії, у 1880–1890-х рр. гімназії були відкриті в Перемишлі (1887), Коломиї (1893), в Тернополі (1898). Як правило, у великих містах існували класичні гімназії з вивченням грецької і латинської мов та реальні – без вивчення класичних мов. Навчання тривало 8 років.

Вищу освіту давали Львівський університет (1661), Реальна (торговельна) (1817) і Технічна (1844) академії у Львові, Чернівецький ліцей (1826), а з 1875 р. Чернівецький університет. У Чернівецькому ліцеї діяло два факультети: філософський і теологічний. Тут готували виключно духовенство.

На початку XIX ст. **Львівський університет** у результаті освітньої реформи австрійського уряду (1805) став ліцеєм. З 1808 р. тут було припинено викладання українською мовою. У 1817 р. Львівський ліцей знову одержав статус університету, йому було присвоєно ім'я імператора Франца І. Навчання в університеті тривало чотири роки, на філософському відділенні – три. Діяло 4 факультети: філософський, теологічний, юридичний і медичний. Викладання велося латинською, німецькою і польською мовами. Українців допускали в основному на теологічний факультет, який готував сільських священиків. Так, на початку 40-х років на всіх факультетах навчалось 1184 студенти, серед яких було лише 400 українців.

Крім Львівського університету, на Західній Україні діяв ще один університет у Чернівцях, заснований відповідно до цісарського наказу від 30 вересня 1875 р. з нагоди 100-річчя приєднання Буковини до Австрії. Університет засновано на кошти краю у приміщенні учительської семінарії. Викладання і діловодство велися німецькою мовою. Діяли три факультети: теологічний, юридичний, філософський.

Першим ректором університету було обрано відомого політичного діяча свого часу депутата буковинського сейму й австрійського парламенту К.Томашука, який доклав багато зусиль, щоб відкрити в Чернівцях університет.

У 1918 р. Чернівці захопили румуни і почали проводити свою політику щодо освіти. Університет перетворили на румунський, скасували українські кафедри, різко зменшилася кількість студентів-українців.

У різні роки в університеті навчались і галичани, зокрема, Іван Франко, Лесь Мартович, Денис Лукіянович, захистив докторську дисертацію з української мови Олександр Колесса.

Першу вчительську семінарію було відкрито на Закарпатті у 1793 р. при нормальній школі в Ужгороді, але вона утримувалась на кошти місцевого населення і не була самостійною. На початку ХХ ст. в Закарпатті працювали 3 учительські семінарії, а в Східній Галичині – 14.

Учительство на західноукраїнських землях докладало чимало зусиль, щоб організувати свої сили в боротьбі за національну школу. Зокрема, у 1881 р. у Львові засновано «Руське товариство педагогічне», яке в 1912 р. було перейменовано на «Українське педагогічне товариство», а в 1926 р. дістало назву «Рідна школа – Українське педагогічне товариство». У 1905 р. народних учителів Галичини й Буковини об'єднала «Взаїмна поміч українського вчителства», а 1908 р. створено товариство середньошкільного учительства «Українська громада».

3. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

Педагогічна думка України ХVІV- поч. ХХ ст. представлена відомими діячами громадсько-педагогічної думки. Зупинимось стисло на розгляді основних проблем та ідей найбільш відомих українських письменників та громадських діячів.

Григорій Сковорода (1722–1794) – видатний мандрівний філософ, поет, педагог, проповідник. Народився у с. Чорнухи Лубенського повіту на Полтавщині в козацько-селянській родині **3 грудня 1722 р.** Початкову освіту отримав у сільській школі та мандрівних дяків. **1734-1741, 1744-1745, 1751-1753 рр.** – навчання в Києво-Могилянській академії, **1741-1744 рр.** служив співаком придворної капели у Петербурзі, а потім у складі польської місії (**1745-1750**), перебував в Угорщині, мандрував по Австрії, Словенії, Польщі, Італії, Німеччині; 1751-1754 – обіймав посаду учителя поетики Переяславського колегіуму; домашній учитель поміщика С. Томари (1757-1759); викладач Харківського колегіуму (**1759-1769**); **1769-1794 рр.** – мандрує селами Лівобережної України, сусідніми областями Росії, пише свої філософські діалоги, усно і письмово розповсюджує просвітницькі ідеї. Помер Г. Сковорода **9 листопада 1794 р.** в с. Іванівна. Перед смертю попросив, щоб на його могилі не ставили хреста, а написали: «**Світ ловив мене, та не спіймав**». Педагогічні погляди Сковорода висловив у діалогах, віршах, байках, притчах, листах (найбільше їх написав своєму улюбленому учневі – Михайлу Ковалинському). Проблема виховання присвячені його притчі «Благородний Єродій», «Убогий жайворонок», «Харківські байки». Виразник ідей гуманізму і просвітництва, Сковорода вбачав в освіті засіб моральної перебудови світу, створення справедливого суспільства. Його ідеалом була «істинна», справжня людина, що знаходить своє покликання і щастя у «спорідненій» праці.

Тарас Шевченко (1814-1861) – борець за освіту народу, борець за викладання рідною мовою («У школі нас усього, усього, що тільки є, навчають, окрім своєї рідної мови. О, школо, школо, як би тебе швидше перешколити»). Шевченко започаткував педагогічні ідеї в низці поетичних творів: «Наймичка», «І мертвим, і живим...», «Щоденнику», «Музикант». У 1861 р. Шевченко випустив у Санкт-Петербурзі «Буквар».

Пантелеймон Куліш (1819-1897) – відомий український просвітител, історик, педагог, фольклорист. П. Куліш уперше видав своїм новим правописом («кулішівкою») «Грамотку» (1854), заснував власну друкарню. Педагогічні погляди виклав у творах: «Збірник праць комісії для видання пам'яток новітнього письменництва», «Спогади про Шевченка», поезіях – «Дзвін», «Досвітки», «Хуторна поезія» та ін.

Памфіл Юркевич (1826-1874) - видатний філософ, педагог. Освіту одержав у церковній школі при домі батьків, Переяславському училищі, Полтавській і Київській духовних семінаріях. Викладач Київської духовної семінарії (1851-1861), викладач Московського університету (1861-1869), у 1869-1874 – декан історико-філологічного факультету університету. Його праці «Читання про виховання» (1865), «Курс загальної педагогіки з додатком» (1869),

«Загальні підстави методики» (1865), «План і сили для початкової школи» (1870), «Ідеї та факти з історії педагогіки» (1870), «Майбуття звукової методи» (1872).

Микола Корф (1834-1883) – видатний земський педагог-просвітитель, громадський діяч. Створив навчальні підручники і посібники для учнів та вчителів – «Наш друг» (читанка, 1871).

Михайло Драгоманов (1841-1895) – український публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, громадський діяч. Педагогічні погляди виклав у працях: «Земства і місцевий елемент у навчанні», «Про педагогічне значення малоросійської мови», «Чудацькі думки про українську народну справу» (1891).

Борис Грінченко (1863-1910) – невтомний борець за створення національної школи в Україні, педагог-новатор. Написав багато оповідань про школу і виховання, – на основі власної педагогічної діяльності: «Сестриця Галя», «Сама, зовсім сама», «Без хліба», «Екзамен», «Непокірний», «Украла», «Панько», «Ксенія», «Дзвінок», «Олеся» та ін.. Свої педагогічні ідеї він розкрив у численних теоретичних працях «Народні вчителі і українська школа», «Яка тепер народна школа на Україні» (1896), «Якої нам треба школи» (1905), «Перед широким світом» (1907); видав 4-томний тлумачний «Словник української мови» (1907-1909), видав «Українську граматику до науки читання й писання» (1907), написав підручник «Рідне слово» (1917, вийшла друком).

Марія Грінченко (1863-1928) – дружина Б. Грінченка, znana як письменниця Марія Загірна. Написала низку брошур, навчальних книг, статей: «Як вигадано машинам їздити», «Добра порада», Оповідання про ліки від сказеної хвороби, «Страшний ворог. Книжка про горілку» (1894-1900), читанка «Наша рідна мова» (у 2-х книгах).

Олександр Духнович (1803-1865) – закарпатський педагог, письменник, просвітитель, громадський діяч і педагог. Першим у Закарпатті склав шкільні посібники: буквар «Книжица читальная для начинающих» (1847), «Краткий землепис для молодых русинов» (1851), «Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских» (1857).

Іван Ставровський (1822-1878) – закарпатський педагог, написав твір «Педагогия» (1846). Цей твір І. Ставровський написав за 11 років до появи «Педагогии» Духновича, але його так і не було надруковано, і знайдено аж через 120 років написання. Вона складалася із вступу, двох частин і 53 параграфів (1 розділ – «Розвиток сил тілесних», 2 розділ – «Розвиток сил духовних»).

Юрій Федькович (1834-1888) – буковинський педагог, письменник. У 1863 р. видав пісенник для початкових шкіл «Співанник для господарських діточок», а в 1866 р. склав «Буквар для селянських дітей на Буковині», написав статтю «Про школу і шкільні підручники» і понад 60 прозових творів для дітей морально-дидактичного характеру: «Бідний Михась», «Чортівська бочка», «Бідолашко» та ін.

Іван Франко (1856-1916) – видатний поет, драматург, прозаїк, історик, педагог, публіцист, філософ, культуролог, політолог, українознавець, фольклорист, мовознавець, етнограф, теоретик літератури, театру і мистецтва, перекладач. Педагогічні ідеї виклав у працях: «Освіта народу в Галичині», «Педагогічні невігласи», «Чого хоче Галицька робітницька громада?», «До питання про культурну історію Західної України XVII-XVIII ст.», «До історії освіти в Галичині», «Нарис історії українсько-руської літератури». Написав художні оповідання про школу, вчителя: «Малий Мирон», «Червоне писання», «Олівець», «Грицева шкільна наука», «Наші народні школи та їх потреби», «Емерик Турчинський», «Борис Граб», «Учитель» та ін.

Леся Українка (1871-1813) – видатна українська письменниця. У нарисі «Школа», «Волинські образки» (1895) описала стан волинських народних шкіл, написала підручник «Стародавня історія східних народів», ідеального вчителя змальовує в поемах: «Над морем», «Жаль», «Дружба», пише про бідних дітей.

Микола Пирогов (1810-1881) – відомий російський і український педагог, лікар. Працював в Україні опікуном Одеського (1856-1858) та Київського (1858-1861) навчальних округів. Написав низку статей і праць: «Про недільні школи» (1863), «Чого ми бажаємо» (1858), «Погляд на загальний статут наших університетів» (1861), «Зауваження на проект загального

статуту імператорських російських університетів» (1862), «Університетське питання» (1862), «Питання життя» (1856) та ін.

Культурно-освітні діячі гуртка «Руська трійка»: **Маркіян Шашкевич** (1811-1843), **Іван Вагилевич** (1811-1866), **Яків Головацький** (1814-1888) – видали рідною мовою альманах «Русалка Дністрова» (1837), впорядкували рукописну збірку «Син Русі» (1833). І.Франко членів «Руської трійці» назвав *«першими будителями народного духу в Галичині»*.

Йосиф Левицький (1801-1861) – культурно-освітній діяч і педагог. У 1830 р. у Галичині видає «Граматiku руської або малоруської мови у Галичині», друкує наукові розвідки та підручники для галицьких початкових шкіл – букварі, арифметику, посібники з мови, пише багато статей з питань виховання.

Микола Костомаров – борець за національну ідею, незалежність і освіту («Народна освіта – всьому голова, всьому основа»). Автор праці «Книга буття українського народу», один із засновників «Кирило-Мефодіївського товариства».

Павло Грабовський (1864-1902) написав педагогічні статті «Про розвиток шкільної освіти в Охтирському повіті Харківської губернії», «Дещо про освіту на Україні», «Дещо у справі жіночих типів». У віршах «Трудівниця», «До дітей», «До школи» змальовує вчительське і дитяче життя.

Михайло Коцюбинський (1864-1913) пише публіцистичні статті «Шкільні справи», художні твори про дітей – «Подарунок на іменини», «Ялинка», «Маленький грішник» та ін.

Степан Васильченко (1879-1932) написав педагогічні праці: «Народна школа і рідна мова на Україні», «Записки учителя», «Записки із життя сільських учителів» та ін.. Художні твори – «Над россю», «З самого початку», «Божественна Галя», «Гріх», «Вечеря», «Мій шлях» та ін.

Тимофій Лубенець (1855-1936) – народний учитель, викладач гімназії, інспектор Київського навчального округу. Його праці: «Педагогічні бесіди» (1908-1913), «Про наочне викладання» (1911), «Граматика», «Читанка» (1883), «Зернинка», «Керівництво до «Зернинки», «Рідна нива», «Буквар», «Читанка», «Завдання для самостійних письмових вправ», «Збірник арифметичних задач та методичне керівництво до нього».

Христина Алчевська (1841-1920) – видатна діячка народної освіти і педагог. Народилася в м. Борзні на Чернігівщині, в сім'ї вчителя повітового училища. Написала книги: «Що читати народові?», «Книги дорослих», «Програма з усіх предметів для дорослих і малолітніх учнів», «Посібник для дорослих», «Каталог книг», «Каталог навчальних посібників», цікаві брошури і статті: «Історія відкриття школи в селі Олексіївці Михайлівської волості», «Піврічний ювілей» (про історію Харківської недільної школи), «Драматичні твори. Як їх розумів народ», «Островський у застосуванні до читання в народі», «Лермонтов на селі (читання для народу)», «Передумане і пережите» (щоденник, листи і спогади) та ін.

Михайло Максимович (1804-1873) – просвітител, педагог, вчений-енциклопедист, історик та літератор. Був ректором Київського університету, вперше ввів до університетської програми викладання стародавньої російської літератури і фольклору, зокрема українського. Опублікував багато наукових робіт з ботаніки, досліджував «Слово о полку Ігоревім», яке переклав на сучасну йому українську і російську мови; написав ряд робіт з російського, українського, давньоруського мовознавства і загальнослов'янської філології; видав книги літературно-історичного альманаху «Киевлянин» (1840-1841), у яких опублікував кілька власних статей з історії Києва; видав альманах «Денница» та «Украинец» тощо.

Василь Каразін (1773-1842). Брав активну участь у реорганізації народної освіти. Саме йому належить ідея створення Міністерства народної освіти (1802). Він брав безпосередню участь у створенні таких життєво важливих для шкільної реформи документів. Заснував школу для селянських дітей, збирав кошти на відкриття Харківського університету, надавав велику допомогу в його організації.

Почесне місце в пантеоні видатних діячів, які збагатили науково-педагогічну думку цього періоду були П. Котляревський, І. Глібов, М. Сумцов, О. Музиченко, С. Ананьїн, М. Ланче, О. Флеров, В. Верховинець та багато інших.

Костянтин Дмитрович Ушинський (1824-1870) народився 19 лютого 1824 р. в с. Богданка на Чернігівщині. Його батько – Дмитро Григорович перебував на військовій службі, брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. У 1820 р. за станом здоров'я пішов у відставку і працював службовцем у різних установах Тули, Полтави, Олонця, Вологди, Петербурга та повітовим суддею в м. Новгороді-Сіверському Чернігівської губернії. Вихованням сина спочатку займалася мати – Любов Степанівна. Вона померла, коли Костянтину було 11 років. Про неї він зберіг найтепліші спогади. Дитячі роки Ушинський провів у м. Новгороді-Сіверському, де вчився в гімназії, потім закінчив юридичний факультет Московського університету.

К. Ушинський відбувся як видатний учений, висококваліфікований викладач, професор, педагог-демократ, реформатор шкільної справи, письменник, автор шанованих у народі навчальних книг для дітей, вчитель-гуманіст, патріот, корифей світової і вітчизняної педагогічної думки. Хоча Ушинський писав російською мовою, упорядковував посібники для російської народної школи, проте він ніколи не цурався свого народу, своєї батьківщини – України, палко любив її. У приватному листі до відомого педагога і свого приятеля Л. Модзалевського від 09.12.1863 р. Ушинський називає себе **українцем**.

У 27-річному віці Костянтин Дмитрович одружився з Надією Семенівною Дорошенко. У них було п'ятеро дітей – Павло, Володимир, Костянтин, Віра і Надія. Перебуваючи за кордоном у відрядженні (1862 – 1867), Ушинський зустрівся і подружився з М. І. Пироговим, який давав йому поради у лікуванні (поганий стан здоров'я виник через конфліктну ситуацію з начальством Смольного інституту шляхетних дівчат у 1862 р.). Педагог відвідав Швейцарію, Німеччину, Італію, Францію. У Німці Ушинський мав бесіду з імператрицею Марією Олександрівною, яка доручила йому викласти свої погляди на характер виховання спадкоємця російського престолу, що він і зробив, написавши свої роздуми на 14 сторінках. Повернувшись додому, він пережив велику трагедію – смерть старшого сина Павла (нешасний випадок на полюванні), що значно погіршило стан його здоров'я. Їдучи на лікування в Крим, він застудився в дорозі і помер 22 грудня 1870р. в Одесі. Поховано його в Києві на території Видубицького монастиря. Кращих вчителів України і Росії нагороджують медаллю К. Ушинського.

К. Ушинський написав низку науково-педагогічних праць і статей : «Про користь педагогічної літератури», «Три елементи школи», «Про народність у суспільному вихованні», «Шкільна реформа в Північній Америці» (1857 – 1858), «Праця в її психічному і виховному значенні» (1861), «Недільні школи», «Рідне слово» (стаття, 1861), «Проект учительської семінарії» (1861), «Педагогічна подорож до Швейцарії» (1862), «Дитячий світ» (підручник, 1861), «Рідне слово» (підручник, 1864); «Людина як предмет виховання» (1864 – 1870), «загальний погляд на виникнення наших народних шкіл» (1870) та ін.

Характерні **рис**и **світогляду** К. Ушинського: демократизм, гуманізм, релігійність («християнська релігія – основа моралі й виховання»).

Зміст діяльності і творчості Ушинського передано у таких його словах: *«Дати якнайбільше користі своїй вітчизні – ось єдина мета мого життя, і саме до неї я повинен спрямувати всі свої здібності»*. **Короткі біографічні дані:** **19.02.1824** (за іншими даними **1823 р.**) – народився в Тулі. **1835-1840** – навчання в Новгород-Сіверській гімназії. **1840-1844** – студент юридичного факультету Московського університету. **1844-1846** – підготовка до магістерського екзамену. **1846-1849** – професор Ярославського Демидівського ліцею. **1850-1854** – служба у міністерстві внутрішніх справ. **1851** – одружився з Н. С. Дорошенко. **1854-1859** – викладач та інспектор Гатчинського сирітського інституту. **1859-1862** – інспектор класів Смольного інституту шляхетних дівчат. **1862-1867** – перебування за кордоном (Австрія, Швейцарія, Бельгія, Франція, Німеччина). **1867-1870** – повернення в Україну (Київ, Одеса, Крим). **22.12. 1870** – помер в Одесі, похований у Видубицькому монастирі Києва.

Загальнопедагогічні ідеї.

1. Проблема педагогічної науки: а) *«педагогіка перебуває ще не тільки у нас, але й скрізь в повному немовляцтві»;* б) універсальна педагогічна праця Ушинського «Людина як предмет виховання (Досвід педагогічної антропології)» розробку загальних основ педагогіки

ставити на такий широкий фізіологічний, психологічний, філософський, соціально-історичний ґрунт, досягти якого не вдалося тоді ще жодному педагогу у європейській педагогіці XIX ст.; в) педагогіку Ушинський визначив як теорію виховання; г) виховання має свої об'єктивні закони (*«Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна насамперед узнати її також в усіх відношеннях»*); д) ставлення педагогічної теорії до практики навчання (*«Сама педагогічна практика без теорії – те саме, що знахарство в медицині. Нема такого педагога – практика, в якого не було б своєї, хоч крихітної, хоч туманної теорії виховання, і нема такого сміливого теоретика, який би час від часу не оглядався на факти»*); е) педагогіка – мистецтво, педагогічна майстерність метою має творче, найбільш уміле застосування в практиці теоретичних положень педагогіки; є) важливість педагогічної літератури, яка: знайомить із психологічними спостереженнями багатьох розумних і досвідчених педагогів та засобами досягнення мети виховання; сприяє обміну досвідом, встановлює правильні вимоги щодо виховання; є потрібною для батьків; ж) «визначення мети виховання – кращий пробний камінь будь-яких філософських, психологічних і педагогічних теорій»; з) виховання у вузькому розумінні слова (навмисна виховна діяльність – школа, вихователь, наставники) і виховання у широкому розумінні слова (плюс ненавмисні джерела: природа, сім'я, суспільство, народ, релігія, мова); и) педагогіка повинна спиратися на широке коло «антропологічних наук» – анатомію, фізіологію, патологію людини, психологію, логіку, філософію, географію, статистику, політичну економію, історію виховання.

2. Проблема цілей виховання. Педагогічна діяльність вимагає чіткого визначення мети : *«якщо ми хочемо досягнути будь-якої мети вихованням, то повинні перш за все усвідомити цю мету»*.

3. Проблема єдності виховання і навчання: *«вихованню приділяється головне місце, навчання мислиться як його складова і підпорядкована частина»*; *«формування особистості дитини в цілому, розвиток її характеру і зміцнення волі, нагромадження звичок і навичок становлять той капітал, на проценти з якого живе і розвивається людина»*.

4. Проблеми єдності розумової і фізичної праці: фізична праця сприяє розуму, а розумова – допомагає більш грамотно ставитись до розвитку тілесних сил; *«людина народжується для праці»*.

5. Принцип народності виховання: а) «Виховні ідеї кожного народу пройняті національністю більше ніж що-небудь інше, пройняті до того, що неможливо й подумати перенести їх на чужий ґрунт»; б) «Чим повніше і розумніше школа буде будувати свою роботу на основах народності, тим ближче стане вона до життя свого народу і буде краще виконувати своє завдання – готувати патріотів»; в) «Народ без народності – тіло без душі». У своїй праці «Про народність у суспільному вихованні» Ушинський доводить такі позиції: загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки окремо на практиці, а й у теорії; у кожного народу своя особлива національна система виховання, а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим; виховання йде лише тим шляхом, який прокладає сам народ та його великі люди; науку не треба плутати з вихованням, вона загальна для всіх народів. Виходячи з принципу народності, Ушинський **ставив вимоги до виховання:** самобутність, побудована на національно-народній основі; народність; загальнодоступність школи, обов'язковість навчання; керівництво з правою освіти самим народом; забезпечення гармонійного розвитку дітей; здобуття реальної освіти; **рідна мова** (*«Мова народу створена самим народом», «Це найкращий цвіт усього його духовного життя, який ніколи не в'яне і вічно знову розпускається», «Коли зникає народна мова, - народу нема більше»*); формування високоморальної людини; рівність прав на освіту чоловіка і жінки.

6. Ідея загального навчання: прилучення села до культури; відкриття народних шкіл у селах; право на освіту – природне право кожної людини.

Дидактичні погляди. Дидактику Ушинський поділяє на загальну і спеціальну. **Загальний курс дидактики становить:** 1) правила навчання чого б то не було; 2) правила навчання і розвитку дітей до набування грамотності, куди ввійдуть фребелівські ігри і заняття; 3) правила навчання грамоти і введення дітей у книжне навчання; 4) загальний план усього

навчання з раціональним впровадженням цього плану. *Спеціальна дидактика* подає правила викладання окремих наук (за працею «Людина як предмет виховання»).

Дидактичні ідеї Ушинського:

1) Аналізуючи дві теорії освіти, що існували в той час – *формальну* (розвиток пам'яті, уваги, мислення, мови) і *матеріальну* (вивчення матеріалу навчальних предметів), виступав за розумне поєднання у навчанні обох теорій освіти.

2) Ступені пізнання: а) споглядання предметів і явищ при допомозі органів чуттів; б) переробка у свідомості образів, отриманих із зовнішнього світу шляхом порівняння; в) перевірка достовірності отриманих знань на досвіді, в житті.

3) Дві стадії навчання: А. а) живе сприймання дітьми матеріалу (слово, образи); б) під керівництвом учителя учні співставляють, розрізняють, порівнюють отримані образи предметів і явищ і цим шляхом виробляють попередні поняття про них; в) додаткове пояснення учителем усіх понять, виділення основного, приведення знань в систему. Б. а) узагальнення учителем викладеного ним матеріалу з участю учнів; б) робота по закріпленню отриманих знань і навичок.

4) Причини неувважності: фізичні (жарко в кімнаті, мало кисню, довга нерухомість тіла, переповнення шлунка, сильна втома взагалі) і моральні (монотонність і одноманітність звуків викладання, рутинність наставника). *Способи формування уваги і уважності:* посилення вражень шляхом підвищення голосу, підкреслення інтонаційно слів; тиша в класі, часте звертання до учня, правильна постановка запитань до класу, вправи на увагу; заходи проти неувважності : увага самого наставника до своєї справи, класний спів, тілесний рух, невелика класна кімната; цікавість викладання.

5) Ідея педагогічної переробки здобутків науки у навчальних цілях, психолого-педагогічні основи цієї переробки: а) логічне спрощення людством досвіду; б) побудова навчального матеріалу у строгій відповідності з логікою науки; в) зведення всіх навчальних предметів в єдину систему знань з метою вироблення в учнів цілісного світогляду. *Принципи відбору змісту навчального матеріалу для школи:* 1) відповідність змісту освіти рівню розвитку науки; 2) важливість і значення для життя людини кожного знання, що дається в школі; 3) врахування вікових можливостей дітей при побудові навчального курсу; 4) народність навчального курсу, тобто переважне вивчення батьківщини в школі.

6) Функції навчання: а) *освітнє завдання* – забезпечення найкоротшим і найлегшим шляхом засвоєння дітьми знань; б) *виховне завдання* вироблення світогляду й переконань; в) *розвиваюче завдання* – розвиток пізнавальних здібностей, пам'яті, мислення, уяви, уваги («розвиток і навчання повинні йти рука в руку, не випереджаючи одне одного»).

7) Дидактичні принципи: (термін «принципи» Ушинський не вживає, а називає їх «необхідними умовами будь-якого викладання» (своєчасність, поступовість, органічність, постійність, твердість засвоєння, ясність, самодіяльність, відсутність надмірно легкого і важкого, моральність і корисність). Аналізуючи дидактичні твори Ушинського, можна виділити такі основні принципи навчання: свідомості і активності, наочності, послідовності, міцності знань, зв'язку навчання з життям, емоційності. *Основними засобами наочного навчання Ушинський вважав :* 1) предмети в натурі; 2) моделі; рисунки та інші наочні посібники; 3) ілюстративні роботи (виготовлення креслень, малюнки).

8) Організаційні форми навчального процесу : а) *Ушинський визначив риси, які характеризують хороши урок :* уміння рельєфно викласти основну думку уроку; логічний зв'язок нових знань із старими; забезпечення якомога більшої зацікавленості і активності учнів; осмислення і міцне оволодіння знаннями; наявність зразкового порядку і дисципліни; б) Ушинський виділив такі типи уроків : змішаний, усних і практичних вправ, письмових вправ, оцінки знань, повідомлення нових знань; в) Ушинський виділяв три послідовно пов'язані між собою структурні частини уроку : здійснення свідомого переходу від пройденого до нового; розв'язання основного завдання уроку; підведення підсумків.

9) Методи навчання: синтетичний, аналітичний. Методи усного викладу: прийом догматичний, або пропонуючий; прийом сократичний, або запитальний; прийом евристичний, або такий, що дає завдання; прийом ахроматичний, або викладаючий.

10) Навчальні книги для учнів початкової школи: «Рідне слово»(книга перевидавалась 150 разів), «Дитячий світ»(перевидано 70 разів). К. Ушинський хороший підручник назвав *«фундаментом хорошого викладання»*. *Вимоги до підручників* : відповідність виховним і освітнім цілям школи ; відповідність дидактичним правилам, що становлять основу розумно організованого процесу навчання ; включення доступного дитячому розумінні змістовного матеріалу з життя природи і суспільства ; описання предметів і явищ повинно бути вірним, зрозумілим, по можливості повним (хоч і коротким), конкретним і яскравим ; сприяти вихованню в учнів певних моральних понять і переконань; збуджувати допитливість дітей, інтерес до подальшого самостійного вивчення предмета ; бути ілюстрованим .

11) Час початку навчання : «Православна церква допускаючи дітей до сповіді в 7 років, згідно з фізіологією і психологією визнає цей рік дитячого віку закінченням дитинства і початком юнацтва, натякаючи на початок розвитку самосвідомості в дітей. Початок юнацтва має бути одночасно й початком правильного навчання.»

Виховання і гармонійний розвиток особистості. Проблеми виховання гармонійно розвинутої особистості К. Ушинський розглядав у таких творах «Людина як предмет виховання», «Педагогічна подорож до Швейцарії», «Праця в її психічному і виховному значенні», «Дитячий світ» та ін. Розглянемо виховні ідеї Ушинського :

1. Вся діяльність школи має бути підпорядкована виховним завданням («Тільки людина, в якій розум добрий і серце добре, цілком хороша і надійна людина»). Гармонійно розвинута особистість (за Ушинським) – це людина, у якій поєднані розумова зрілість, моральна досконалість і фізична розвиненість.

2. Виховання має виробляти в учнів такі якості: любов до батьківщини, гуманність, працьовитість, правдивість, почуття відповідальності, дисциплінованість, естетичне почуття, тверду волю і твердий характер. «Виховання повинно просвітити свідомість людини щоб перед її очима лежала чітка дорога добра».

3. Шість основних вихователів: навчання, праця, гра, природа, життя, релігія. Засоби морального виховання: зміст всіх навчальних предметів, рідна природа, середовище та оточення, в якому перебуває учень після уроків.

4. Про важливість гри у вихованні: «для дитини гра – дійсність, і дійсність значно цікавіша за ту, що її оточує»; «гра є вільна діяльність дитини ... у ній формуються всі сторони душі людської, її розум, її серце, її воля».

5. Виховне значення праці. «Виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати її не для щастя, а готувати до трудового життя», «Праця – не гра і не забава, вона завжди серйозна і важка», «Виховання повинно завжди не тільки розвинути розум людини, але повинно запалити в ній жадобу серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим». Вимоги до дитячої праці: посильність праці (навчання), чергування видів праці, відповідність віковій дітей, самостійний характер.

6. Методи морального виховання: 1) *особистий приклад* («приклад дітей більше впливає на дитину, ніж приклад дорослих»); 2) *переконання* («переконує не тільки слово, переконує особистий приклад учителя і той моральний досвід якого набуває дитина»); 3) *вправи* (формування звички) : «гарна звичка – це моральний капітал ... , капітал цей зростає безперервно, і процентами з цього користується людина все своє життя ...»; 4) *методи стимулювання поведінки* (попередження, заохочення і покарання): «педагог повинен не забувати, що коли відзначення і покарання залишається й досі необхідним для дітей, то це доводить тільки недосконалість мистецтва виховання»; з усіх заходів покарання прийнятими є попередження, зауваження, низька оцінка поведінки; матеріальні винагороди учнів – антипедагогічний захід. **Основні фактори формування дисципліни:** а) розумно організована класна діяльність, що забезпечує зайнятість роботою кожного учня; б) намагання зробити заняття цікавими для дітей; в) серйозне і старанне ставлення вчителя до роботи і свого предмету; г) любов дітей до вчителя, що виключає страх перед ним.

7. Естетичне виховання : 1) животворчий вплив на формування естетичних почуттів чинить праця («людина зобов'язана праці хвилинами насолоди»); 2) завдання естетичного розвитку людини – виховання прекрасних сторін мистецтва взагалі, художньої літератури і

краси рідної мови; 3) участь дітей у хоровому співі («Якщо заспіває школа – заспіває країна»); 4) виховання народними звичаями і святами.

8. Фізичне виховання: 1) створення умов сприятливого фізичного розвитку : нормальне харчування і сон; відповідний режим дома і в школі; фізична праця на свіжому повітрі; медичний нагляд; гімнастичні вправи та ігри; використання природних факторів (повітря, вода) та ін.; 2) у книзі «Дитячий світ» подаються відомості про будову організму людини, приклади її фізичного загартовування.

Про вчителя і його підготовку. Ось деякі вислови К. Ушинського про педагога:

1. *«Учитель повинен любити свою професію, з почуттям відповідальності ставитися до «високого покликання педагога», до педагогічної справи, від якого багато в чому залежить майбутнє народу і щастя батьківщини».*

2. *«Якщо художник і скульптор відображають життя в фарбах, на полотні, в мармурі, а композитор – в музичних образах, то мистецтво учителя формує духовне обличчя самої людини».*

3. *«Учителя не можна замінити ніякими книгами і підручниками, ніякими технічними засобами навчання, бо крім знань, він передає дітям частину своєї душі, спрямовує її духовний розвиток».*

4. *Його справа [вчителя], скромна зовнішньо – одна з найбільших справ історії.*

5. *«У вихованні все повинно ґрунтуватися на особистості вихователя ... Ніякі статuti і програми, ніякий штучний організм закладу, як би хитро він не був придуманий, не може замінити особистості у справі виховання».*

6. *«Якщо медикам ми довіряємо наше здоров'я, то вихователям ввіряємо моральність і розум наших дітей, ввіряємо їхню душу, разом з тим і майбутнє нашої вітчизни».*

7. *«Вчитель має бути освіченим, знати свою справу, бути завжди зацікавленим в удосконаленні своїх знань і педагогічної майстерності, пошуках наукових основ своєї роботи».*

8. *«Вихователь – не чиновник, а якщо він чиновник, то він не вихователь». «Особа вихователя означає все у справі вихователя».*

У статті «Проект учительської семінарії» К. Ушинський розробив цікавий і змістовний план створення вчительських семінарій у невеликих містах і селах деякі положення з цього проекту :

– вивчення таких навчальних предметів : російська мова і література, історія, географія, природознавство, арифметика, креслення, малювання, каліграфія, співи, ручна праця, психологія, педагогіка, методика початкового навчання;

– для проходження педагогічної практики семінаристами при кожній учительській семінарії має бути своя зразкова початкова школа;

– після закінчення семінарії випускники її повинні пройти річне педагогічне стажування, і тільки після цього їм присвоюється звання вчителя.

Учительські семінарії передбачались для підготовки вчителів початкової школи. Для підготовки вчителів середньої школи і викладачів педагогіки вчительських семінарій Ушинський радив відкривати педагогічні факультети при університетах.

Ушинський досить позитивно ставився до проведення учительських з'їздів, зборів і нарад. Він різко негативно ставився до обмеження прав жінок, і тим більш, до заборони їм займатися педагогічною роботою. Працюючи в Смольному інституті шляхетних дівчат, він відкрив для вихованок педагогічний клас. Ушинський наполягав на рівній з чоловіками оплаті праці жінок - учительок.

Питання для самоконтролю:

1. Які особливості розвитку української освіти у часи влади Російської та Австро-Угорської імперій?
2. Які університети з'являються на території України в XIX ст.?
3. Коли було засновано Львівський університет?
4. Назвіть факти, які свідчать про русифікації шкільної справи в Україні.
5. Який стан освіти на західноукраїнських землях у XVIII – поч. XX ст.?
6. Для яких шкіл Тарас Шевченко написав «Буквар»?
7. Назвіть актуальні педагогічні ідеї К. Д. Ушинського?
8. Яку просвітницьку діяльність вела Х. Алчевська?

9. Про які школи розповідає у нарисі «Волинські образки» Леся Українка?
10. Зазначте педагогічні ідеї О. Духновича?
11. Які актуальні педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка?

ТЕМА 8

РОЗВИТОК ОСВІТИ І ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ У ХХ-ПОЧ. ХХІ СТ.

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про розвиток національної освіти та педагогічної думки в Україні у ХХ – початку ХХІ століття, розкрити особливості національного шкільництва під час Української революції (1917–1919 рр.), еволюцію освіти та педагогічної думки у радянський період (1919–1991 рр.) та тенденції розвитку національної освіти в незалежній Україні; розвинути здатність до самостійного пошуку, критичного аналізу та оцінки інформації, уміння застосовувати знання на практиці, підтримувати фізичне та психоемоційне здоров'я, формувати логічне і системне мислення, а також приймати педагогічні рішення на основі національних, гуманістичних і морально-етичних цінностей.

План

1. Національне шкільництво і педагогічна думка в період Української революції (1917-1919 рр.).
2. Розвиток освіти і педагогічної думки у радянську добу (1919-1991 рр.).
3. Тенденції розвитку національної освіти незалежної України.

Ключові поняття теми: *Генеральний Секретаріат Освіти, Українська Народна Республіка, гетьманат, радянська педагогіка, українізація педагогіки колективізму, демократизація, етнізація, гуманізація, національна школа.*

Основна: [3], [8], [9], [10], [14], [16], [17].

Допоміжна: [2], [20], [24], [27], [28].

1. **НАЦІОНАЛЬНЕ ШКІЛЬНИЦТВО І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917– 1919).** Лютнева революція в Російській імперії 1917 р. зняла усі обмеження, що були накладені на українське слово, школу, освіту. Українська Центральна Рад 25 лютого в своєму заклику «До українського народу» заявляла: «Закликаємо рішуче домогтися всіх прав, які тобі природно належать. А в найближчому часі права на зведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих». З 1917 р. (від Лютневої революції) до кінця листопада 1920 р. в Україні відбулося 4 зміни влади, в тому числі й в шкільній освіті.

Перший період (від часу Лютневої революції до проголошення І універсалом Центральної Ради 10 червня 1917 р. автономії України, влада Тимчасового уряду) – найважливішу роль відігравало Товариство Шкільної освіти, воно організувало Всеукраїнський з'їзд учителів (квітень 1917 р.), на якому було створено Всеукраїнську учительську спілку та Головну Шкільну Раду, що опікувалися справами освіти. Під тиском цих організацій Тимчасовий російський уряд змушений був дозволити впровадження української мови. Російська стала другою, але обов'язковою для вивчення, мовою.

Другий період – часи Центральної Ради (з 10 червня 1917 р. до 30 квітня 1918 р.) яка утворила Генеральний Секретаріат Освіти, проводилася інтенсивна робота з українізації школи, що полягала в організації навчання українською мовою, запровадженні українознавчих предметів, підготовці навчальних посібників та підручників українською мовою, відкритті нових українських шкіл та реорганізації російських в українські, підготовці вчителів-українців тощо. Українська школа будувалася на принципах єдності та наступності всіх шкіл, праві всіх на безплатну освіту, обов'язковості та світськості освіти.

У третій період (від 30 квітня 1918 р. до ліквідації Гетьманату 15 грудня 1918 р.) відбулися такі зміни: замість принципу децентралізації запроваджується централізоване управління освітою; уповільнюються темпи українізації школи. У цей час створено Академію Наук, її першим президентом було обрано Володимира Вернадського.

У **четвертий період** – в часи Директорії (з середини грудня 1918 р. до початку листопада 1919 р.) приймаються постанови про запровадження в Україні всенародного і безплатного навчання, про поліпшення матеріального становища вчителів, про децентралізацію управління освітою. Було підготовлено *«Проект єдиної школи в Україні»*, який передбачав створення такої системи загальноосвітньої школи: *молодша школа (4 роки), старша школа (4 роки), колегія (4 роки)*. Перших два ступені утворювали основну школу, а третій – середню. Директорія видала декрет про державну українську мову в УНР.

Створена **Західноукраїнська Народна Республіка** у цей час надавала значної уваги становленню національної школи. Передусім було створено Державний Секретаріат Освіти і Віросповідань, законом *«Про основні улаштування шкільництва на Західній Області Української Народної Республіки»* передбачалося, що всі школи на цій території стають державними, а вчителі, що у них працюють, – державними урядовцями. Державною мовою в усіх державних школах було проголошено українську; неукраїнське населення здобуло право на школи з навчанням рідною мовою. На жаль, історичні події розгорталися так, що реалізувати ці ідеї не вдалося.

Педагогічна думка цього періоду позначена видатними досягненнями теоретиків і практиків у галузі освіти. **Михайло Грушевський (1866–1934)** – професор, видатний вчений, публіцист, громадський діяч, перший Президент України. Увійшов в історію України як один із світочів національно-визвольного та державницького руху. М. Грушевський написав серію статей для оборони української школи: *«Безглузда національна політика Росії»*; *«В справі руських шкіл і руського театру»*; *«Петербурзька Академія наук у справі знесення заборони українського слова»* (1905); *«Про українську мову та українську справу»* (1907); *«Наша школа»* (1909); *«За рідну школу»*, *«За український університет»*, *«Українці»* (1910), *«На українські теми. Батьки і діти»* (1913). Статті, розраховані на селян, друкувалися в газеті *«Село»* (1910, 1911), а згодом вийшли окремою книжкою *«Про українську мову і українську школу»*. Через усю книжку проходить думка, що *«серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша»*. Учений дохідливо пояснює, що без рідної мови й рідної школи немислиме ні політичне, ні економічне, ані духовне життя народу.

Іван Стешенко (1873–1918) – організатор національної системи шкільництва. І. Стешенко бере активну участь у боротьбі за національну школу. У зв'язку з цим, починаючи з 1905 р., публікує серію статей мовного і національного характеру: *«Українофіли»*, *«Про так зване українофільство»*, *«Українське питання в освітленні «Громадянина»*, *«Холмська Україна і заходи до її збереження»*, *«Про українську національну школу»*, *«Історичні прорахунки і українська мова»*. Він редагує тижневик *«Сяйво»*, бере активну участь у виданні журналів *«Гедзь»*, *«Шершень»*, відновлює в Києві *«Вертеп»*.

Ідеї національної освіти присвятив себе **Іван Огієнко (1882–1972)**. Міністром освіти І. Огієнка призначили за постановою Директорії від 6 січня 1919 р. Саме на цей час припадає відкриття Академії педагогічних наук. Молодий енергійний міністр видає ряд законів: про мову, про безплатне обов'язкове початкове навчання, про вступ до українських гімназій і вищих початкових шкіл, до університету тощо. Серед основних пріоритетів концепції національної освіти УНР слід назвати такі: українізація навчально-виховного процесу в усіх закладах освіти; доступність державної української школи для всіх громадян України; дотримання перспективності у закладах освіти; всебічне забезпечення виховання патріотизму і національної свідомості вихованців; забезпечення підготовки високоосвічених і національно свідомих учительських кадрів. Педагогічна спадщина І. Огієнка досить значна. Ось деякі з його робіт: *«Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію її розвитку»* (1908), *«Як скласти словник»*, *«Двійне число в українській мові»* (1909), *«Шевченко як педагог»*, *«Рідна мова в українській школі»* (1917), *«Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови»* (1918), *«Українська граматика. Ч. I.»*, *«Рідне читання. Ч. 2.»* (1918), *«Рідне писання. Українська граматика в 2 частинах»*, *«Граматика Малої Лесі»* (1935), *«Рідне слово. Початкова граматика»* (1937), *«Український правопис і основа літературної мови»* (1933), *«Українсько-російський словник початку XVII віку»* (1951) тощо.

На ниві освіти за часів УНР почесне місце посіла **Софія Русова (1856– 1940)** – видатний діяч національно-визвольного руху, педагог, письменник, літературознавець, перекладач, автор багатьох досліджень з педагогіки, історії, географії. Педагогічна спадщина Софії Русової досить велика. Ось лише кілька найважливіших її праць: «Дошкільне виховання», «Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл», «Методика колективного читання», «Єдина діяльна (трудова) школа», «Практичні поради до виховання дітей», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Соціальне виховання, його значення в громадському житті», «Дидактика», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Нова школа», «Національна школа у різних народів», «Роль жінки в дошкільному вихованні», «Моральні завдання сучасної школи», «Мої спомини», «Середньовічні університети», «Наші визначні жінки» та ін. А ще вона аналізувала педагогічні погляди О. Декролі, Ж.-Ж. Руссо, П. Лесгафта, М. Драгоманова, зробила огляд творчості Г. Квітки-Основ'яненка, досліджувала творчість Т. Шевченка, В. Стефаника, С. Черкасенка, О. Олесья, М. Лисенка, написала статті про дитячу

Григорій Ващенко (1878–1967) – один із творців української освітньо-виховної системи. Серед його основних наукових праць – підручник «Загальні методи навчання», до якого були дописані дидактичні роботи: «Система освіти в самостійній Україні», «Система навчання», «Організаційні форми навчання». Далі йдуть роботи з проблем виховання: «Виховний ідеал», «Виховна роль мистецтва», «Засади естетичного виховання», «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру». У своїх педагогічних працях Г. Ващенко вибудував **українську національну систему освіти**, головними елементами якої є її *ідеалістичне світосприймання*, яке виключає більшовизм з його матеріалістичним атеїзмом; *християнська мораль* як основа родини і здорового суспільства; *високий рівень педагогічних наук*, що у минулому мають світлі сторінки (письменство княжої доби, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, філософське вчення Григорія Сковороди, учнів Києво-Могилянської академії, твори геніального педагога К. Ушинського тощо); *організація педагогічних досліджень* і розбудова педагогічних станцій і лабораторій; *видання педагогічних творів, шкільних підручників*, літератури для молоді різного віку має бути на найвищому мистецькому і технічному рівні. До системи національного виховання повинно входити й родинне виховання. Г. Ващенко пропонував таку структуру системи освіти у вільній Україні: 1) передшкільне і шкільне виховання: материнський догляд або ясла (до 3-х років), дитячий садок (від 3-х до 6-ти років); 2) початкова школа (6–14 років); 3) середня школа: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня агрономічна школа, середня медична школа (14–18 років); 4) висока школа: університет, високі технічні школи, педагогічний інститут, академія мистецтва, консерваторія, військова академія (18 – 22–23 роки); 5) позашкільна освіта; 6) науково-дослідні установи: Академія наук, Академія педагогічних наук. Особливої уваги Г. Ващенко надавав питанню виховного ідеалу. На його думку, цим **ідеалом має бути християнський виховний ідеал як образ ідеальної людини**, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи підрастаюче покоління. Такий ідеал побудований на двох головних принципах: *християнській моралі й українській духовності*.

2. РОЗВИТОК ОСВІТИ У РАДЯНСЬКУ ДОБУ

Остаточно радянська влада в Україні встановилася з грудня 1919 р. Спершу українські більшовики не мали чіткого плану розбудови системи освіти в Україні й усю свою діяльність спрямували на ліквідацію старої системи освіти, відокремлення школи від церкви, формування нового апарату управління освітою. Нову українську систему освіти вони намагалися будувати за російським зразком. У травні 1919 р. було видано «Положення про єдину трудову школу УРСР», в основу якого було покладено чинне в Радянській Росії «Положення про єдину трудову школу». Воно передбачало запровадження безплатного і спільного навчання дітей обох статей з восьми років; загальноосвітній і політехнічний характер освіти, заборону релігійного виховання; запровадження продуктивної праці дітей. Скасовувалися перевідні та випускні іспити, домашні завдання, п'ятибальна система оцінювання знань.

Хоч українська школа й будувалася згідно з прийнятими на той час єдиними принципами «Про єдність освітньої політики», але система освіти в Україні дещо відрізнялася. Так, якщо в Росії школа була політехнічною, то в Україні *всі навчально-виховні заклади*,

поєднуючись з виробництвом, уже з першої ланки утворювали єдину систему професійної освіти; у Росії єдина трудова школа була дев'ятирічною, в Україні – семирічною; у Росії технікум був підготовчою ланкою до інституту, а в Україні – інститут і технікум вважалися рівноправними вищими навчальними закладами з тією різницею, що технікум випускав вузьких фахівців-інструкторів, а інститут – висококваліфікованих спеціалістів-практиків; на відміну від російської, українська система вилучала зі своєї схеми університети, перетворивши їх у 1920 р. на інститути народної освіти; підготовку вчених в Україні здійснювали академії та різні інститути теоретичного знання. З погляду наукової педагогіки, українська система освіти стояла нижче від російської. Ці відмінності свідчили про певну незалежність української освітньої політики, вони збереглися до 1930 р.

У 1934 р. постановою *«Про структуру початкової і середньої школи в СРСР»* було відмінено всі типи шкіл і встановлено єдину систему освіти: початкова школа (1–4 класи), неповна середня школа (1–7 класи), середня школа (1–10 класи). Україна повернулася до університетів (першим у 1933 р. було відкрито Київський університет). Статус технікуму було знижено до рівня середнього спеціального навчального закладу. У 1935 р. окремою партійною постановою визначалися початок і кінець навчального року, тривалість уроку, запроваджувалися правила поведінки і єдина шкільна форма, єдині норми і п'ятибальна система оцінювання.

З 1939 р. у школи західних областей, приєднаних до України, прийшла рідна мова, освіту було оголошено безкоштовною, запроваджено радянські навчальні плани, замість польської мови – російську. Перебудова школи на радянський лад супроводжувалась її русифікацією (команди на уроках фізичної культури подавалися російською мовою, у роботі з дітьми використовувалися російськомовні пісні, вірші, ігри та ін.) та активним вилученням «націоналістичних елементів». Обов'язковим стало атеїстичне виховання. Все це призводило до збайдужіння учнів до національних питань.

У роки війни (1941–1945) радянське шкільництво в Україні спрямовувало зусилля передусім на збереження школи і перебудову її роботи відповідно до умов воєнного часу. Вже на початку війни було евакуйовано у східні райони дітей, вчителів, дитячі будинки, технікуми, вищі навчальні заклади разом зі студентами і викладачами. Партизани відкривали «лісові школи», що працювали в надзвичайно складних умовах. З визволенням території України від окупантів почалася відбудова шкіл. Здійснювалася вона, в умовах розрухи, зростання кількості безпритульних дітей, відсутності вчительських кадрів, приміщень для занять. Ще під час війни було ухвалено низку важливих для розвитку шкільництва рішень: дітей до школи приймали з 7-річного віку; запроваджувалося роздільне навчання хлопчиків і дівчаток (проіснувало до 1954 р.); з'явилися нові типи навчально-виховних закладів (школи робітничої і селянської молоді, суворовські та нахімовські училища); відкривалися дитячі будинки для дітей-сиріт; запроваджувалися обов'язкові випускні экзамени, нагородження випускників-відмінників золотою і срібною медалями тощо.

Після війни розгорнулася робота з відновлення роботи школи на всій території України. У 1949 р. здійснено перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти, у 1956 р. з'являється новий тип школи – школа-інтернат. 24 грудня 1958 р. було прийнято закон *«Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР»*, яким передбачався перехід на обов'язкову 8-річну освіту для дітей віком від 7 до 15–16 років; основний тип середньої загальноосвітньої трудової політехнічної школи з виробничим навчанням (11-річні: 8 класів + 3 роки для здобуття повної середньої освіти та професійної підготовки). З 1964 р. середня школа стала 10-річною. У 1966 р. скасовано обов'язкову професійну підготовку в загальноосвітніх школах. Починаючи з сьомого класу, вводяться факультативні курси з окремих навчальних предметів. З 1972 р. здійснюється перехід до обов'язкової середньої освіти.

У 1984 р. було прийнято основні напрями шкільної реформи, що передбачала підвищення якості освіти й виховання. Згодом було здійснено перехід на навчання дітей з 6-річного віку та на 11-річний термін шкільного навчання; змінювалася структура загальноосвітньої школи (початкова – 1–4 класи, неповна середня – 1–9 класи, середня школа –

1–11 класи); зменшувалася наповнюваність 1–9 класів до 30, 10–11 – до 25 учнів. Проте через економічну кризу в країні ці реформи загальмували. Значний внесок у розвиток педагогічної думки радянської України зробили видатні педагоги А. Макаренко і В. Сухомлинський.

Антон Макаренко (1888–1939) – один із найвідоміших педагогів, який збагатив світову педагогіку, вніс великий доробок у теорію виховання. У 1920 – 1927 рр. очолював трудову колонію для неповнолітніх правопорушників, а з 1927 по 1935 рік – комуну ім. Дзержинського у Харкові. З 1935 р. – заступник начальника відділу дитячих колоній НКВС, а з 1937 р. цілковито поринув у літературну роботу. На думку А. Макаренка, педагогіка є найбільш діалектичною, рухливою, дуже складною і різноманітною наукою. Серед основних рис макаренківської педагогіки слід відзначити: діалектичне розрізнення методики навчання і методики виховання; єдність вивчення дитини та її виховання; єдність виховання дітей і організації їхнього життя; поєднання вивчення основ наук з продуктивною працею учнів; науково організовану систему всіх впливів; посилення уваги до дитячого колективу. А. Макаренко розробив теорію дитячого колективу, розкрив основні його ознаки (наявність спільної соціально цінної мети; спільна діяльність, спрямована на досягнення цієї мети; відносини відповідальної залежності; наявність органів самоврядування); визначив стадії його розвитку, шляхи формування і методику використання виховних можливостей колективу. Згідно з вченням А. Макаренка, характерними ознаками стилю життя і діяльності дитячого колективу є: мажор, почуття власної гідності, здатність до орієнтування, почуття захищеності, здатність до гальмування, звичка поступатися товаришеві, єдність колективу. Макаренко залишив багату педагогічну спадщину – понад 150 творів (романи, повісті, оповідання, п'єси, сценарії, науково-публіцистичні статті). Свій досвід і педагогічні погляди виклав у творах: «Марш 30-го року» (1932), «Педагогічна поема» (1933-1935), «Прапори на баштах» (1938), «Книга для батьків», «Методи виховання» (1937) та ін.

Василь Сухомлинський (1918–1970) – видатний український педагог, засновник гуманістичної, новаторської педагогіки. З 1948 по 1970 рік – директор Павлівської середньої школи. Кандидат педагогічних наук, член-кореспондент АПН СРСР. В. Сухомлинський – автор низки педагогічних праць: «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину», «Павлівська середня школа», «Сто порад учителю», «Батьківська педагогіка» та ін. Загалом він написав 41 монографію, понад 600 наукових статей. Педагогічна спадщина Сухомлинського багатопланова. Вона зазнавала певної еволюції, постійно збагачувалася, поглиблювалася. Хоча він жив і творив у застійні часи, ставлення до його діяльності та ідей не змінилося. Його педагогічна концепція високогуманна і демократична, органічно поєднує класичну і народну педагогіку. Особливу увагу В. Сухомлинський приділяє школі як осередку культури. Проте цю роль, на його думку, вона може виконати лише за умови, що в її діяльності пануватимуть чотири культури: Батьківщини, Людини, Матері й рідного Слова. Розробив педагогічну технологію ідеї «школи самореалізації особистості» та впровадив у практику діяльності Павлівської школи. Головною метою виховання вважав всебічний розвиток особистості, який можна досягти залученням її до різних видів діяльності, постійним і планомірним формуванням пізнавальних здібностей. Обстоював необхідність розумового виховання дитини, потрібного не тільки для праці, а й для повноцінного духовного життя. Тому слід спонукати дитину до самостійної пізнавальної діяльності, самоосвіти, формуючи з малих літ допитливість, прагнення до навчання, яке має бути, за Сухомлинським, радісною працею. Його творчі знахідки щодо навчання: «школа під відкритим небом», уроки мислення на природі, кімната думки, культ книги, свято казки та ін., апробовані в практичній діяльності Павлівської школи, стали надбанням учительства.

3. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ. Важливими чинниками становлення незалежної України є освіта і виховання. Тому вже в 1991 р. постало питання про вироблення нової освітньої політики, завдяки якій можна було б узгодити зміст освіти відповідно до сучасних потреб суспільства. З цією метою було прийнято Державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття»). Незважаючи на декларативний характер програми і певні недоліки, вона віддзеркалила певні прогресивні тенденції. **Концепція цієї програми** передбачала кардинальні зміни всієї системи освіти, серед

основних загальних аспектів яких слід назвати: загальну гуманізацію навчальних програм; розширення вивчення національної історії та культури; поступове утвердження в сфері освіти української мови; надання більшої свободи педагогічній творчості; урізноманітнення спектра навчальних закладів з метою урахування інтересів, уподобань молоді, потреб суспільства.

У виховному процесі центральними є виховання загальнолюдських цінностей особистості (доброті, милосердя, толерантності тощо), стимулювання її внутрішніх сил до саморозвитку і самовиховання. **Виділяють такі тенденції сучасної національної освіти.**

1. Успішне співіснування альтернативних навчальних закладів з державними. Альтернативні школи виникають на протигагу державним офіційним навчальним закладам. В Україні школи Монтесорі, вальдорфські.

2. Більшість престижних навчальних закладів будуть державними, хоч у перші роки формування національної системи освіти спостерігалось різке збільшення кількості вищих навчальних закладів недержавної форми власності. На кінець XX ст. набули популярності такі недержавні заклади: Міжнародний Соломонів університет (1992), Міжрегіональна академія управління персоналом (1989), Хмельницький приватний інститут бізнесу.

3. Створення діяльних структур, покликаних активізувати роботу державних органів. Це, перш за все, Міжрегіональна академія управління персоналом, створена в Києві у 1989 р. як недержавний ВНЗ України. Академія розробила і ефективно поширює в Україні ряд сучасних напрямів і форм вищої освіти: дистанційна форма освіти, багаторівнева, безперервна освіта, екстернат, переведення професорсько-викладацького складу на контрактну систему, запровадження академічних звань відповідно до міжнародних норм без затвердження їх державними органами, забезпечення робочими місцями випускників тощо.

4. Орієнтація змісту освіти на західні моделі з урахуванням національних освітніх особливостей. У зв'язку з цим у квітні 1997 р. Міносвіти України підписало Європейську конвенцію про взаємовизнання кваліфікацій у галузі вищої освіти з 28 країнами (серед них США, Англія, Франція, Німеччина та ін.). Розробка нової стратегії розвитку вищої освіти має спиратися на світовий досвід і враховувати нове бачення вищої освіти, сформульоване у Всесвітній декларації про вищу освіту в XXI ст. у 1998 р. в Парижі.

5. Перехід на багаторівневу західну модель підготовки фахівців: бакалавр – магістр – доктор наук.

6. У межах гуманітаризації національної освіти психолого-педагогічна підготовка студентів посяде почесне місце не лише в педагогічних навчальних закладах та університетах, а й у всіх вищих навчальних закладах.

7. У XXI ст. за сприяння держави буде створено мережу вищих навчальних закладів для всіх бажаючих з особливими потребами та важкими життєвими ситуаціями.

8. Інтернаціоналізація вищої освіти. Українських студентів можна зустріти в Канаді (за деякими оцінками, там 7 тисяч наших студентів), США, країнах Західної Європи. Інтернаціоналізація відповідає кращим традиціям української вищої школи з часів діяльності Замойської, Острозької та Києво-Могилянської академій (XVI ст.).

9. Сприяння розвитку шкільництва національних меншин в Україні. Це далеко не повний перелік тенденцій розвитку національної освіти в Україні у XXI ст., а лише провідні з них. Безумовно, час внесе свої корективи.

Важливими в історії національної освіти є такі моменти:

1994 рік – затвердження Концепції національного виховання;

1999 рік – прийняття закону України «Про загальну середню освіту»;

2000 рік – запровадження 12-бальної системи оцінювання в загальноосвітніх школах;

2002 – затвердження Національної доктрини розвитку освіти;

з 2008 року проходження зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) є обов'язковою умовою вступу до вищого навчального закладу в Україні;

2010 – запровадження Європейської кредитно-трансферної системи та її ключових документів у вищих навчальних закладах України;

2014 рік – прийняття закону України «Про вищу освіту»;

2016 рік – прийняття концептуальних положень реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа»;

2017 рік – прийняття закону України «Про освіту»;

2020 рік – прийняття закону України «Про повну загальну середню освіту».

Загальні тенденції розвитку освіти після здобуття незалежності:

1. Відновлення національного шкільництва: українська мова як основна мова навчання, формування національних освітніх стандартів та програм.

2. Реформування системи освіти – оновлення змісту освіти, введення компетентнісного підходу, нових методик і програм з урахуванням сучасних вимог.

3. Формування національної та громадянської ідентичності через школу – виховання патріотизму, національної свідомості, громадянських цінностей.

4. Залучення інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), розвиток дистанційного та змішаного навчання, цифровізації освіти.

5. Прагнення до інтеграції у європейський освітній простір – модернізація стандартів, співпраця з міжнародними освітніми програмами, академічна мобільність.

Вплив повномасштабної війни на освіту: виклики

1. Велика кількість зруйнованих або пошкоджених закладів освіти. Наприклад, за один 2025 рік понад 340 освітніх закладів були пошкоджені або зруйновані, а з початку повномасштабного вторгнення приблизно 2 800 навчальних закладів.

2. Масове закриття шкіл або переведення на дистанційне / змішане навчання. За оцінками, мільйони дітей відчули порушення права на стабільну освіту.

3. Навчальні втрати та освітні прогалини – нестабільне навчання, перерви, переселення сімей, переїзди, зниження якості освіти, втрачений соціальний аспект навчання.

4. Психологічні, соціальні та безпекові виклики: стрес, тривоги, неповноцінні умови для навчання, брак ресурсів для дистанційного навчання (нет-зв'язок, відсутність пристроїв, електроенергії тощо).

Адаптація, нові формати і тенденції у воєнний час

1. Масове запровадження змішаних та дистанційних форм навчання, гнучких форматів - онлайн, офлайн, з чергуванням, з урахуванням безпеки та наявності бомбосховищ.

2. Оснащення шкіл укриттями, бомбосховищами, облаштування «безпечних просторів» для навчання у небезпечних регіонах.

3. Розвиток підтримки – освітніх, психологічних, соціальних: надання можливостей для навчання, сприяння інклюзивності, підтримка дітей і педагогів у складних умовах.

4. Прискорена цифровізація освіти – ІКТ, онлайн-ресурси, дистанційні платформи, що дозволяє підтримувати навчальний процес навіть при серйозних обмеженнях.

5. Зростання важливості гнучких, адаптивних, гуманістичних та компенсаторних підходів – з урахуванням індивідуальних особливостей, психологічного стану дітей, соціальних умов, нормативних змін.

Сучасні тенденції розвитку освіти (2023–2025 рр.)

1. Підтверджено, що чисельність пошкоджених та зруйнованих освітніх закладів є критичною: понад 3 300 закладів постраждали з 2022 року, з них сотні зруйновані.

2. Значне зниження фінансування освіти: за даними на 2023 рік – бюджетні витрати на освіту скоротилися майже на 26 % порівняно з 2021 роком. (

3. Значний відсоток шкіл перейшли на змішане або дистанційне навчання: за даними на 2023/2024 навчальний рік – менше 60 % шкіл працюють у звичному офлайн-режимі.

4. Поширення ініціатив «шкіл-укриттів», реконструкція шкіл, підтримка освітнього процесу навіть в умовах бойових дій, намагання забезпечити безперервність навчання.

5. Підвищення ролі дистанційних та гнучких форматів навчання, цифрових ресурсів – як постійної складової освітнього процесу навіть в мирний час.

Отож, війна поставила перед системою освіти України серйозні виклики – зруйновані школи, порушена стабільність, втрати у навчанні, психоемоційний тиск. Водночас ці виклики стали каталізатором змін: розвиток дистанційного навчання, цифрових технологій, адаптивних форматів навчання, зміни в організації освітнього процесу. Потреба у професійній адаптивності

педагогів, у психолого-педагогічній підтримці учнів, у нових підходах до організації навчання, виховання, безпеки та здоров'я дітей є актуальною. Незважаючи на труднощі, українська освіта продовжує працювати, адаптуватися і шукати шляхи для збереження права на навчання для кожної дитини.

Питання для самоконтролю:

1. Які періоди розвитку шкільної освіти можна визначити у 1917-1920 роках?
2. Які особливості розвитку української освіти у період Центральної ради?
3. Назвіть досягнення в розвитку національної освіти у часи Директорії.
4. Які статті про українську школу та мову написав Михайло Грушевський?
5. Назвіть педагогічні ідеї Івана Огієнка.
6. Який внесок Софії Русової в розвиток дошкільної педагогіки та національного виховання?
7. Яку систему освіти у вільній Україні пропонує Григорій Ващенко?
8. Які переломні моменти у розвитку освіти в Україні були в 30-ті роки XX ст.?
9. Які особливості розвитку освіти в роки війни (1941-1945)?
10. Який внесок у розвиток педагогічної думки України зробив В. Сухомлинський?
11. Які особливості української освіти в умовах війни?

Лекції до змістового модуля 2 «Історія фізичної культури»

ТЕМА 9 ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТА СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ

Мета лекції – сформувати у здобувачів освіти цілісне науково обґрунтоване уявлення про історичні передумови виникнення та розвитку фізичної культури в первісному суспільстві й стародавніх цивілізаціях як складової загальнолюдської культурної спадщини; розвинути здатність до свідомого й відповідального осмислення фізичної культури як соціального та педагогічного феномену, що впливає на формування культури здорового і безпечного способу життя; сформувати вміння критично аналізувати, інтерпретувати й оцінювати інформацію з різних наукових та історичних джерел, застосовуючи наукові методи пізнання, з метою інтеграції громадянських, культурних, морально-етичних і професійних цінностей у майбутню педагогічну діяльність вчителя фізичної культури.

План

- 1 Структура дисципліни, її зв'язок з іншими предметами, основні терміни і поняття, еволюція їх розвитку.
2. Передумови виникнення і розвитку фізичних вправ та ігор у первісному суспільстві.
- 3 Теорії походження фізичної культури.

Ключові поняття теми: *неандерталець, метальна зброя з кістяним наконечником, магічна діяльність, членороздільна мова, зображення знаків, географічне середовище, винахід луку, центри патріархального родового суспільства, приватна власність, класове суспільство.*

Література

Основна: [5], [11], [15].

Допоміжна: [25].

1. СТРУКТУРА ДИСЦИПЛІНИ, ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ ПРЕДМЕТАМИ, ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЇХ РОЗВИТКУ

Історія фізичної культури є важливою складовою освітньо-професійної програми «Середня освіта (Фізична культура)». Вона досліджує становлення та розвиток фізичної культури і спорту від найдавніших часів до сучасності, відображаючи поступ людства від простих форм рухової діяльності до розвинених систем фізичного виховання і спорту.

Дисципліна знайомить здобувачів освіти з походженням, поширенням і трансформацією форм, засобів, методів, ідей і теорій фізичного виховання в різні історичні епохи. Фізична культура і спорт розглядаються як невід'ємна частина загальної культури людства, виховання, освіти, трудової та військової підготовки.

На розвиток фізичної культури впливали економічні умови, політика, ідеологія, наукові досягнення, філософські, релігійні та естетичні погляди суспільства. Водночас фізична культура впливала на медицину, педагогіку, військову справу, мистецтво та інші сфери життя.

Історія фізичної культури висвітлює змагальні форми, системи фізичного виховання, спортивні ідеали та досягнення різних епох. Вона аналізує цілеспрямовану діяльність людей у сфері фізичного виховання: виховання дітей, військову підготовку, гігієнічні й лікувальні вправи, ігри та традиційні змагання.

Суміжними дисциплінами є історія культури, теорія фізичної культури, теорія і методика спорту, педагогіка, олімпійський спорт. Вивчення курсу передбачає розуміння загальних тенденцій розвитку тіловиховання, причин виникнення різних форм фізичного виховання та змін уявлень про ідеал людини впродовж історії.

Ключовими поняттями дисципліни є «фізична культура», «фізичне виховання», «спорт», «гімнастика», «олімпійський рух». Фізична культура розглядається як частина загальної культури людства, що охоплює матеріальні й духовні цінності, пов'язані з розвитком тіла та

зміцненням здоров'я. Термін набув поширення наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і використовується переважно у слов'янських країнах.

Фізичне виховання є соціально-педагогічним процесом, спрямованим на гармонійний розвиток людини. Спорт, що сформувався наприкінці XIX ст., ґрунтується на змагальній діяльності й виступає засобом фізичного виховання. Гімнастика, відома ще з античних часів, еволюціонувала від широкого поняття фізичних вправ до сучасної системи спеціально підібраних рухів.

Олімпійський рух, що виник наприкінці XIX – на початку XX ст., базується на ідеях олімпізму та спрямований на утвердження гуманістичних цінностей, рівності й чесної конкуренції.

Історія фізичної культури як частина історичної науки підпорядковується загальним історичним принципам. Саме тому періодизація історії фізичної **культури** відповідає загальноприйнятій в історичній науці та включає чотири періоди:

1. Фізична культура стародавнього світу (часу) – від появи людини до V ст. н.е.
2. Фізична культура епохи середніх віків – з V ст. по XVII-XVIII ст.
3. Фізична культури нового часу – XVIII-XIX ст.
4. Фізична культура новітнього часу – з початку XX ст. до сьогодні.

Якщо звернути увагу на тривалість історичних періодів, то можна зауважити їх нерівномірність у часі: чим ближчий період до сьогодення, тим він коротший. При цьому недопустимою є думка, що причина такого явища полягає у кращому розвитку людства в останніх епохах. Адже розвиток кожного наступного історичного періоду базується на досягненнях минулих поколінь і, таким чином, зрозуміло, що з часом простежується відповідний прогрес у винайденні нового.

Таким чином, некоректним буде твердження, що сучасне покоління людства розвивається краще, ніж, наприклад, у середні віки. Науково-технічний прогрес кожного періоду є неповторним і відповідає розвитку людства на цьому етапі. Матеріали та дані, з яких дослідники черпають інформацію про розвиток історії фізичної культури називають історичними джерелами.

Джерела вивчення історії фізичної культури поділяються на чотири групи:

1. Письмові джерела – все, що було коли-небудь написано людиною (підручники, книжки, журнали, газети, рукописи, літописи, наскельні написи, папіруси і т.п.);
2. Етнографічні джерела – все, що пов'язано із життєдіяльністю кожного народу (елементи народної творчості, легенди, танцювальна культура, культура харчування, культура одягу, архітектура і т.п.);
3. Археологічні джерела – предмети добуті за допомогою археологічних розкопок (спортивні споруди, атлетичні знаряддя, твори мистецтва із зображенням сюжетів спортивного життя і т.п.). Археологічні джерела найбільше сприяють дослідженню історії фізичної культури найдавніших часів.
4. Дотичні або суміжні джерела – інформація, яка надається нам засобами сучасної техніки (фотографії, кінозйомки, відеозйомки, магнітофонні записи, комп'ютерні технології і т.п.).

2. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ФІЗИЧНИХ ВПРАВ ТА ІГОР У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Зародження фізичної культури пов'язане з первісним етапом розвитку людства, коли рухова діяльність була безпосередньо спрямована на виживання. Археологічні знахідки свідчать, що вже в період існування неандертальців сформувалися елементарні рухові навички, пов'язані з полюванням, захистом і побутом.

Винахід метальної зброї та колективні форми полювання сприяли розвитку координації, сили, витривалості й організованих спільних дій. Поступово люди усвідомили значення попереднього навчання рухам і передачі досвіду. Важливу роль у цьому відігравали магічні дії, членороздільна мова та символічні зображення.

Географічні й кліматичні умови визначали характер фізичної діяльності: у північних народів розвивалися лижі, у прибережних – плавання й веслування, у степових племен –

верхова їзда. Винахід луку став якісним стрибком у розвитку мисливства і способу життя, сприяв появі осілих поселень і військової підготовки.

У період мезоліту й неоліту з переходом до землеробства і тваринництва фізичні вправи дедалі більше набували соціального та виховного значення. З'явилися обряди посвяти, змагальні поєдинки, організовані форми підготовки молоді.

Розпад первіснообщинного ладу, виникнення приватної власності та класового суспільства посилили роль військової підготовки й змагань. Сформувався ідеал легендарного героя, наділеного надзвичайною фізичною силою і мужністю, що відображало прагнення людини до підкорення природи.

Первісна фізична культура поєднувала індивідуальну підготовку з вихованням колективізму. Саме в цей період відбулися два якісні стрибки: відокремлення рухової діяльності від праці та поява інституційних форм підготовки й відбору, що стали основою подальшого розвитку фізичної культури.

3. ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

На сьогодні існують декілька теорій (гіпотез) походження фізичних вправ в ході розвитку суспільства:

- теорія трудової діяльності;
- теорія гри, ігрової діяльності (належить Шіллеру);
- теорія магії, культу, релігійних уявлень (уперше викладена Рейнаком);
- теорія зайвої енергії (сформульована Спенсером).

Теорія трудової діяльності пояснює виникнення фізичних вправ потребою підготовки людини до праці та життя. У процесі праці формувалися рухові навички, які поступово відокремилися від виробничої діяльності й перетворилися на фізичні вправи.

Теорія гри пов'язує походження фізичної культури з ігровим наслідуванням трудових дій, особливо в дитячому середовищі. Ігри стали засобом фізичного й трудового виховання, з часом переросли в самостійну сферу діяльності зі спеціальними правилами та інвентарем.

Теорія магії і культу розглядає фізичні вправи як елемент ритуалів і обрядів, пов'язаних із полюванням та віруваннями. Магічні дії водночас виконували тренувальну функцію, розвиваючи влучність, силу й витривалість.

Теорія зайвої енергії підкреслює біологічну природу рухової активності людини та її природну потребу у фізичному вправлянні. Саме ця потреба стала основою включення фізичних вправ у ритуали, свята та міжплемінний обмін досвідом.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає предмет і завдання дисципліни «Історія фізичної культури» та яке її місце у системі професійної підготовки вчителя фізичної культури?
2. Які соціально-економічні, культурні та світоглядні чинники впливали на розвиток фізичної культури і спорту в різні історичні епохи?
3. Як еволюціонували основні поняття «фізична культура», «фізичне виховання», «спорт», «гімнастика» та «олімпійський рух» у ході історичного розвитку суспільства?
4. Які передумови зумовили виникнення фізичних вправ та ігор у первісному суспільстві і яку роль у цьому процесі відігравали трудова діяльність та природне середовище?
5. Як магичні обряди, ритуали та обрядові ігри впливали на формування рухового досвіду та фізичного виховання первісної людини?
6. У чому полягає сутність основних теорій походження фізичної культури та які науковці є їх представниками?
7. Чому комплексний підхід вважається найбільш обґрунтованим для пояснення походження і розвитку фізичної культури?

ТЕМА 10

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ, ГРЕЦІЇ ТА РИМІ

Метою лекції є сформувати у здобувачів освіти системне та науково обґрунтоване розуміння особливостей становлення і розвитку фізичної культури в країнах Стародавнього Сходу, Стародавній Греції та Стародавньому Римі як важливої складової загальнолюдської та європейської культурної спадщини; розкрити суспільне значення фізичного виховання, спорту і змагальної діяльності в контексті соціально-економічних, політичних і світоглядних умов стародавнього світу; розвинути здатність критично аналізувати історичні джерела та наукові підходи до інтерпретації фізичної культури, інтегрувати громадянські, культурні та морально-етичні цінності у професійну діяльність майбутнього вчителя фізичної культури, а також усвідомлювати роль фізичного виховання у формуванні здорового способу життя та гармонійного розвитку особистості.

План

1. Особливості, провідні форми та суспільне значення фізичної культури стародавнього світу.
2. Особливості фізичної культури в країнах Стародавнього Сходу.
3. Значення фізичного виховання в житті Стародавньої Греції.
4. Особливості фізичної культури Стародавнього Риму.

Ключові поняття теми: фізична культура стародавнього світу, фізичне виховання, тіловиховання, військово-фізична підготовка, змагальна діяльність, спортивні ігри стародавніх цивілізацій, суспільне значення фізичної культури, культ тіла

Література

Основна: [5], [6], [11], [15].

Допоміжна: [16], [25].

1. ОСОБЛИВОСТІ, ПРОВІДНІ ФОРМИ ТА СУСПІЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

На територіях Стародавнього Сходу (Месопотамія, Єгипет, долини Інду, Гангу, Янцзи, Хуанхе) ще в V–VI тисячоліттях до н.е. сформувалися землеробські та тваринницькі поселення, що призвело до урбанізації, появи приватної власності та державних утворень.

Фізична культура цих суспільств мала класовий характер і головною метою ставало виховання людей, здатних утримувати владу та вести війни. Практично всі види фізичної активності аристократії – біг, боротьба, стрільба з лука, перегони на конях та колісницях, плавання, полювання, бойові танці – були пов'язані з військовою підготовкою та підняттям бойового духу. Змагання, часто урочисті, сприяли ефективності навчання.

Спостерігається закономірність: де фізичні вправи аристократів відходили на другий план на користь розваг і театралізованих видів спорту, там зазвичай застосовували армію найманців або відбувався занепад держави.

Фізична культура також була тісно пов'язана з магічно-релігійними обрядами, одночасно виконуючи виховні, лікувальні та військові функції. В умовах Стародавнього Сходу розвиток культури рухів часто підкорявся культам і ритуалам.

Ще одна особливість – фізична культура формувалася під впливом типу виробництва, де індивідуальна праця мала побічний, а не суспільний характер. Досягнення людини визнавались лише у межах суворих норм, закріплених деспотичними режимами. Лише з появою виробництва, що вимагало взаємозв'язку індивідуальної та суспільної праці (наприклад, у Середземномор'ї), фізична культура звільнилася від культових обмежень.

2. ОСОБЛИВОСТІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Стародавня Месопотамія. Територія сучасний Ірак Кувейт частини Саудівської Аравії Туреччини Сирії та Ірану. В IV тисячолітті до н.е. формуються державні системи з поділом влади на світську та релігійну. Фізична культура розвивалась через військово підготовку селян і

воїнів, ритуальні танці та змагання для еліти, військово-прикладну підготовку найманої армії. Винахід колісниць на початку II тисячоліття до н.е. сприяв розвитку кінного спорту. Відомі елементи гри м'яч із битою, основа кінного поло, бойова боротьба, бронзова статуя 2800 р. до н.е., полювання, стрільба з лука, кулачні бої, змагання на колісницях. Перси навчали дітей у виховних будинках 7-16 років боротьбі, бігу, верховій їзді, метанню списа, стрільбі з лука, проводили мисливські випробування та кінне поло.

Стародавній Єгипет. Початок розвитку фізичної культури в долині Нілу припадає на кінець IV тисячоліття до н.е. Найдавніші спортивні змагання з бігу царя Джосера датуються 2778-2723 рр. до н.е. Розвиток фізичної культури пов'язаний з підготовкою фараонів та знаті: боротьба, фехтування, полювання, ритуальні танці, навчання танцювальним іграм для жінок вищих прошарків. У Середнє царство 2040-1730 рр. до н.е. фізичне виховання впроваджується в навчальних закладах для чиновників і жерців. У Нове та Пізнє царство 1562-332 рр. до н.е. відбуваються змагання веслярів, воїнів-лучників, кулачні бої, бої на човнах, турніри з боротьби і фехтування.

Стародавня Індія. Ранній період 2000-1200 рр. до н.е. характеризується ритуальною гімнастикою, танцями, масажем, єдиноборствами та основами йоги. Кам'яна пластина III тис. до н.е. демонструє позу лотоса як символ фізичної культури. Індійська фізична культура формувалася залежно від каст. Неарійські касты мали обмежені види фізичних вправ. Кшатрії проходили повний військовий вишкіл: бої на колісницях, верхова їзда, стрільба з лука, метання списа, бої без зброї. Розвиток стратегічного мислення забезпечували ігри на дошках чатуранга, попередника шахів. Танцювальна культура та йога розвивались у закритих навчальних закладах.

Стародавній Китай. Початок фізичної культури в долинах річок Хуанхе і Янцзи припадає на початок III тис. до н.е. Основні форми: лікувальна гімнастика, безпечний масаж, ритуальні та бойові танці, військова підготовка, змагання на колісницях, стрільба з лука, полювання, метання списа, рукопашний бій. Народні ігри, попередник футболу чжу ке, розвивали спритність і координацію. Принципи фізичної культури сань мей поєднували внутрішню і зовнішню досконалість та моральне виховання. Пізніший період династій Цинь і Хань характеризується військовими реформами, верховою їздою, бойовими мистецтвами та розвитком лікувальної гімнастики би цзинь чжи.

3. ЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ЖИТТІ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Зміст античної гімнастики. Ще древні зрозуміли та усвідомили корисність занять фізичними вправами для людини. Заради виховання гармонійної особистості та громадянина у Стародавній Греції була створена унікальна для того часу система виховання, яка включала розумову, естетичну та фізичну освіту. При чому фізичній культурі відводилося неабияке значення: греки вважали однаково неосвіченим, як того хто не вмів читати, так і того, хто не вмів плавати, а давньогрецький філософ Платон приймав за кульгавого кожного, хто був непропорційно розвинутий духовно та фізично.

Все тогочасне грецьке суспільство пронизувала ідея калокагатії (від грецьких слів «красота» та «доброта»).

Калокагатія – це (гармонія душі і тіла) одночасне благородство особистості плюс краса та фізична досконалість тіла людини. Один із напрямків досягнення калокагатії включав гармонію фізичного розвитку. Звідси відоме правило: у становленні вільного громадянина з дитячих років фізичне виховання було важливе і відіграло першочергове значення. Давньогрецька цивілізація тому і зайняла своє виключне місце в історії, що виділялась серед країн і народів і раніше, і пізніше саме пріоритетом та повагою до фізичної досконалості людини. Досконалістю була життєвою якістю кожного вільного громадянина з дитинства до старості. Через фізичну досконалість, як основу буття, вважали греки, можуть досягатися і особисті цілі і цілі служіння місту-державі. У той же час фізична досконалість не була самоціллю, готовністю проявити грубу силу. Вона поєднувалась з іншими якостями людини. Громадянин грецького полісу повинен був займатися фізичними вправами, якщо він сподівався в подальшому відігравати яку-небудь роль у державі.

Видатний політик *Перікл* говорив, що не може довірити навіть другорядну державну посаду людині, яка не підкріпить інтелект фізичною підготовкою. Після загибелі Мікенського світу в Стародавній Греції утворилася велика кількість міст-держав з різноманітними соціальними структурами та політичними системами. В цих полісах були не лише створені, але і сотні років процвітали виховні системи для розвитку тіла та розуму молоді, що мали за основу згадані нами принципи та ідеї створення досконалого громадянина.

Відомості про організацію виховання в Стародавній Греції є бідними, особливо щодо найдавніших періодів. Найбільш імовірно, що обов'язок виховання лежав на главі сімейства. У певних випадках закони робили виховання молоді обов'язковим.

Спираючись на літературні та археологічні свідчення ми можемо висвітлити деякі головні життєві аспекти виховання молоді у двох містах, які були опірними стовпами в античному світі і які представляли дві протилежні позиції цього світу: Спарті та Афінах.

ВИХОВАННЯ У СПАРТІ. Загальновідомо, що з раннього архаїчного періоду спартанське виховання мало на меті підготовку досконалого воїна. З цієї точки зору спартанська система була досконалою. Спарта ніколи не налічувала більш ніж 10 тисяч чоловік, які тримали у покорі ілотів, число яких нерідко коливалося від 200 до 300 тисяч. Саме це показує досконалість їхнього військового виховання, яке дозволяли їм не лише вижити, але й бути провідною військовою державою у грецькому світі.

Хоча цей тип виховання не зустрів схвалення в сучасності, так само, як і в інших греків, але він був оцінений в історичному контексті держави, що його прийняла. *Особисте життя спартанців належало державі.*

Від народження до 7 років діти виховувались вдома під наглядом державного службовця педонома. Молодий спартанець виховувався буквально під наглядом всієї держави: тут контролювали дитину майже з перших днів її існування. За легендою, слабких дітей скидали з урвища, оскільки вважалось, що життя такого малюка не потрібне ні йому самому, ні державі. Таким жорстоким (з погляду сьогодення) чином спартанець прагнули не допускати у своє середовище слабких і хворобливих людей. Новонароджених не пеленали.

З 7 до 18 років хлопчики виховувалися в громадських школах агелах.

З 7 до 12 років педоном слідував за іграми дітей спостерігаючи, чи сміливий хлопчик, чи наполегливий у бійках. Навчанню ж грамоті приділявся мінімум часу. Головні зусилля спрямовувались на досягнення фізичного загартування.

Із 12-14 років режим хлопчиків будувався так, щоб привчити їх до невибагливості та витривалості. Тут уже вибирався серед хлопчиків старший – *ірен*, – який цілком розпоряджався своїм загоном. Їжу юні спартанці зобов'язані були здобувати *крадіжкою*: так виховувалась *спритність*. За найменшу провину жорстоко карали: так виховувалось терпіння. Одяг зводився до мінімуму навіть взимку.

А з 18 років юнак вступає в військову школу – ефебію. Отримував озброєння воїна та займався лише військовими вправами. З цього часу моді спартанці приймали участь у *криптіях* – нічних походах у пошуках ілотів. На їх думку, кожен ілот, який знаходився вночі поза домівкою, був змовником і його слід було вбити.

Розумове виховання державою не заохочувалось. Це було особистою справою кожного спартанця. Основними ж елементами навчання молоді були *полювання, релігійні та військові танці*, яким присвячувалась більша частина дня хлопчиків та юнаків. Головними видами фізичних вправ були: *біг, стрибки, метання, боротьба, кулачний бій, ігри*.

Дівчата спартанки також мали фізичне виховання. Головна ціль їх фізичної підготовки пов'язувалася із посиленням військової могутності Спарті. Молоді спартанки, міцні та загартовані готувалися стати матерями таких же міцних і загартованих воїнів.

Кінцевою метою спартанської системи фізичного виховання було виховання досконалого воїна, без зважання на обмеженість і некультурність основної маси спартанців. Фізичне виховання зробило з них добрих атлетів. Завдяки йому саме вони домінують на ранніх Олімпійських іграх.

Виховання в Афінах. Афінська виховна система істотно відрізнялась від спартанської. На противагу міцному військовому тренуванню спартанців, лідери афінської демократії

створили у своїй країні гармонійне виховання, метою якого було створення громадян здатних добре оборонятися.

Це виховання було в загальній гармонії з цілою системою афінського життя, в якій воно було невід'ємним і неодмінним елементом. Контраст між виховними системами обумовлений контрастом у політичній і соціальній структурі обох міст.

Афінська виховна система, як і виховні системи всіх інших грецьких міст, складалася з гімнастики, музики та граматики. Суть розбіжності між афінською та спартанською системами полягала у меті виховання молоді та характері фізичних вправ і музичного тренування.

В Афінах виховання молоді протягом архаїчного періоду мало виключно аристократичний характер. Метою афінського виховання на початок класичного періоду стає *калокагатія*.

Система афінського виховання хлопчиків мала такі ланки:

1. Сімейне виховання (до 7 років); виховання дітей складали різноманітні ігри.

2. Навчання у мусичній школі (мала два відділи: школа граматиста (граматика), школа кіфариста (музика);

3. Навчання в школі палестрі (гімнастичній школі, школі боротьби); В палестрі хлопчик-афінянин знаходився значну частину дня. Тут, під керівництвом педономів і гімнастів, він проводив час в безперервних вправляннях і дружніх змаганнях зі своїми ровесниками.

До 14-16 років хлопчик під наглядом раба відвідував приватні школи, де навчався музиці, читанню, письму і, зрозуміло, фізичним вправам.

4. Навчання в гімнасіях; 14-16 років виховання афінянина відбувалося у громадських гімнасіях. Тепер ними керували *гімнасіархи*, *педотриби* і все ті ж *гімнасти*. Значно збільшувалось фізичне навантаження. Одночасно вводились елементи громадського виховання (бесіди із дорослими, відвідування театрів, судів, народних зібрань, музичних змагань та змагань атлетів).

Хлопчика послідовно привчали не лише до елементарної товарищескості, але й до активної соціальної позиції. Виховання в гімнасіях було підготовкою до військового навчання.

5. Військова служба (ефебія). Вісімнадцятирічний юнак міг бути прийнятим до числа вільних громадян і після принесення присяги на вірність державі він вступав у ряди ефебів. *Дворічне* навчання ефебів спочатку проходило у таборах, де вони засвоювали техніку тактику ведення бою. Другий рік ефеби проводили вже у віддалених гарнізонах. Вони вели життя регулярних солдатів, несли охорону на кордоні держави.

Не дивлячись на спільність кінцевої мети (захист рабовласницької держави від зовнішніх та внутрішніх ворогів), між вихованням молоді в Афінах і Спарті є суттєві відмінності.

Афінська система відкривала більше можливостей для різнобічного удосконалення особистості. Військова фізична підготовка не заважала тут розвитку широкого культурного процесу. У Спарті ж було нормою не лише вузько військове виховання, але й безперечне принесення інтересів окремої особистості в жертву рабовласницькому колективу. Однак, при цьому не можна забувати, що й Афінська держава справу розумового виховання нерідко надавала приватній ініціативі. Багато тут залежало і від фінансових можливостей батьків. У Спарті ж весь педагогічний процес не лише контролювався, але й здійснювався державою. А в Афінах така опіка поширювалась на виховання лише частково.

Перші громадські гімнасії тут з'явилися у VI ст. до н.е., а у V ст. до н.е. їх планування та архітектура досягли максимальної досконалості. З часом гармонійне виховання стало майже нормою не лише в Афінах, але й у багатьох інших містах та містечках, де жили вільні елліни.

ЗМІСТ АНТИЧНОЇ ГІМНАСТИКИ. Слово «*гімнастика*», походить від грецького *gymnos* - оголений. Оголеність пов'язана із гомерівським періодом, коли заняття, які проводилися на березі річок, струмків і біля моря, містили багато таких завдань, для виконання яких одяг був перешкодою (*подолання водної перешкоди, боротьба у воді*). Згідно з іншими згадками, греки, *вірячи у магію, вважали, що одяг може ослабити фізичні здібності людини*.

Антична гімнастика у тому, що стосується її цілі навчання і вправ, складалася із *трьох основних частин*:

1. Рухливі ігри. Проводилися у рамках фізичного виховання, під спостереженням батьків чи вихователів. До них належали вправи із м'ячем, обручем, біг, метання спису, диску та інші вправи, які розвивали спритність. Приймали участь діти від 1 до 7 років.

2. Навчання палестриці. Ця назва пов'язана із першопочатковими залами для боротьби (*палестра*), які були побудовані у VIII ст. до н.е. замість турнірних майданчиків під відкритим небом. У рамках системи вправ основу загальної фізичної підготовки складало комплексне випробування – пентатлон, включало:

- біг (приблизно 192-196 м),
- стрибки у довжину з гальтерами (металеві палки),
- метання спису, диску,
- боротьбу.

Із числа інших вправ, які відносяться до *палестри*, найбільше значення мали *рукопашний поєдинок, кулачний бій, боротьба вільним стилем, боротьба і метання каменів*. У цій школі навчали також *бігу зі зброєю, верховій їзді, стрільбі з луку, плаванню* і навіть, за виключенням Спарти, веслуванню.

3. Навчання орхестриці, що сформувалася із ритуальних танців, тісно пов'язаних з давніми обрядами посвячення, включала у себе мистецтво рухатися і вправи, що вважалися необхідними для розвитку спритності.

Одночасно вона служила ввідним і додатковим до палестри навчанням. До неї зараховували *ігри із м'ячем і для розвитку спритності, акробатичні вправи, обрядові, театральні і бойові танці*.

Фізичне виховання Стародавньої Греції через десятки століть було використане у багатьох країнах при формуванні національних систем фізичного виховання дітей і молоді.

Атлетика Стародавньої Греції за багатьма показниками, такими як: масовість, поголовне фізичне виховання та захоплення спортом, усвідомлення корисності занять фізичними вправами та збільшення обороноздатності держави, естетикою і кодексом честі атлета тощо, – дорівнюється, а можливо в чомусь і перевищує сучасну систему фізичного виховання.

4. ОСОБЛИВОСТІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Найвищого розвитку рабовласницький лад досяг у Стародавньому Римі. На відміну від Стародавньої Греції Рим виник і розвивався як держава централізована, що робило його значно більш сильним, ніж Греція, і суттєвим чином вплинуло на розвиток різних сторін суспільного життя і культури, у тому числі і культури фізичної. Історія Стародавнього Риму нараховує три основні періоди: *царський період, період республіки і період імперії*.

Так званий царський період (VIII-VI ст. до н.е.) – це епоха розпаду родового ладу і освіти Римської держави. Фізична культура цього періоду мало чим відрізнялася від фізичної культури інших народів. Носила вона переважно *військовий* характер. Поширені були *змагання вершників, перегони колісниць, вправи в метанні спису, боротьба, кулачний бій* та ін.

У період республіки (VI-I ст. до н.е.) Римська держава *вела численні й успішні війни*, розширюючи свою територію спочатку в Італії, а згодом і за її межами. Це привело до того, що фізична культура, як і багато інших сторін загальної культури, набула яскраво вираженого *військового характеру*.

На відміну від Греції у Римі *не було обов'язкової державної системи фізичного виховання*. До того ж на великій території Римської держави не було можливості слідкувати за вихованням кожного хлопчика, та й не було необхідності у цьому. Із великої кількості громадян завжди набиралося достатньо воїнів. Питання про фізичне виховання у сім'ї вирішувалося з волі батька. *Кожен римлянин повинен був бути готовим до несення військової служби, яка для більшості була єдиною можливістю зайняти більш високе положення у суспільстві*. Крім того, завойовницькі війни, що супроводжувалися грабежами, приносили багатства навіть рядовим *легіонерам*.

Тому кожна сім'я була зацікавлена у хорошій фізичній підготовці юнаків. У Римі існували приватні школи, у яких хлопчики із багатих і знатних сімей одержували добру фізичну підготовку.

Підлітки бігали, боролися, метали списи, навчалися їздити верхи, фехтували. Крім того, вони грали у м'яч та інші ігри. Час від часу в Римі влаштовувалися змагання, на яких юнаки змагалися у верховій їзді, фехтуванні та інших вправах військово-прикладного характеру (троянські ігри, римські ігри, плебейські (народні, ігри), а також змагання з нагоди урочистих дат та ін.).

Були й спроби проводити у Римі змагання подібні до Олімпійських. Одного разу консул Сулла навіть змусив провести Олімпійські змагання у Римі (80 р. до н.е.), але вони не мали успіху. У той же час вплив грецької культури в Римі, особливо після завоювання Греції посилюється. Римська молодь стала широко використовувати фізичні вправи греків. Змагання римських юнаків спочатку влаштовувалися на майдані, *присвяченому богу війни Марсу (Марсове поле)*, а згодом для них почали будуватися спеціальні споруди, подібні до сучасних стадіонів, – *цирки*.

Таким чином, у Стародавньому Римі не склалася така струнка система фізичного виховання, як у Греції. Зате система військово-фізичної підготовки воїнів досягла тут досконалості. Про це багато писали військові історики.

Навчання воїна тут було дуже суворим і було розраховане на розвиток у нього всіма можливими способами фізичної сили. Окрім регулярного навчання володінню зброєю і різних рухів *широко практикувалися біг, стрибки, стрибки із шестом, скелелазіння, боротьба, плавання* – спочатку без одягу, потім у повному спорядженні. *Тривалі марші у повних похідних обладунках*, коли кожен воїн ніс на собі від 40 до 60 фунтів, здійснювалися з швидкістю 4 милі на годину. І не тільки новобранці, але й ветерани-легіонери повинні були робити всі ці вправи, щоб зберегти фізичну бадьорість і спритність і бути звичними до втомливих занять. У римській армії широко застосовувалися спеціальні приладдя для фізичних вправ: *дерев'яний кінь, штурмові драбини, опудала для нанесення ударів і уколів*.

У кінці II ст. до н.е. у Римі *створюється постійна, професійна армія*. Це звільняє основну масу населення від військових обов'язків, і значення військово-фізичної підготовки молоді поступово зменшується. Разом із тим все більше *зростає інтерес до різного роду циркових видовищ*, які влаштовувалися представниками римської знаті з метою завоювання популярності у народу для досягнення своїх цілей (вибори на вигідні посади та ін.).

Звільнення від військових обов'язків і фізичної праці, яка тепер цілком лягла на плечі рабів, римські громадяни в більшості своїй перетворюються у декласований натовп, який має масу вільного часу. Кількість видовищ для неї безперервно зростає. Якщо *спочатку глядачі задовольнялися лише співом, музикою, боротьбою і кулачним боєм*, то тепер *з'являються битви із дикими тваринами або навіть страти*, коли на арені цирків *беззбройних людей віддають на розтерзання тваринам, з'являються і бої гладіаторів*. Спочатку це був звичай, коли на могилах знатних людей після похоронів влаштовували битву гладіаторів, яка була відголосом людських жертвопринесень, але із II ст. до н.е. ці битви стали влаштовуватися в цирках спеціально для розваги глядачів.

Підготовка гладіаторів відбувалася в спеціальних школах, куди відбиралися фізично *найсильніші раби*. Їх навчали володінню найрізноманітнішою зброєю і складним прийомам ведення бою. Пізніше на арену цирків випускали цілі загони гладіаторів, а згодом стали влаштовувати між ними на спеціальних водоймах морські бої. Іноді гладіатори, які добре билися, в якості нагороди одержували свободу, але більшість із них гинула.

Хороша військова і фізична підготовка гладіаторів створювала небезпеку для Риму, особливо під час повстання рабів. Гладіатори завжди були передовим, найбоездатнішим загоном повсталих. Добре відоме в історії *повстання Спартака (73-71 рр. до н.е.)* ледве не повалило Римську державу. Незадовго до початку нашої ери в Римі відбувалися громадянські війни, викликані загостренням протиріч рабовласницького суспільства – повстаннями і масовою втечею рабів, боротьбою за владу між різними угрупованнями аристократії. У прагненні стабілізувати своє становище верхівка римського суспільства все більш схилялася до встановлення диктатури.

Період імперії (I ст. до н.е. - IV ст. н.е.). У Римі утверджується одноосібна влада *імператорів*. Володіючи державними коштами, імператори тепер мали можливість

влаштовувати значно більш пишні і навіть багатоденні видовища для римського натовпу. Не дивлячись на те, що влада імператорів була, по суті, військовою диктатурою, популярність у народу, його підтримка мали для імператорів велике значення. *Кількість святкових днів у році до кінця існування Римської імперії досягала 175-ти.*

Поряд із змаганнями *атлетів, гладіаторськими боями* та іншими вступами у цирках широкий розвиток одержали *перегони колісниць*. Для проведення змагань були побудовані грандіозні споруди. Найвідоміші з них терми імператора Каракали (приміщення для плавання і купання) і Колізей. Римські імператори засновували різні змагання і для вільної молоді. Так, імператор *Август* неодноразово влаштовував *атлетичні змагання на марсовому полі*, свята із змаганнями атлетів на честь перемог. Деякі із них проводилися регулярно раз у чотири роки, подібно до грецьких Олімпійських змагань.

Як і в Греції, серед атлетів з'являються професіонали, які навіть створюють професіональні об'єднання. Про одне з них, очевидно найбільше, відомо, що воно мало своє розкішне приміщення і носило назву «Товариство атлетів, увінчаних перемогою на священних іграх».

З IV ст. до н.е. із приходом у Рим християнської релігії проведення свят поступово припиняється. Християнська церква вела боротьбу із цими видовищами, так як вони відволікали людей від церкви, особливо у святкові дні. Змагання, присвячені язичницьким богам, заборонялися, як такі, що суперечать новій релігії. У 394 р. до н.е. імператором Феодосієм було заборонено язичницькі святкування, в тому числі й Олімпійські змагання в Греції. Останніми були 293-ті агони. У 404 р. до н.е. було заборонено бої гладіаторів, які тепер замінялися змаганнями атлетів і виступами акробатів.

У східній частині Римської імперії, Візантії, циркові видовища і особливо перегони колісниць зберігалися ще дуже довго. Однак у цілому, фізична культура рабовласницького ладу приходить до занепаду, поступаючись місцем культурі нового суспільства.

Питання для самоконтролю:

1. Які загальні риси та суспільні функції фізичної культури були характерні для стародавнього світу?
2. Яким чином соціально-економічні та політичні умови впливали на розвиток фізичної культури в державах Стародавнього Сходу?
3. Назвіть основні форми фізичної культури та фізичного виховання в Стародавньому Єгипті, Месопотамії, Індії та Китаї.
4. Яку роль відігравало фізичне виховання у підготовці воїнів і правлячих верств у країнах Стародавнього Сходу?
5. У чому полягає ідеал калокагатії та його значення для системи фізичного виховання Стародавньої Греції?
6. Які особливості мали спартанська та афінська системи фізичного виховання і чим вони відрізнялися між собою?
7. Яке місце займали Олімпійські ігри та інші загальногрецькі змагання у суспільному житті Еллади?
8. Які характерні риси фізичної культури Стародавнього Риму та як вони пов'язані з військовою підготовкою і видовищною культурою?
9. У чому полягають відмінності між грецькою та римською моделями фізичного виховання?
10. Яке значення досвіду фізичної культури стародавніх цивілізацій для розвитку сучасної системи фізичного виховання і спорту?

ТЕМА 11

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

Метою лекції є сформувати у студентів системне розуміння розвитку фізичної культури в Європі та на Сході в Середньовіччі та Відродженні, засвоєння ключових соціокультурних, релігійних та педагогічних факторів, що впливали на фізичне виховання. Розвивати професійні компетентності: аналітичну (вміння аналізувати історико-культурні процеси), дослідницьку (пошук та оцінка джерел з історії фізичної культури) та методичну (застосування історичних знань для сучасного фізичного виховання).

План

1. Особливості європейської фізичної культури в Середні віки.
2. Особливості фізичного виховання у Середні віки в країнах Сходу.
3. Лицарська система фізичного виховання.
4. Розвиток фізичної культури серед селян та ремісників-міщан європейських країн.
5. Вплив християнської релігії на розвиток фізичного виховання.
6. Зародження науково-методичної думки в галузі фізичного виховання.

Ключові поняття теми: фізична культура Середньовіччя, лицарська підготовка, військово-фізична підготовка, релігійний вплив на фізичне виховання, фізичне виховання селян і міщан, спортивні традиції, методи фізичного виховання, науково-методична думка у фізичній культурі.

Література

Основна: [5], [6], [11], [15].

Допоміжна: [25].

1. ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В СЕРЕДНІ ВІКИ

У сучасній історіографії Середні віки охоплюють період від кінця V до другої половини XVII століття (а в окремих країнах – і довше). Це був час панування феодального ладу, коли суспільство поділялося на феодалів і залежне населення (селян, ремісників). Провідну роль відігравали лицарство та духівництво.

Розвиток феодалізму спричинив зміни в організації праці, трудових відносинах і виробництві. Нові технології вимагали іншого рівня фізичної підготовки людини. Значний вплив на фізичну культуру мала військова справа: удосконалення зброї, тактики бою та формування регулярних армій.

Світові релігії – християнство, іслам і буддизм – активно впливали на формування фізичної культури, пристосовуючи місцеві традиції до власних ідей. Особливо сильним був вплив християнства, яке сформувало специфічний ідеал людини.

Фізичний ідеал середньовічної Європи ґрунтувався на образі стражденного Христа, що символізував відмову від тілесного задоволення заради спасіння душі. Ідеалом стала постать аскетичного монаха, який зневажає фізичні потреби тіла.

Це яскраво простежується у зміні значення *поняття «аскетизм»*:

Період	Значення поняття «аскет»
Античність	Людина, що тренується фізично; переможець змагань
Середньовіччя	Особа, яка пригнічує тіло та зосереджується на духовному вдосконаленні

Попри домінування аскетичних ідей, у феодальному суспільстві існував і ідеал лицаря. Він поєднував фізичну силу, військову майстерність, почуття честі та дисципліну, але всі ці якості підпорядковувалися служінню Богові та церкві. Таким чином, лицарський ідеал не суперечив загальній аскетичній моделі.

Відродження (XIV–XVI ст.) стало переломним етапом у розвитку європейської культури. Його основу становив економічний прогрес (розвиток ремесел, торгівлі, транспорту, географічні відкриття) та зародження капіталістичних відносин, особливо в Північній Італії.

Новий світогляд формувався під впливом міської буржуазії, яка виступала проти середньовічного аскетизму та зверталася до ідей Античності. У фізичній культурі це означало повернення цінності гармонійно розвиненого тіла.

Ідейні основи фізичної культури Відродження

Напрямок	Основні ідеї та вплив
Гуманізм	Людина – центр культури; розвиток освіти, мистецтва, науки, фізичних вправ, ігор, танців
Реформація	Критика католицької церкви; повернення до біблійних джерел; нове ставлення до моралі та виховання

Гуманістичне виховання передбачало всебічний розвиток молоді: військову підготовку, знання наук, заняття спортом, полюванням, танцями та іграми. Саме в цей період поступово формуються передумови сучасного спорту та інституцій фізичного виховання.

Реформація (від лат. *reformatio* – перетворення, виправлення) – церковно-релігійні й суспільно-політичні течії, спрямовані проти католицької церкви, на повернення до біблійних джерел християнства. Набували форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської влади.

Культурно-історичне сполучення гуманізму і Реформації виникало з єдності рушійних сил, що стояли за соціальними битвами епохи. Завдяки новому класу буржуазії, що створював свої власні закономірності у світі ігор і інших заходів, обмежених ритуалами змагань, що нерідко таїли в собі небезпеку для життя, виділилася особлива область, розвиток якої призвів, з одного боку, через джентельменську спортивну діяльність до формування системи ідей сучасного спорту, суспільного за своїм характером; з іншого боку – до виникнення зв'язаного з визначеними інститутами фізичного виховання.

2. ОСОБЛИВОСТІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У СЕРЕДНІ ВІКИ В КРАЇНАХ СХОДУ

У країнах Азії, Африки та Америки фізична культура Середньовіччя розвивалася інакше, ніж у Європі. Феодальні відносини тут утверджувалися повільніше, тому давні традиції фізичного виховання зберігалися й удосконалювалися.

Фізична культура окремих регіонів.

Фізична культура Індії включала: боротьбу, стрільбу з лука, кінні ігри, національні танці, хатха-йогу, що поєднувала фізичні вправи, дихання, біг і ритуальні ігри.

У Китаї після селянських повстань влада заборонила володіння зброєю, що сприяло розвитку беззбройних систем самозахисту.

Період	Особливості розвитку
VI ст.	Формування гімнастики ушу
Династія Мін	Високий рівень техніки ушу, вправи зі зброєю
Поява вогнепальної зброї	Зменшення бойового значення, зростання оздоровчої функції

Також були поширені кінне поло, біг і хатха-йога.

Японія. Фізичне виховання було пов'язане з самурайською верствою. Система бусидо включала: сумо, джиу-джицу, карате, кендо (фехтування), володіння списом, стрільбу з лука, ритуальні змагання та ігри з м'ячем.

Америка (інки, майя, ацтеки). У доколоніальний період існували державні та сімейні системи фізичного виховання, що мали класовий характер. Велику увагу приділяли: військовій підготовці, боротьбі, бігу (особливо підготовці кур'єрів), ритуальним іграм та змаганням. Фізичні вправи були тісно пов'язані з релігійними обрядами та міжплемінними святами. Європейська колонізація різко загальмувала розвиток цієї культури.

Африка. Форми фізичного виховання визначалися працею, війною та побутом. Навчання проходило в родинах, громадах і при вождях. Основні риси: змагальний характер вправ (біг, боротьба, метання списа), поєднання фізичних вправ із танцями та музикою, використання ігор як засобу мирного спілкування між племенами. Колонізація призвела до занепаду традиційної фізичної культури.

3. ЛИЦАРСЬКА СИСТЕМА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Протягом XI–XII століть інститут лицарства набув поширення на всій території Західної Європи. Земельні володіння, які надавалися королем за службу, з часом стали спадковими, а лицарське походження перетворилося на обов'язкову умову вступу до лицарського стану та орденів. Осіб, що не мали знатного походження, могли посвятити в лицарі виключно королі, зазвичай за виняткові бойові заслуги. Один із найдавніших лицарських орденів був заснований у Німеччині в 1198 році. Кожен орден очолював обраний членами великий магістр. Загалом лицарство являло собою замкнену феодальну військову організацію в межах дворянського стану.

Система фізичного виховання в лицарських школах формувалася відповідно до надзвичайно високих фізичних вимог, які диктувалися умовами постійних феодальних міжусобиць і безперервних воєн. До кінця XIV століття основною формою бойових дій у Західній і Центральній Європі залишався поєдинок із застосуванням холодної зброї. Боездатність лицаря визначалася передусім його фізичною силою, витривалістю та здатністю тривалий час діяти в важких обладунках.

Володіння зброєю в повному озброєнні значно підвищувало значення відчуття рівноваги, оскільки саме воно дозволяло вершнику утримуватися в сідлі, а пішому воїну – зберігати стійкість під час бою. При цьому високі показники швидкості та спритності, досягнуті без кінної їзди або без лат, не вважалися особливо цінними. Саме тому з лицарських турнірів були повністю виключені ігри з м'ячем, а також такі види діяльності, як біг зі зброєю чи бойові танці, які мали важливе значення в античній системі виховання. Лише з середини XIV століття, коли знову зросла роль лучників і піхоти, дещо змінилися методи бойової підготовки, однак це не вплинуло на базові засади лицарської фізичної культури.

Фізичне виховання лицарів мало яскраво виражений класовий і військово-прикладний характер. Лицарі вважали єдиною гідною для себе діяльністю військову справу, зневажали фізичну працю, вели дозвільний спосіб життя, часто були малограмотними або й зовсім неписьменними. Значну частину часу вони проводили у військових походах, нерідко займаючись грабунком завойованих територій.

Етапи лицарського виховання.

1. Сімейне виховання. Підготовка майбутнього лицаря розпочиналася з народження, оскільки для отримання титулу необхідно було з'явитися на світ у знатній родині, хоча існували винятки, коли лицарське звання присвоювалося за бойові заслуги. На цьому етапі виховання здійснювалося переважно жінками і включало військові ігри та початкові фізичні вправи, які готували дитину до подальшого навчання.

2. Паж. У віці 7 років хлопчика наділяли статусом пажа та відправляли на службу до іншого лорда або феодала. Пажі виконували обов'язки при дворі дружини сюзерена. Від цього часу запроваджувався чіткий режим занять, що поєднував полювання та навчання під керівництвом священників. Поступово пажі починали обслуговувати лицарів: носили їхню зброю, доглядали за обладунками, конями, пакували спорядження і супроводжували в походах. Старші пажі тренувалися у фехтуванні, верховій їзді та володінні списом, зазвичай використовуючи дерев'яну зброю.

3. Зброєносець. Досягнувши 15 років, юнак ставав зброєносецем. Цей етап починався з релігійного обряду, під час якого він присягав на освяченому мечі служити сюзерену і беззаперечно виконувати його накази. Навчання та тренування продовжувалися, однак головною метою було вдосконалення семи лицарських чеснот: верхова їзди, фехтування, володіння списом, плавання, соколине полювання, складання віршів на честь дами серця, гра в шахи.

4. Посвячення в лицарі. Посвячення зазвичай відбувалося у 21 рік, проте зброєносця могли посвятити раніше за проявлену мужність у бою. Церемонії найчастіше приурочували до великих церковних свят. Напередодні посвячення лицар проводив ніч у молитві, а під час самого обряду приносив клятву, після чого сюзерен торкався його плечей мечем. Хоча право посвячення мав будь-який лицар, зазвичай це робили родичі або сюзерени.

Готуючись до служби, майбутні лицарі багато уваги приділяли розвитку сили, витривалості та військових навичок. Важливу роль відігравали ігри, які поділялися на рухливі, спортивні та військові. Військові ігри відтворювали реальні бойові дії: штурми укріплень, облоги замків.

Найбільш поширеними видами спорту були: фехтування, верхова їзда, боротьба, метання списа і молота, стрибки в довжину, стрільба з лука.

Для навчання фехтуванню запрошували фейхтмейстерів, а мистецтву верхової їзди навчали берейтори.

Перевіркою рівня підготовки слугували лицарські турніри, які поділялися на: масові бої (бухурди) – імітація воєнних дій; одиночні поєдинки (жут, тьост) – двобій на списках.

Турніри організовувалися з нагоди важливих подій: весіль, перемог, народження спадкоємця. Перед початком одиночного поєдинку лицар проголошував клятву: «Життя – королю, серце – дамі, честь – собі».

Найбільшого розквіту турніри досягли в період хрестових походів, особливо в Німеччині, Франції, Англії та Іспанії. Останні турніри відбулися наприкінці XV – на початку XVI століття. Зі занепадом лицарства, розвитком буржуазних відносин, винаходом пороху, появою вогнепальної зброї та найманих армій лицарська система фізичного виховання втратила своє значення і припинила існування.

Узагальнювальна таблиця: система лицарського виховання

Етап	Вік	Основний зміст виховання
Сімейне виховання	З народження	Початкові ігри, підготовка до військової служби
Паж	7–14 років	Полювання, навчання, допомога лицарям, початкові тренування
Зброєносець	15–20 років	Присяга, вдосконалення семи лицарських чеснот
Посвячення в лицарі	21 рік (або раніше)	Релігійний обряд, вступ до лицарського стану

4. РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕД СЕЛЯН ТА РЕМІСНИКІВ-МІЩАН ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

Феодальне суспільство було більш прогресивним, ніж рабовласницьке. Кріпосний селянин чи ремісник, маючи своє господарство і свої знаряддя виробництва, виявляв деяку зацікавленість у праці, чого не було в рабів. *Народні маси при феодализмі піддавалися жорсткій експлуатації, але її форми не носили такого грубого характеру, як у рабовласницькому суспільстві.* Кріпосні селяни і ремісники, на відміну від рабів, мали хоча й обмежений, але особистий вільний час.

Феодали і духівництво негативно ставилося до занять фізичними вправами й ігор народних мас. Вони побоювалися того, що селяни і міщани можуть використовувати уміння і навички, придбані в стрільбі з лука, верховій їзді, кулачному бою у боротьбі за свої класові інтереси проти феодальних порядків. Але усупереч усім гонінням і заборонам народні маси продовжували зберігати і розвивати традиційні форми ігор і фізичних вправ.

У цілому фізичне виховання народних мас у період феодализму проходило стихійно. Однак у ряді випадків воно приймало деякі організовані форми. Так, у кантонах Швейцарії (XIV ст.) для юнаків 16–18 років проводилися систематичні заняття з бігу, стрибків, боротьби, метання спису, фехтування на ціпках. Їхня фізична підготовленість перевірялася в спеціально організованих змаганнях.

У період повстань і народних воєн селяни і ремісники широко застосовували фізичні вправи в якості одного з засобів бойової підготовки своїх військ. Показовою в цьому відношенні є боротьба чеських селян і міщан проти римо-католицької церкви і феодальних повинностей у XV ст. У період гуситських воєн під керівництвом *Яна Жижки* (1360–1424) таборити (революційне антифеодальне крило гуситів) організовували постійні заняття фізичними вправами. Вони тренувалися в стрільбі з лука, метанні каменів, займалися боротьбою, стрибками, училися плавати, фехтувати на мечях і списках у пішому і кінному ладі.

З ростом середньовічних міст (XI–XIV ст.) відкрилася нова можливість для подальшого розвитку народних форм фізичного виховання. Міщани, в основному ремісники, з метою самооборони міст від феодалів організовували фехтувальні і стрілецькі «братства». Найбільше

поширення вони одержали у Франції, Італії, Німеччині, Бельгії, Швейцарії. Крім цього, у містах практикувалися ігри і розваги. На площах і вулицях Англії грали в суль, що нагадував сучасний футбол. На міських гуляннях виступали акробати, борці, кулачні бійці.

У період пізнього феодалізму (XV-XVII ст.) міцніюча міська буржуазія перетворювала стрілецькі і фехтувальні «братства» у замкнуті аристократичні клуби. Фізичне виховання міської знаті усе більше відокремлювалося. Заможні прошарки міста стали будувати спеціальні приміщення для своїх занять фізичними вправами й іграми. У трудящих же мас, задавлених нестатком і безправ'ям, усе більш скорочувалися можливості для подібних занять.

5. ВПЛИВ ХРИСТИЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЇ НА РОЗВИТОК ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Величезну роль у житті середньовічного суспільства протягом декількох сторіч відігравала *католицька церква, що нанесла великий збиток не тільки розумовому, але і фізичному вихованню народних мас*. Християнська релігія встановила своє панування в області виховання й освіти. *Вона проповідувала аскетизм, гріховність турботи про тіло, називаючи тіло «притулком диявола», закликала піклуватися тільки про порятунок душі і підготовку до загробного життя.*

Під впливом релігії в середньовічних школах і університетах зовсім не піклувалися про фізичне виховання молоді. У той же час церква, сприяючи зміцненню феодального ладу, усіляко заохочувала систему військово-фізичної підготовки лицарів, особливо в періоди раннього і розвинутого феодалізму (V–XIV ст.).

Теологічне вчення середньовічної християнської церкви, що визначало європейську освіту (відповідно до описаного вище ідеалу людини), *проголошувало презирство фізичних потягів і зосереджувало увагу на загробному щасті. Наслідком цього стало те, що в педагогічних установах, які діяли під безпосереднім керівництвом християнської церкви, були скасовані заняття фізичною культурою, відсунуто на задній план гігієнічне виховання.*

Це вчення відмовилося від обрядів посвят, пов'язаних з віковими категоріями, що існували в примітивному суспільстві, піддало забуттю античні принципи виховання і протягом довгого часу не враховувало дитячий і перехідний вік. Воно розглядало дітей як маленьких дорослих, не усвідомлювало роль дитячих рухливих ігор, необхідних для розвитку особистості, більш того, вважало їх джерелом гріха, що відволікає від міркувань. Посилаючись на церковника Тертуліана, це навчання оголосило фізичні *вправи й ігри діями диявола*.

Однак ідеал людини, що став панівним у період становлення феодалізму, не розкриває з усією глибиною історію практичного розвитку фізичної культури. Але в XVI ст. у багатьох країнах Європи, що вступили на шлях капіталістичного розвитку, відбулася реформа церкви, так звана реформація, у результаті якої в них було прийнято новий напрямок християнської віри – протестантство.

Відношення деяких церковників до фізичного виховання змінилося. Реформатори церкви Мартін Лютер (Німеччина), Ульріх Цвінглі (Швейцарія) і їхні послідовники вважали фізичне виховання потрібною справою, тому що воно зміцнювало фізичні сили людини і відволікало молодих від дурних звичок. Вони пристосували своє навчання до потреб нової буржуазії.

Католицька церква за допомогою чернечого ордену єзуїтів (заснований у 1540 р.) прагнула готувати сильних духом і тілом своїх захисників. У школах єзуїтів (у Німеччині, Польщі, Литві) заохочувалося фізичне виховання, яке супроводжувалося укоріненням у душах учнів єзуїтської моралі, за якою ціль виправдує будь-які засоби (безцеремонність, шпигунство, доноси, обман і ін.). Єзуїтам не вдалося широко розповсюдити свою ідеологію. Згодом служителі культу (католики, протестанти й ін.) стали більш широко використовувати фізичне виховання і спорт із метою розповсюдження свого впливу на молодь.

6. ЗАРОДЖЕННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ ДУМКИ В ГАЛУЗІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

У середньовічній Європі фізичному вихованню молоді приділяли вкрай незначну увагу. Виняток становили лицарські замки, а також окремі регіони й спільноти – швейцарські кантони, гуситські громади, цехові та корпоративні школи вільних міст. Проте навіть у цих осередках

фізична підготовка зводилася переважно до епізодичних воєнізованих випробувань і різноманітних ігор, які не мали систематичного характеру.

У більшості ж шкіл, керуючись догмою первородного гріха, вважали, що ігри та фізичні змагання містять у собі «диявольське начало», є проявом дитячої легковажності, викликають роздратування у дорослих і несуть у собі зло. Унаслідок цього природні бажання, емоції та потреби дітей протиставлялися їхньому повсякденному життю й виховному процесу. Доти, доки в педагогіці беззаперечно панували аскетичні ідеї Середньовіччя, це протиріччя виявлялося лише в межах дитячого середовища або у взаєминах між учнями та вчителями, а для придушення прагнення дітей до руху й ігор цілком достатньо було тілесних покарань.

Ситуація докорінно змінилася в епоху Відродження, коли зазначені суперечності набули суспільного значення. Під впливом «Великих географічних відкриттів», розвитку науки та появи нових філософських ідей на історичну арену вийшов ідеал гармонійно й всебічно розвиненої особистості. Прогресивні мислителі того часу не уявляли формування такої людини без активної боротьби проти цехових, станових і церковних обмежень.

Зміни в способах ведення воєн вимагали солдатів нового типу – більш витривалих, рухливих і здатних до маневру. Поразка традиційної лицарської тактики означала не лише зміну військової справи, а й остаточний занепад ідеалу лицарського виховання. У цей самий період лікарі дійшли висновку, що людина, яка має змогу вільно рухатися, є значно здоровішою, ніж ремісник, прикутий до робочого місця, або чернець, що проводить життя за переписуванням рукописів.

Велику роль у поширенні цих поглядів відіграв італійський лікар Ієронім Меркуріаліс, який у вступі до своєї фундаментальної праці про мистецтво гімнастики зазначав, що найбільше помиляються ті, хто заперечує користь фізичних вправ для збереження здоров'я. Він наголошував, що ще Гіппократ, Платон, Гален і Авіценна вчили: найефективніший шлях до здоров'я – це поєднання правильного харчування з відповідними фізичними вправами.

Усі перелічені обставини сприяли тому, що організована система фізичної підготовки знову почала посідати гідне місце в педагогіці. Невипадково ініціаторами цього процесу стали саме гуманісти, лікарі та священики італійських міст, які першими заговорили про необхідність фізичного виховання.

Розвиток науки надав ученим численні нові факти. Так, Леонардо да Вінчі (1452–1519) детально дослідив пропорції людського тіла та механіку рухів, а також висунув ідеї, що значно випереджали свій час, передбачивши створення літальних апаратів, велосипеда й акваланга. Вільям Гарвей (1578–1657) відкрив закони кровообігу та започаткував вивчення фізіології людини, а Андреас Везалій (1514–1564) здійснив глибокі дослідження анатомічної будови тіла.

Паралельно з розвитком природничих наук значний поступ відбувся і в педагогіці. Провідну роль у цьому відіграли гуманісти, які поставили людину в центр виховання, виступили проти середньовічного поневолення особистості та захищали її гідність і права. Їхньою метою було виховання здорових, життєрадісних, практично підготовлених до життя людей. Водночас варто зазначити, що ці прогресивні ідеї здебільшого стосувалися лише представників соціальної еліти. Погляди гуманістів на фізичне виховання реалізовувалися переважно в окремих школах для дітей знатних родин. Виникнувши в Італії, гуманізм згодом поширився у Франції, Англії, Чехії та інших країнах.

Одним із яскравих представників раннього італійського гуманізму був Вітторіно да Фельтре (1378–1446). За підтримки герцога Гонзаги він заснував у Мантуї школу, відому під назвою «Будинок радості». На відміну від суворох і похмурих середньовічних шкіл, цей навчальний заклад розташовувався серед природи, у світлому й просторому палаці. У школі навчалися діти герцога та його оточення, а виховання ґрунтувалося на принципах гуманістичної педагогіки. Значна увага приділялася поєднанню інтелектуального, естетичного та фізичного розвитку. Учні займалися верховою їздою, боротьбою, іграми й танцями, що сприяло формуванню гнучкості, спритності, витонченості та краси рухів. Діяльність Вітторіно да Фельтре стала важливим чинником поширення ідей фізичного виховання.

Відомий французький гуманіст Франсуа Рабле (1494–1553) у романі «Гаргантюа і Пантагрюель» гостро висміяв схоластичну систему середньовічного виховання. Він обстоював

гуманістичний ідеал освіти, який передбачав різнобічний розвиток особистості, активність, творчість і чіткий режим дня. Особливе місце Рабле відводив фізичному вихованню. Його герой Гаргантюа постійно займається фізичними вправами: вправляється зі зброєю, полює, грає в м'яч, бігає, стрибає, плаває, метас спис і дротик, виконує вправи на перекладині, канатах і драбинах. У цих рекомендаціях поєднуються античні та народні вправи. Рабле наголошував на наочності навчання, поступовому ускладненні вправ і виховному значенні фізичної діяльності.

Представником пізнього італійського гуманізму був Ієронім Меркуріаліс (1530–1606), автор шести книг про мистецтво гімнастики. У своїх працях він поділив фізичні вправи на лікувальні, військові та атлетичні, надаючи перевагу тим, що сприяли зміцненню здоров'я та виконанню військових обов'язків. Він критикував вправи, пов'язані з надмірним напруженням, і рекомендував помірні форми рухової активності. Його діяльність сприяла поширенню фізичних вправ як засобу лікування і профілактики.

Видатним педагогом-гуманістом був Ян Амос Коменський (1592–1670). У своїх працях він надавав фізичному вихованню важливого значення поряд з моральним та розумовим розвитком. У «Материнській школі» Коменський закріпив основи фізичного розвитку дитини, радив дбати про здоров'я, харчування, одяг і режим. Ігри та фізичні вправи, на його думку, готують дітей до праці й практичного життя. Його педагогічні ідеї мали величезний вплив на подальший розвиток світової педагогіки.

Вагомий внесок у розвиток ідей фізичного виховання зробили також ранні соціалісти-утопісти – Томас Мор і Томмазо Кампанелла. У своїх творах вони критикували як феодальний лад, так і зароджувані буржуазні відносини, мріючи про суспільство рівності й всебічного виховання. Вони вважали фізичне виховання необхідною умовою гармонійного розвитку людини і підкреслювали, що турбота про здоров'я має бути справою держави. Попри обмеженість ідей утопістів, саме вони вперше проголосили принцип загального фізичного виховання для чоловіків і жінок. Водночас у практиці епохи Відродження розвиток фізичної культури й спорту значно відставав від передової педагогічної теорії, чому перешкоджали соціально-економічні умови та вплив релігії.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні риси фізичної культури Європи у Середні віки?
2. Які відмінності у фізичному вихованні на Сході та в Європі в цей період?
3. Що таке лицарська система фізичного виховання і які її головні елементи?
4. Як розвивалася фізична культура серед селян та міщан?
5. Яким чином християнська релігія впливала на фізичне виховання?
6. Які спортивні та фізкультурні традиції формувалися у Середньовіччі?
7. Що таке науково-методична думка у фізичній культурі того часу?
8. Які соціальні фактори впливали на розвиток фізичного виховання у Середньовіччі?
9. Чим характеризується фізична культура епохи Відродження порівняно з Середньовіччям?
10. Які уроки історії фізичної культури Середньовіччя та Відродження актуальні для сучасного фізичного виховання?

ТЕМА 12

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В НОВИЙ ЧАС. ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО СПОРТИВНОГО ТА ОЛІМПІЙСЬКОГО РУХІВ

Метою лекції є сформулювати у студентів знання про історію національних систем фізичного виховання та міжнародного спортивного руху, розвинути здатність критично аналізувати джерела та педагогічні підходи, усвідомлювати культурні, громадянські та професійні цінності й застосовувати їх у формуванні здорового способу життя та педагогічній діяльності.

План

1. Передумови формування національних систем фізичного виховання у XVIII- XIX ст.
2. Особливості німецької, шведської, французької та сокільської систем фізичного

виховання.

3. Утворення нових форм та структур фізичного виховання: релігійних, жіночих, робітничих. Скаутський рух.

4. Олімпійські ігри Стародавньої Греції.

5. Відродження Олімпійських ігор у сучасності.

6. Діяльність П'єра де Кубертена.

Ключові поняття теми: національні системи фізичного виховання, німецька система гімнастики, шведська система гімнастики, французька система фізичного виховання, сокільський рух, скаутський рух, Олімпійські ігри Стародавньої Греції, відродження Олімпійських ігор, П'єр де Кубертен, рухова культура.

Література

Основна: [5], [6], [11], [15].

Допоміжна: [7], [19], [25], [26].

1. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У XVIII-XIX СТ.

Під впливом педагогічних ідей Локка, Руссо, Песталоцці з другої половини XVIII ст. у деяких країнах створюються буржуазні школи нового напрямку (філантропіни), з'являються товариства і гуртки гімнастики. Одночасно зі школами нового типу в деяких країнах (наприклад, у Німеччині) до середини XIX ст. існували ще й спеціальні навчальні заклади для аристократичної молоді – так звані лицарські академії, що виникли в XVII сторіччі. У цих школах готували молодих людей до військової і державної служби і, надаючи велике значення фізичному вихованню, навчали фехтуванню, верховій їзді, стрільбі, танцям, деяким іграм і ін. Проте, незважаючи на розвиток фізичного виховання, системи фізичного виховання загальнодержавного значення (національні системи) не виникали аж до закінчення наполеонівських воєн. Пояснюється це двома причинами.

По-перше, буржуазним урядам вони були не потрібні, а населення обходилося тими школами і підручниками, що створювалися приватним порядком ентузіастами цієї справи, педагогами і лікарями.

По-друге, ідеї «свободи особи», висунуті капіталізмом, що перемагали, не узгоджувалися з обов'язковістю систем фізичного виховання. Передбачалося, що кожне може вибирати для себе і своїх дітей те, що йому подобається, без якого-небудь тиску з боку держави.

Переломним моментом стали наполеонівські війни початку XIX ст. Відразу після них майже у всіх капіталістичних країнах стали створюватися національні системи фізичного виховання.

Викликано це було наступним: поразку Наполеона в Росії пояснювали не тільки і не стільки перевагою російської армії, скільки фізичною невідповідністю військ Наполеона, що не встояли перед довгими і важкими дорогами, холодом, голодом і іншими позбавленнями, з якими зустрілися ці війська в Росії. Пояснювалася ця невідповідність тим, що Наполеон відмовився від старої системи комплектування армії. Замість постійної нечисленної армії з тривалим терміном служби (25 років і більш) Наполеон створив армію, яка безупинно поповнювалася і перевершувала за силою добре навчені, але нечисленні війська інших європейських країн.

Було очевидним, що в майбутньому тільки масові армії можуть розраховувати на перемогу, однак для них потрібно було заздалегідь готувати резерви. Особливо важлива була фізична підготовка (навчити стрільбі і стройовим прийомам можна й у більш короткий термін). Таким чином, виникла необхідність у фізичній підготовці не тільки військ, але і підлітків, тобто майбутніх солдатів, ще до призиву їх в армію. Цим і пояснюється той факт, що у всіх великих країнах майже одночасно створюються системи фізичного виховання.

У першу чергу вони були створені в Пруссії (німецька система фізичного виховання), Швеції і Франції. Усі ці системи були гімнастичними, оскільки саме гімнастика давала можливість тренувати різні частини тіла, навчала конкретним рухам і навичкам, а також більш за все відповідала способу ведення бою в ті роки. Як відомо, у воєнних діях того часу

переважала так звана лінійна тактика. Солдати йшли в атаку і вели вогонь строєм. Так було легше керувати військами, тим більше що слабка інтенсивність рушничного й артилерійського вогню не наносила строю великого збитку. Гімнастика краще інших засобів фізичного виховання готувала людей до чіткого виконання команд, синхронності й одночасним діям. У самій гімнастиці з'явилися різні напрямки.

Перший було спрямовано на те, щоб розвинути в людини здатність орієнтуватися при будь-яких положеннях тіла. Інакше кажучи, розвинути здатність швидко опановувати будь-які складні рухи, те, що тепер називається розвитком загальної координації рухів. Цей напрямок переважав у Пруссії.

Прихильники другого напрямку виступали лише за загальний фізичний розвиток, не турбуючись про придбання яких-небудь навичок. Фізично розвинена людина, вважали вони, легко зможе опанувати потрібні рухи в потрібний час. Така точка зору переважала серед авторів шведської системи фізичного виховання і їхніх прихильників.

Третій напрямок, представлений головним чином авторами французької системи, мав своєю метою підготовку майбутніх солдатів, витривалих і загартованих. Цей напрямок носив військово-прикладний характер. Цілком очевидна користь усіх трьох напрямків, і вигравали ті країни, що користувалися одночасно всіма способами.

2. ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКОЇ, ШВЕДСЬКОЇ, ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА СОКОЛЬСЬКОЇ СИСТЕМ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

НІМЕЦЬКА СИСТЕМА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ формувалася наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Її основи заклали Гергард Фіт і Йоганн Крістоф Гутс-Мутс, які працювали у філантропіях Німеччини. Їхня діяльність створила теоретичне й практичне підґрунтя для подальшого розвитку національної гімнастики.

Гергард Фіт уперше здійснив ґрунтовний теоретичний аналіз фізичних вправ. Він розглядав фізичне виховання як сукупність різноманітних засобів: загартування організму до несприятливих природних умов, розвиток здатності витримувати біль, втому, голод і нестачу сну; вправи для вдосконалення органів чуття; гімнастичні вправи античного походження; рухливі ігри та розваги; верхову їзду, фехтування і танці; елементарні рухи окремих частин тіла; ручну працю. Хоча Фіт не створив завершеної гімнастичної системи, його описи техніки вправ і методичні рекомендації мали велику наукову цінність.

Йоганн Крістоф Гутс-Мутс приділяв значну увагу формі та точності рухів. У своїй праці «Гімнастика для юнацтва» він визначав головною метою гімнастики зміцнення здоров'я молоді, а згодом наголошував на її необхідності для всіх соціальних верств. Він широко застосовував гімнастичні снаряди, групові вправи за командами, стройову підготовку та ігри. Основна заслуга Гутс-Мутса полягає у вдосконаленні техніки вправ і поширенні приладової гімнастики.

Під час наполеонівських війн у Німеччині виник гімнастичний рух національно-патріотичного характеру. Його очолив Фрідріх Ян, який організував відкриті гімнастичні майданчики та проводив воєнізовані заняття, походи й ігри. Ці заняття супроводжувалися патріотичним вихованням молоді. Саме з його діяльності почався масовий гімнастичний рух, відомий як турнен. Попри тимчасову заборону турненських організацій у 1820 році, згодом гімнастика була введена в навчальні заклади.

Завершив формування німецької національної системи Адольф Шпісс, який створив чітку схему гімнастичного уроку. Його система зберігалася майже без змін до середини XX століття. Для неї було характерне багаторазове повторення вправ без уваги до естетичної чистоти рухів, що згодом спричинило критику та появу альтернативних напрямів.

Таблиця: Представники німецької системи фізичного виховання

Представник	Основний внесок
Гергард Фіт	Теоретичний аналіз вправ, методичні описи
Йоганн Крістоф Гутс-Мутс	Розвиток техніки вправ, приладова гімнастика
Фрідріх Ян	Створення турненського руху, патріотичне виховання
Адольф Шпісс	Схема уроку, завершення національної системи

ШВЕДСЬКА СИСТЕМА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ була створена за безпосередньої підтримки держави. Її засновником став Пер Лінг, а подальший розвиток забезпечив його син Ялмар Лінг. На відміну від німецької системи, шведська гімнастика будувалася на наукових знаннях з анатомії та фізіології.

Пер Лінг вважав, що єдиним завданням гімнастики є оздоровлення і зміцнення організму. Він не надавав значення змагальності чи формуванню спеціальних навичок. Вправи класифікувалися за анатомічною ознакою та поділялися на військові, педагогічні, лікувальні й естетичні.

Ялмар Лінг розробив структуру уроку, упорядкував вправи, запровадив спеціальні прилади та методичні принципи. До середини XIX століття сформувалася схема уроку з чіткою послідовністю частин, що регулювали фізичне навантаження. Вправи відзначалися симетричністю, точністю та обов'язковим прийняттям вихідних положень.

Попри критику за надмірну статичність, шведська гімнастика виявилася безпечною, доступною й легко дозованою. Вона заклала основи сучасної загальнорозвивальної гімнастики та широко застосовується в школах донині.

Таблиця: Характерні риси шведської системи

Ознака	Характеристика
Основна мета	Оздоровлення організму
Класифікація вправ	За частинами тіла
Тип рухів	Симетричні, прямолінійні
Методика	Чітка схема уроку, паузи
Відомі прилади	Шведська стінка, лавка, бум

ФРАНЦУЗЬКА СИСТЕМА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ сформувалася в умовах революційно-визвольних воєн. З кінця XVIII століття у Франції виникли юнацькі команди, що поєднували фізичну, стройову й військову підготовку. Пізніше ці формування були реорганізовані в шкільні батальйони.

Вирішальну роль у створенні системи відіграв полковник Франциско Аморос. Він розробив військово-прикладну гімнастику, спрямовану на формування практичних навичок, необхідних у бойових і життєвих умовах. До неї входили біг з перешкодами, лазіння, стрибки, плавання, боротьба, фехтування, метання, стрільба та перенесення вантажів.

Аморос не встановив жорсткої схеми уроку, але визначив принципи поступового ускладнення вправ і врахування індивідуальних можливостей учнів. Значним нововведенням став письмовий облік фізичного розвитку за допомогою контрольних карток.

Попри практичну цінність, система Аморося не була адаптована для школи, однак вона заклала основи прикладного напрямку в гімнастиці та вплинула на подальший розвиток фізичного виховання в Європі.

Таблиця: Порівняння національних систем фізичного виховання

Країна	Провідний напрям	Основна мета	Характер вправ
Німеччина	Турнен	Сила, витривалість, патріотизм	Приладові, багаторазові
Швеція	Лінгівська гімнастика	Оздоровлення	Точні, анатомічні
Франція	Аморосівська система	Військово-прикладна підготовка	Практичні, прикладні

СОКІЛЬСЬКИЙ РУХ виник у Чехії як форма національного згуртування слов'янських народів. Його представники створили власну систему гімнастики, що поєднувала фізичну підготовку, естетику рухів і патріотичне виховання. На відміну від німецької гімнастики, сокільська система робила наголос на комбінаціях вправ, чистоті виконання та масових виступах під музичний супровід. Засновником цієї системи був Мирослав Тирш.

«Соколи» ввели єдиний гімнастичний костюм (соколка і рейтузи), музичний супровід для вільних вправ і вправ із предметами. Усі вправи в сокільській гімнастиці поділялися на чотири групи: 1) вправи без снарядів; 2) вправи на приладах (поперечина, бруси, кінь) і з предметами (палиці, булави, шарфи для дівчат, макети холодної зброї для чоловіків і ін.);

3) вправи групові (піраміди, вправи акробатичного типу й ін.); 4) вправи бойові (прийоми фехтування, боксу).

3. УТВОРЕННЯ НОВИХ ФОРМ ТА СТРУКТУР ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ: РЕЛІГІЙНИХ, РОБІТНИЧИХ. СКАУТСЬКИЙ РУХ

ПРОТЕСТАНТСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ. Найактивнішу роль у розвитку рекреаційної фізичної культури серед релігійних об'єднань відігравали Асоціації молодих християн. Вони виникли в середині XIX століття, коли протестантська церква почала пристосовувати свою діяльність до буржуазного способу життя й нових соціальних запитів.

Спираючись насамперед на американські громади, асоціації використовували спорт і ігри як засіб релігійного виховання та пропаганди протестантських ідей. Навколо церков і шкіл створювалися спортивні майданчики, парки відпочинку, організовувалися заходи на відкритому повітрі. Місіонери отримували підготовку з фізичного виховання і спортивного керівництва.

Завдяки підтримці офіційних кіл США та країн Західної Європи асоціації швидко поширилися по всьому світу, особливо в колоніальних і напівколоніальних країнах. Вони відіграли важливу роль у поширенні баскетболу, волейболу та ручного м'яча, а також у розвитку студентського і масового спорту.

ЄВРЕЙСЬКІ СПОРТИВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ. Міжнародний спортивний рух наприкінці XIX – на початку XX століття нерідко супроводжувався проявами расової дискримінації. В Європі антисемітизм особливо гостро відчувався у студентських та гімнастичних організаціях.

У відповідь на це, а також під впливом сіоністських ідей, у 1903 році було створено міжнародний союз єврейських спортивних і гімнастичних організацій «Маккавей». Назва символізувала спадкоємність боротьби за національну гідність. Центр союзу в Берліні активно підтримував фізичне виховання, надавав допомогу слабшим організаціям. До Першої світової війни рух об'єднав понад сто спортивних товариств у різних країнах світу.

КАТОЛИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ. Католицька церква долучилася до розвитку фізичної культури пізніше, ніж протестантські та єврейські організації. Причиною цього були тривалі упередження щодо сучасних форм фізичної активності. Наприкінці XIX століття церква почала створювати молодіжні об'єднання, прагнучи контролювати дозвілля віруючих.

Католицькі товариства організовували ігрові майданчики, гуртки при школах, спортивні заняття на свіжому повітрі. У 1911 році було створено міжнародний союз католицьких організацій фізичної культури з центром у Римі. Його діяльність була зосереджена на рекреаційних формах рухової активності й стримано ставилася до спортивних змагань і рекордів.

РИТМІЧНИЙ НАПРЯМОК У ГІМНАСТИЦІ. Засновником ритмічної гімнастики став швейцарський педагог і музикант Еміль Жак-Далькроз. Він довів, що рухи допомагають розвитку ритму, слуху та гармонії нервової системи. У його системі музика і рух поєднувалися як засіб самовираження.

Послідовники Далькроза відійшли від музичного супроводу й почали спиратися на абстрактний ритм людського тіла. Вони вважали, що рухи мають відповідати внутрішнім ритмічним процесам людини та сприяти гармонії психіки і тіла.

РОБІТНИЧИЙ СПОРТИВНО-ГІМНАСТИЧНИЙ РУХ. Розвиток робітничого спорту був зумовлений зростанням класової боротьби та організацією робітничого руху в другій половині XIX століття. Перші спортивні організації робітників виникли в Німеччині, а згодом поширилися в інших країнах Європи. Їхня діяльність поєднувала фізичне виховання з політичною освітою та підготовкою до соціальної боротьби. Після Першої світової війни й Жовтневої революції робітничий спорт отримав новий імпульс розвитку, особливо в країнах Центральної та Східної Європи. Виникли масові спартакіади, міжнародні союзи та федерації.

Разом із тим у робітничому спортивному русі загострилася боротьба між революційними та реформістськими напрямками. Незважаючи на переслідування, робітничі спортсмени активно виступали проти мілітаризації та фашизму. У період Другої світової війни багато з них брали участь у русі Опору.

НАПІВВІЙСЬКОВІ МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ. СКАУТСЬКИЙ РУХ. Наприкінці XIX століття виникла потреба в організованому фізичному вихованні молоді поза школою.

Найуспішнішою формою такого руху став скаутинг, заснований в Англії Робертом Баден-Пауелом.

Скаутський рух поєднував фізичну підготовку з вихованням дисципліни, самостійності, орієнтування на місцевості та навичок табірної життя. Завдяки гнучкості та пристосуванню до національних традицій він швидко поширився в усьому світі.

До Першої світової війни, поряд із створенням молодіжних рухів, що виступали під маскою романтичної любові до природи, – майже у всіх країнах відкрито вівся також вишкіл допризывників. Особливо в кайзерівській Німеччині державні і суспільні органи, що займалися різними формами виховання, змагалися між собою в тому, як створити такі установи й організації, які б краще за все відповідали інтересам мілітаризації. Вони провели навчання біля трьох мільйонів молодих людей рукопашному бою і стрільбі. У Японії гвинтівками, захопленими під час російсько-японської війни, були озброєні молодіжні загони. Їх возили на місця недавніх боїв, і там під керівництвом викладачів і офіцерів у формі військової гри вони відтворювали той чи інший епізод боїв.

4. ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Агоністика як основа спортивної культури Давньої Греції. Розвиток спорту в Давній Греції був тісно пов'язаний з агоністикою – принципом змагальності, що пронизував усі сфери життя еллінів: працю, мистецтво, філософію й фізичну культуру. Змагання сприймалися як шлях до особистої слави, громадського визнання та піднесення престижу поліса.

Агони (змагання) виконували не лише спортивну, а й релігійну та соціальну функцію: вони були формою вшанування богів і водночас механізмом соціальної мобільності. У змагальній атмосфері перевага надавалася не походженню чи багатству, а фізичній, моральній та духовній досконалості.

Навіть у міфології грецькі боги постійно змагалися між собою, що формувало світогляд еллінів. Конкурси існували серед поетів, музикантів, скульпторів, ораторів і навіть у побутових формах (наприклад, конкурс немовлят під час свят на честь Деметри).

Загальногрецькі ігри. Окрім Олімпійських ігор, у Греції існували й інші великі загальноеллінські змагання, які відігравали значну роль у громадському житті.

Таблиця: Основні загальногрецькі ігри

Назва ігор	Місце проведення	Бог-покровитель	Періодичність	Нагорода
Олімпійські	Олімпія	Зевс	1 раз на 4 роки	Вінок з оливи
Немейські	Немей	Зевс	1 раз на 2 роки	Вінок із селери / плюща
Піфійські	Дельфи	Аполлон	1 раз на 4 роки	Лавровий вінок
Істмійські	Корінф	Посейдон	1 раз на 2 роки	Сосновий вінок
Панафінеї	Афіни	Афіна	щорічно / раз на 4 роки	Амфори з олією

Олімпійські ігри: походження та значення. Олімпійські ігри виникли з давніх ритуалів посвяти, поховальних і аграрних культів, пов'язаних із Деметрою, Зевсом та уявленнями про оновлення життя. Міфи пов'язують їх заснування із Зевсом, Гераклом, Пелопсом та царем Іфітом.

Вирішальним моментом стало укладення договору між Елідою, Спартою і Пісою про священне перемир'я (екехейрію). Саме з 776 року до н.е. почали вести офіційний відлік Олімпіад.

Учасники та умови проведення Олімпійських ігор: брали участь лише вільно народжені греки; обов'язкова підготовка 10–12 місяців; заборонялася участь злочинцям, боржникам, святотатцям; жінкам заборонялося не лише змагатися, а й бути глядачами (виняток – жриця Деметри); ігри тривали до 5 днів і супроводжувалися жертвопринесеннями та святковими процесіями.

Програма Олімпійських ігор

Таблиця: Основні види змагань

Група	Види
Бігові	стадіон, діаулос, доліхос, гоппітодром
Бойові	боротьба, кулачний бій, панкратіон

Група	Види
Комплексні	пентатлон
Кінні	перегони колісниць, верхова їзда
Додаткові	змагання сурмачів і герольдів

Пентатлон вважався ідеалом гармонійного розвитку і включав біг, стрибок у довжину, метання списа і диска, боротьбу.

Вшанування переможців. Переможець – олімпіонік – отримував вінок з оливи, загальнонародну славу, матеріальні привілеї та почесне місце в суспільстві. Йому могли встановлювати статуї, складати оди (епінікії), карбувати монети. В окремих випадках олімпіоніків після смерті шанували як героїв.

Спортивні споруди Давньої Греції

Таблиця: Основні спортивні споруди

Споруда	Призначення
Гімнасії	фізичне, інтелектуальне та моральне виховання
Палестра	боротьба, кулачний бій
Стадіон	бігові змагання
Іподром	кінні та колісничні перегони

Гімнасії були не лише спортивними, а й культурно-освітніми центрами, де викладали філософи (Платон, Арістотель), діяли бібліотеки, проводилися диспути.

Причини занепаду Олімпійських ігор. Основні фактори занепаду:

- професіоналізація спорту і грошові нагороди;
- відхід від виховних ідеалів до видовищності;
- завоювання Греції Римом (146 р. до н.е.);
- зникнення релігійної основи ігор;
- заборона язичницьких культів імператором Феодосієм I;
- фінансові труднощі та руйнування Олімпії.

Остаточно Ігри припинили існування наприкінці IV ст. н.е.

Відродження Олімпійської ідеї. Відродження Олімпійських ігор пов'язане з діяльністю П'єра де Кубертена, який наприкінці XIX століття надав олімпізму нового гуманістичного змісту й перетворив його на глобальний міжнародний рух.

5. ВІДРОДЖЕННЯ ОЛІМПІЙСЬКИХ ІГОР У СУЧАСНОСТІ

На думку дослідника Л. Куна (1982), повернення уявлень про Олімпійські ігри до суспільної свідомості пов'язане з діяльністю італійського державного діяча епохи Відродження Маттео Пальмієрі (1405–1475), у період відродження інтересу до ідей античного світу. У подальші століття спортивна культура Давньої Греції привертала увагу багатьох видатних політиків, педагогів, лікарів, філософів і митців.

Першу відому спробу відтворити змагання за зразком античних Олімпіад здійснив на початку XVII століття англієць Роберт Довер. Під час святкування Трійці у своєму маєтку він організовував так звані «Олімпійські ігри», що збирали значну кількість глядачів. Програма включала боротьбу, фехтування, хокей на траві, стрибки, метання списа чи молота та інші вправи. Ці ігри були відображені в поетичних творах М. Дрейтона і Б. Джонсона, де сам Довер постає в образі нового Геракла. Про подібні спортивні свята, які вже тоді називали олімпійськими, повідомляють і джерела XVII століття.

Першим ґрунтовним дослідником олімпійського спорту Стародавньої Греції вважають англійця Гілберта Веста (1703–1756), який присвятив цій темі свою докторську дисертацію. Він активно популяризував ідеї олімпізму та виступав за відновлення Олімпійських ігор, підтримуючи змагання, що проводилися під цією назвою з початку XVII століття.

Ідея відродження Олімпіад з'являлася і в Північній Америці. У 1779 році американський конгресмен Вільям Драйтон запропонував провести спортивне свято на честь Дня незалежності, посилаючись на традиції античної Греції. Водночас його опоненти вважали, що саме

олімпійські ігри сприяли занепаду давньогрецької цивілізації. Значний внесок у популяризацію олімпійської ідеї зробив і лікар Вільям Брукс, який у середині XIX століття проводив «Олімпійські ігри» у містечку Венлок.

Частина істориків вважає, що вперше ідею відновлення Олімпійських ігор чітко сформулював у 1793 році німецький педагог і теоретик фізичного виховання Йоганн Христоф Фрідріх Гутс-Мутс, наголошуючи на цінності античної спадщини.

Протягом XIX століття в різних країнах Європи та Північної Америки неодноразово робилися спроби організувати змагання під назвою «Олімпійські ігри», які наслідували дух античності, однак вони мали локальний характер і не набули міжнародного значення.

Прагнення відродити Олімпійські ігри існувало й у самій Греції після здобуття незалежності. Найбільш успішною стала ініціатива майора грецької армії Євангеліса Цаппаса, який у 1859 році профінансував проведення Панеллінської Олімпіади в Афінах. До програми увійшли легкоатлетичні дисципліни, боротьба, метання, кінні вправи та командні змагання. Подібні ігри проводилися також у 1870, 1875, 1888 і 1889 роках.

Наприкінці XIX століття з'являлися й інші проєкти, зокрема ідея «Англосаксонської Олімпіади», запропонована А. Купером у 1891 році. Проте всі ці ініціативи, за словами П'єра де Кубертена, були лише передчасними й невдалими спробами відродження Олімпійських ігор.

Важливу роль у формуванні олімпійської ідеї відіграли археологічні дослідження. Починаючи з XVIII століття, розкопки в Олімпії поступово привертати увагу громадськості до античної спортивної спадщини. Особливо значними стали роботи археолога Ернста Курціуса у 1875–1881 роках, які істотно розширили знання про Олімпійські ігри Стародавньої Греції та сприяли поширенню ідеалів олімпізму.

Відродженню сучасних Олімпійських ігор також сприяло формування національних систем фізичного виховання та бурхливий розвиток спорту у XVIII–XIX століттях. Проведення міжнародних змагань, створення спортивних федерацій і союзів підготували ґрунт для появи єдиного міжнародного олімпійського руху.

До кінця XIX століття ідея відродження Олімпійських ігор охопила значну частину світової спортивної спільноти. Проте мало хто міг передбачити, що саме французький педагог і громадський діяч П'єр де Кубертен зуміє втілити цю ідею в життя, започаткувавши сучасний олімпійський рух.

6. ДІЯЛЬНІСТЬ П'ЄРА ДЕ КУБЕРТЕНА

Відродження сучасних Олімпійських ігор нерозривно пов'язане з діяльністю французького педагога, історика і громадського діяча барона П'єра де Кубертена (1863–1937). Саме його енергія, наполегливість і організаторський талант перетворили ідею олімпізму на реальний міжнародний рух.

З дитинства Кубертен займався спортом, багато подорожував Європою, вивчав освітні системи різних країн. Вирішальний вплив на його світогляд мала англійська система виховання, зокрема ідеї Томаса Арнольда, що поєднували освіту, мораль і спорт. Поразка Франції у війні з Пруссією (1870) переконала Кубертена, що відродження нації можливе лише через реформу освіти і фізичного виховання.

Він виступав проти милітаризованої німецької гімнастики та обстоював ігрову, гуманістичну модель спорту, орієнтовану на всебічний розвиток особистості. Поступово Кубертен сформував бачення спорту не лише як засобу виховання, а й як інструменту міжнародного миру та співпраці, наслідуючи ідеали античної Греції.

Через опір у Франції Кубертен активно пропагував свої ідеї за кордоном, налагоджуючи контакти з діячами спорту США, Великобританії та інших країн. Кульмінацією його діяльності став Міжнародний спортивний конгрес 1894 року в Парижі, на якому було прийнято рішення про відродження Олімпійських ігор і створення Міжнародного олімпійського комітету (МОК).

Основні етапи діяльності П'єра де Кубертена

Період	Подія / діяльність
1863	Народився в Парижі
1880-ті	Вивчення освітніх і спортивних систем Європи
1887	Початок кампанії за відродження Олімпійських ігор

Період	Подія / діяльність
1892	Перша публічна пропозиція відродження Олімпіад
1894	I Міжнародний спортивний конгрес, створення МОК
1896	Перші сучасні Олімпійські ігри (Афіни)
1896–1925	Керівництво МОК
1937	Смерть, серце поховане в Олімпії

Основні ідеї олімпізму за Кубертенем

Принцип	Зміст
Гуманізм	Спорт як засіб морального виховання
Аматорство	Заперечення комерціалізації спорту
Інтернаціоналізм	Єднання народів через змагання
Мир	Спорт як альтернатива війнам
Освіта	Гармонійний розвиток тіла і духу

Міжнародний спортивний конгрес 1894 року

Показник	Характеристика
Місце	Париж, Сорбонна
Дата	16–23 червня 1894 р.
Учасники	79 делегатів з 12 країн
Основні рішення	Відродження Олімпійських ігор, створення МОК
Перші Ігри	Афіни, 1896 р.

Основні органи МОК

Орган	Функції
Сесія	Найвищий орган, ухвалює ключові рішення
Виконком	Керує поточною діяльністю
Президент	Представляє МОК і керує рухом

Основні завдання МОК: забезпечення регулярного проведення Олімпійських ігор, захист принципів олімпізму, боротьба з дискримінацією і допінгом, розвиток міжнародного спортивного співробітництва.

Олімпійська символіка

Елемент	Значення
Олімпійські кільця	Єдність п'яти континентів
Девіз	«Швидше. Вище. Сильніше»
Прапор	Біле полотнище з п'ятьма кільцями
Гімн	Офіційний музичний символ Ігор
Нагороди	Медалі, дипломи, ордени МОК

Паралімпійські ігри (коротко)

Рік	Подія
1948	Сток-Мандевільські ігри (Велика Британія)
1960	Перші міжнародні Ігри (Рим)
1964	Вперше використано назву «Паралімпійські ігри»

Суть: паралімпійські ігри – це міжнародні змагання для спортсменів з інвалідністю, що проводяться раз на чотири роки паралельно з Олімпійськими іграми.

Значення діяльності П'єра де Кубертена. П'єр де Кубертен не лише заснував сучасний олімпійський рух, а й забезпечив його виживання та розвиток у складний історичний період. Поєднання ідеалізму з практичністю дозволило йому перетворити романтичну ідею на глобальний соціокультурний феномен.

Питання для самоконтролю:

1. Які історичні передумови формування національних систем фізичного виховання у XVIII–XIX ст. у Європі?
2. У чому полягають основні відмінності німецької, шведської, французької та сокільської систем фізичного виховання?
3. Які нові форми і структури фізичного виховання з'явилися у Новий час (релігійні, жіночі, робітничі, скаутський рух)?
4. Яке значення мали Олімпійські ігри Стародавньої Греції для розвитку фізичної культури та спорту?
5. Як і коли відбулося відродження сучасних Олімпійських ігор, і яка роль у цьому П'єра де Кубертена?
6. Як національні системи фізичного виховання впливали на формування здорового способу життя та громадянської компетентності?
7. Яким чином історія фізичного виховання відображає розвиток культурної та національної ідентичності?
8. Як критично оцінювати достовірність джерел щодо історії фізичної культури та спорту?
9. Які методи педагогічного аналізу використовувалися для формування систем фізичного виховання?
10. Як знання про історію фізичної культури можна застосовувати у сучасній освітній та педагогічній практиці?

ТЕМА 13

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДАВНИНУ І КОЗАЦЬКУ ДОБУ

Метою лекції є сформувати знання про історію фізичної культури на українських землях від давніх часів до козацької доби, розвинути здатність критично аналізувати історичні джерела та інтегрувати знання про національні традиції фізичної культури у сучасну педагогічну та спортивну практику, сприяючи формуванню здорового способу життя та культурної ідентичності.

План

1. Зародження фізичної культури на українських землях у період первіснообщинного ладу.
2. Особливості фізичної культури скіфо-сарматської доби.
3. Фізичне виховання та спорт в античних державах Причорномор'я.
4. Значення фізичних вправ у житті стародавніх слов'ян.
5. Фізична культура в період Давньої Русі.
6. Фізична підготовка запорізького козацтва.

Ключові поняття теми: фізична культура, первіснообщинний лад, скіфи та сармати, античні держави Північного Причорномор'я, стародавні слов'яни, Давня Русь, запорізьке козацтво, козацька фізична підготовка, національні традиції фізичного виховання, рухові ігри та спортивні вправи.

Література

Основна: [1], [2], [4], [12], [18].

Допоміжна: [6], [11], [18].

1. ЗАРОДЖЕННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ

Протягом багатьох тисячоліть на землях, які нині становлять територію України, залежно від кліматичних, географічних і природних умов виникали, розвивалися та зникали різноманітні людські спільноти – трипільці, кіммерійці, скіфи, сармати та інші. У період палеоліту сформувався рід як основна форма колективного існування людей. Провідними видами господарської діяльності того часу були полювання, збирання рослинної їжі та рибальство.

Наприкінці палеолітичної доби, приблизно у VIII тисячолітті до нашої ери, було створено лук і стріли. Цей винахід суттєво трансформував методи полювання, а відповідно – і систему підготовки людини до мисливської діяльності, зробивши її більш цілеспрямованою та складною.

Археологічні й етнографічні дослідження, проведені переважно в південних регіонах України, дають підстави стверджувати, що давні мешканці цих земель активно використовували різні форми фізичних вправ та ігор у процесі трудового й військового виховання. Такі заняття відображали основні сфери життєдіяльності первісних племен і родів: мисливство, рибальство, скотарство, землеробство, воєнну справу та повсякденний побут. Серед найбільш поширених форм рухової активності були верхова їзда, метання різноманітних предметів, стрільба з лука, а також рухливі ігри.

Використання різноманітних допоміжних засобів під час полювання вимагало від людини добре скоординованих рухів, розвитку фізичної сили, витривалості, спритності та точності. Це зумовлювало потребу в спеціальній підготовці, зокрема у вправному володінні списом, сокирою та іншими знаряддями в складних і часто небезпечних умовах.

У період первіснообщинного ладу люди також винайшли нові способи пересування, що значно розширили їхні можливості: з'явилися човни, видовбані з цільного дерева, лижі та санчата, які використовувалися залежно від пори року й особливостей місцевості.

Вагомий вплив на культуру та спосіб життя давнього населення України справили племена трипільців, які мешкали на Київщині та суміжних територіях у VI–IV століттях до нашої ери. Їхнє господарство відзначалося високим рівнем розвитку для того часу. Основними заняттями трипільців були землеробство й тваринництво. У межах поселень існували спеціальні культові місця, де проводилися ритуальні обряди, що супроводжувалися рухливими іграми, забавами та змагальними фізичними вправами.

До важливих обрядових дійств належала «тризна» – церемонія вшанування померлого родича або загиблого воїна. Вона включала різноманітні змагальні вправи, зокрема біг, метання списа, стрільбу з лука та поєдинки. Значне місце в таких обрядах посідали бойові танці, які мали як ритуальне, так і підготовче значення.

З розвитком культу бика у трипільців поширюються ігрові змагання за участю цієї тварини. Водночас у степових районах і на півдні лісостепової зони України активно розвивалося конярство, що сприяло вдосконаленню навичок верхової їзди та відіграло важливу роль у господарській і військовій діяльності.

Узагальнювальна таблиця

Історичний період / спільнота	Основні заняття	Форми фізичної діяльності та ігор
Палеоліт	Полювання, збиральництво, рибальство	Біг, метання, колективні ігри
Кінець палеоліту	Полювання з використанням лука	Стрільба з лука, вправи на спритність
Первісні племена Півдня України	Мисливство, рибальство, військова діяльність	Верхова їзда, метання, стрільба, ігри
Первіснообщинний лад	Освоєння територій, пересування	Веслування, ходьба на лижах, використання санчат
Трипільська культура (VI–IV ст. до н.е.)	Землеробство, тваринництво	Рухливі ігри, змагання, бойові танці
Обряд «тризна»	Вшанування загиблих	Біг, двобої, метання списа, стрільба
Пізній трипільський період	Конярство, культові практики	Верхова їзда, ігри та змагання з биком

2. ОСОБЛИВОСТІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СКИФО-САРМАТСЬКОЇ ДОБИ

Початок раннього залізного віку на території України збігся з формуванням перших великих племінних об'єднань, серед яких провідну роль відігравали Кімерія та Скіфія.

У першій чверті I тисячоліття до нашої ери землі Північного Причорномор'я заселяли кімерійські племена. Їхній спосіб життя був переважно кочовим або напівкочовим, а провідною галуззю господарства виступало добре розвинене конярство.

Кімерійці відзначалися воєнною активністю та здійснювали численні грабіжницькі походи. У зв'язку з цим у них сформувалася ефективна система військово-фізичного виховання

молодого покоління. Важливе місце в ній посідали складні обрядово-ритуальні дієства, основу яких складали бойові вправи та змагання, спрямовані на розвиток спритності, витривалості та навичок володіння зброєю.

Племена скіфів і сарматів проживали в Північному Причорномор'ї протягом періоду з VII ст. до н. е. до III ст. н. е., а також на територіях Дону, Уралу й Кавказу, частина яких входить до сучасної України. Згідно зі свідченнями Геродота, скіфське суспільство не було однорідним. У четвертій книзі «Мельпомена» він згадує про існування царських скіфів, скіфів-землеробів і скіфів-орачів.

Більшість скіфів вели кочовий спосіб життя та постійно брали участь у завойовницьких війнах, тому військово-фізична підготовка становила невід'ємну складову їхнього щоденного побуту. Вони досконало володіли луком, мечем, списом, кинджалом і бойовими сокирами. Такі вміння формувалися завдяки тривалим тренуванням і добре організованій системі фізичного виховання.

Серед скіфів особливо поширеними були верхова їзда та стрільба з лука. При цьому як чоловіки, так і жінки демонстрували однаково високий рівень майстерності у володінні конем і луком. Високу якість скіфської стрілецької підготовки визнавали й інші народи: найкращих скіфських воїнів греки запрошували для навчання своїх воїнів мистецтву стрільби з лука.

Сарматські племена тісно взаємодіяли зі скіфами й часто розглядаються як їхні спадкоємці. У джерелах сармати постають як сильні, безжальні та неблаганні супротивники. Вони були вправними вершниками та вміло користувалися різними видами зброї. Жінки в сарматському суспільстві також брали участь у бойових діях і не поступалися чоловікам у мужності та витривалості. За традицією, дівчина не мала права виходити заміж, якщо не вбила хоча б одного ворога.

Самобутні форми військово-фізичної підготовки існували в VII–I ст. до н. е. серед скотарських і землеробських скіфських та сарматських племен, що мешкали на узбережжі Чорного моря та в прикаспійських степах. Скіфи й сармати добре володіли як наступальною, так і захисною зброєю — луком, щитом, мечем — і відзначалися високою майстерністю верхової їзди. Їм були притаманні дисциплінованість у бою, фізична витривалість і високий рівень військового мистецтва.

Під час археологічних досліджень у дитячих похованнях скіфів і сарматів нерідко знаходять наконечники стріл, що свідчить про раннє передавання рухового та бойового досвіду, зумовлене воєнною спрямованістю їхнього способу життя. Більше ніж у 20 % жіночих поховань цих племен також виявлено зброю, що підтверджує залучення жінок до військово-фізичної підготовки.

Фізичне виховання у скіфо-сарматських племенах мало чітко виражений військово-прикладний характер. З огляду на їхні численні військові успіхи, така система виховання була досить ефективною та відповідала потребам тогочасного життя.

3. ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПРИЧОРНОМОР'Я

У VII столітті до н. е. на узбережжі Причорномор'я почалася грецька колонізація, яка сприяла поширенню давньогрецьких культурних та спортивних традицій. В цей період у Північному Причорномор'ї виникають еллінські поліси, серед яких найбільшими були: Ольвія (поблизу сучасного Миколаєва), Херсонес (територія сучасного Севастополя), Тіра (поблизу сучасного Білгород-Дністровська), міста Боспорського царства, зокрема Пантикапей (територія сучасної Керчі) та інші.

Ці поліси були незалежними державами, проте здебільшого зберігали віру, звичаї та традиції своїх грецьких метрополій.

Фізичне виховання та спорт займали важливе місце в суспільно-культурному житті полісів. Воно здійснювалося у спеціальних закладах — гімнасіях, що існували в усіх містах. За підготовку юнаків відповідали висококваліфіковані особи: гімнасіархи, педотриби та космети.

Гімнасіархи контролювали фізичну та моральну підготовку юнаків, дбали про будівлю гімнасію, його обладнання, освітлення, опалення та постачання оливкової олії для натирання атлетів.

Педотриби викладали гімнастику, навчали та виховували учнів, а у разі потреби карали за непослух.

Космети виконували допоміжні функції в гімнасіях.

У Ольвії гімнасій було зведено у V ст. до н. е., а наприкінці IV ст. до н. е. він зазнав перебудови: третина споруди була відведена під лазню та роздягальні, що свідчить про виникнення професійних атлетів у регіоні.

Зміст фізичного виховання включав такі розділи: палестрика, орхестрика, рухливі ігри, ігри з м'ячем. Про це свідчать археологічні та епіграфічні джерела: агоністичні каталоги, стригілі, посудини для оливкової олії, гончарні вироби із спортивними сюжетами.

Атлетичні ігри у північнопричорноморських полісах проводилися на честь олімпійських богів і героїв. Вони одночасно були священним дійством, видовищем та способом проявити фізичну вправність, і завжди збирали велику аудиторію.

Найпопулярнішими іграми були: Ахіллеї в Ольвії (V ст. до н. е. – III ст. н. е.), Аполлонії в Ольвії та містах Боспорського царства, Гермеї, присвячені Гермесу (покровителю гімнасіїв і молодих атлетів), де брали участь хлопчики та юнаки.

Напис із Горгіппії (III ст. до н. е.) містить перелік переможців на іграх, присвячених Гермесу: каталог включає 226 імен атлетів за півстоліття.

Усього відомо близько 20 видів змагань, включаючи мусичні: біг на один, подвійний і довгий стадій, боротьба, кулачний бій, стрибки в довжину, метання дротика, списа, диска, стрільба з лука, гіппічні змагання та анкіломахія. Більшість із цих вправ були запозичені зі Стародавньої Греції.

Таким чином, фізичне виховання та спортивні змагання у північнопричорноморських колоніях відображали давньогрецьку традицію та забезпечували культурний та спортивний зв'язок із іншими еллінськими полісами.

Таблиця: Фізичне виховання та спорт у північнопричорноморських полісах

Параметр	Опис
Час і місце	VII ст. до н. е. – III ст. н. е., узбережжя Північного Причорномор'я
Основні поліси	Ольвія, Херсонес, Тіра, Пантикапей та ін.
Головні заклади фізичного виховання	Гімнасії (школи фізичного виховання)
Керівники і викладачі	Гімнасіархи (контроль фіз. і морального розвитку, догляд за спорудами), педотриби (викладання, виховання, дисципліна), космети (допоміжні функції)
Вміст фізичного виховання	Палестрика, орхестрика, рухливі ігри, ігри з м'ячем
Археологічні докази	Агоністичні каталоги, стригілі, посудини для олії, гончарні вироби з спортивними сюжетами
Популярні агони	Ахіллеї (на честь Ахілла), Аполлонії (на честь Аполлона), Гермеї (на честь Гермеса)
Види змагань	Біг (1, 2, довгий стадій), боротьба, кулачний бій, стрибки в довжину, метання дротика, списа, диска, стрільба з лука, гіппічні змагання, анкіломахія
Соціальна роль	Священне дійство, видовищне шоу, розвиток фізичної майстерності, згуртованість громади
Особливості	Взаємозв'язок з еллінськими метрополіями, проведення ігор на честь богів, формування професійних атлетів

4. ЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНИХ ВПРАВ У ЖИТТІ СТАРОДАВНІХ СЛОВ'ЯН

У V–VI століттях територія сучасної України майже повністю була заселена предками українського народу, від Полісся до Чорного моря та від Карпат до Дону. Ці люди належали до окремої слов'янської групи. Давні літописці та мандрівники описували особливості життя та світогляду стародавніх слов'ян.

Через постійні воєнні конфлікти з сусідніми племенами особливо цінувалися фізичні якості людини: сила, витривалість і спритність. Улюбленими заняттями були мисливство і лови, де інколи доводилося йти зі списом на ведмедя або ловити диких коней. Молоді силачі демонстрували свою вправність на народних ігрищах.

Геополітичне розташування на шляху, що з'єднував Європу й Азію, Південь і Північ, стимулювало формування системи фізичного виховання, яка відігравала ключову роль у військовій підготовці слов'ян-воїнів. Вони славилися надзвичайною витривалістю: могли переносити спеку, холод, дощ, нестачу одягу та їжі.

Дітей виховувала мати до семи років, а потім цю роль виконували старійшини або найдосвідченіші члени роду. Молодь проходила спеціальну підготовку у громаді, що базувалася на народних елементах фізичної культури. Тренування включали постійні рухливі ігри, забави та змагальні вправи, а кожен етап завершувався ініціацією – ритуалом посвяти у нову вікову групу чи соціальний стан.

Основні елементи ініціації (за Є. Приступою, В. Пилатом, С. Філем, О. Худолієм, Г. Малкою) включали:

1. Ізоляцію від родини та зближення з дорослими чоловіками.
2. Тренування фізичних якостей: сила, витривалість, спритність.
3. Оволодіння технікою володіння зброєю.
4. Загартування та розвиток здатності долати труднощі через обмеження у харчуванні й суворі випробування.
5. Виховання дисциплінованості, підпорядкування старшим і збереження родових традицій.

У середні віки вплив церкви гальмував розвиток фізичної культури: вона прагнула ліквідувати залишки античної культури та включити населення в релігійні обряди.

На період пізнього середньовіччя ще не існувало єдиної системи фізичного виховання слов'ян. Тоді фізична культура була пов'язана не лише з військовою справою, а й з побутом та трудовою діяльністю: землеробством, скотарством, мисливством, рибальством.

Народні ігри та забави сприяли розвитку фізичних і військово-прикладних навичок. Життєвий шлях стародавніх слов'ян був наскрізь пронизаний системою народної фізичної культури, максимально наближеною до природи. Слов'янська релігія була природоорієнтованою, а всі свята включали рухливі ігри, танці та змагання, які допомагали людям удосконалювати свої фізичні здібності та формували гармонійний світогляд.

Таблиця: Фізичне виховання та народна культура стародавніх слов'ян

Параметр	Опис
Час і місце	V–VI ст., територія сучасної України (Полісся – Чорне море, Карпати – Дон)
Народ	Стародавні слов'яни, предки українського народу
Основні цінності	Фізична сила, витривалість, спритність, здатність до боротьби з природою та ворогами
Улюблені заняття	Мисливство, лов диких тварин, народні ігрища
Виховання дітей	До 7 років – мати; після 7 – старійшини або досвідчені члени роду
Система підготовки молоді	Рухливі ігри, забави, змагальні вправи; закінчення кожного етапу – ініціація
Етапи ініціації	1. Ізоляція від родини, зближення з дорослими чоловіками 2. Тренування фізичних якостей 3. Оволодіння зброєю 4. Загартування і випробування 5. Дисципліна та збереження родових традицій
Вплив церкви	Обмежувала фізичний розвиток, пропагувала релігійні обряди
Зв'язок з побутом	Фізичне виховання пов'язане з трудовою діяльністю: землеробство, скотарство, мисливство, рибальство
Функції народних ігор	Розвиток фізичних і військово-прикладних навичок, підготовка до життя, виховання гармонійної особистості
Релігія та фізкультура	Культ природи, рухливі ігри та танці на релігійних святах, формування фізичних здібностей і життєрадісного світогляду

5. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В ПЕРІОД ДАВНЬОЇ РУСИ

Наприкінці IX століття на території сучасної України утворилося державне об'єднання – Давня Русь. У цей період збереглися численні самобутні традиції національного фізичного виховання.

Ще з дитинства молодь привчалася до необхідних у праці та військовій справі навичок і якостей. З часів військової демократії збереглися звичаї виховання і вишколу дітей. Одним із

таких обрядів були «постриги», коли дитину вперше саджали на коня – наприклад, князя Ігоря посадили у сідло у віці трьох років.

У сім років дітей переводили під нагляд чоловіків (батька або старшини роду) і починалося навчання грамоти, стрільби з лука, фехтування, володіння списом та арканом, їзди верхи. З дванадцяти років – навчання військових хитрощів. До 17 років юнаки вважалися дорослими, а всі етапи навчання завершувалися ініціацією, тобто посвятою у наступну вікову групу.

Народні форми фізичного виховання під час феодальної роздробленості готували княжі дружини. Проводилися змагання сили, спритності та військових навичок. Серед народних мас популярністю користувалися боротьба, верхова їзда, стрільба з лука, кулачні бої, плавання, гребля.

Важливу роль у підготовці відігравали «будинки молоді», де виховували їздою верхи, веслуванням, боротьбою та полюванням. У творі Володимира Мономаха «Повчання» радилося виховувати силу, сміливість і витривалість.

Серед військово-фізичних навичок були дужання, двобої на палицях, володіння мечем і бойовими сокирами. Навіть мирний час присвячували тренуванням, а літописи («Слово о полку Ігоревім», «Повість временних літ», Іпатіївський літопис) описують численні подвиги богатирів-воїнів.

Фізична культура Давньої Русі відображала поділ за віком і статусом, а також вплив культур сусідніх народів. Князі проводили власні змагання та лицарські турніри, наслідуючи європейську традицію, але водночас спираючись на народні звичаї і традиції.

Таблиця: Віковий поділ та етапи фізичного виховання в Давній Русі

Вік	Діяльність / Навички	Примітки
3 роки	Постриги, перше сідло на коня	Традиційний ритуал посадки на коня
7 років	Перехід від материнського виховання до старших чоловіків; навчання грамоти, стрільба з лука, володіння списом та арканом, їзда верхи	Формування базових військових і життєвих навичок
12 років	Військові хитрощі, підготовка до бойових дій	Хлопчик вважається напівдорослим
17 років	Повне дорослішання; готовність до служби у війську	Закінчення ініціації, вступ до дорослої громади

Таблиця: Основні елементи фізичного виховання та народних ігор

Категорія	Приклади та особливості
Народні ігри та змагання	Боротьба (дужання: «на ремнях», «спас», «навхрест»), кулачні бої, підняття каменів, рухливі ігри
Військові навички	Їзда верхи, стрільба з лука, володіння списом, мечем, арканом, бойові сокири
Організаційні форми	Будинки молоді, змагання для княжої дружини, лицарські турніри
Вплив літератури	Літописи та билини описують подвиги богатирів; служили прикладом для виховання сміливості та витривалості
Вплив культур інших народів	Лицарські турніри та організація змагань на зразок європейських моделей

6. ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Однією з найяскравіших сторінок боротьби українського народу за незалежність був козацький рух. Запорізькі козаки протягом століть стояли на сторожі свободи й гідності України, ведучи безперервну боротьбу за віру та незалежність. Жорсткі умови життя сприяли формуванню однієї з найефективніших систем військово-фізичної підготовки того часу.

Козаки розвивали фізичні та моральні якості через важку працю, щоденні фізичні вправи, народні ігри та змагання. Було поширено навчання верховій їзді, володінню зброєю, плаванню, бігу, спритності та винахідливості. Культ фізичної досконалості поєднувався з розвитком бойових навичок та моральних якостей воїна.

Система виховання передбачала суворий трирівневий процес підготовки: спочатку навчання у джури, потім випробування на витривалість і бойову майстерність, і нарешті – повне посвячення у козаки після успішного проходження військового походу та освоєння козацької

науки.

Військово-фізична підготовка козаків поєднувала: народні ігри та танці (гопак, метелиця), вправи зі зброєю (холодною та вогнепальною), вправи на конях і човнах, змагальні фізичні вправи (бої навулачки, різновиди боротьби, фехтування), загартування організму природними чинниками (сонце, повітря, вода).

Таблиця: Основні види фізичного виховання запорозьких козаків

Категорія	Приклади / Особливості
Військово-фізичні вправи	Верхова їзда, володіння зброєю, бої навулачки, різновиди боротьби (спас, на ремнях, нахрест), фехтування, веслування
Народні рухливі ігри	Гонки, ігри на спритність та винахідливість, змагання на конях
Танці	Гопак, козак, метелиця — поєднання фізичних і бойових елементів, розвиток сили, витривалості, координації
Загартування	Приймання водних процедур, повітряні ванни, сон на відкритому повітрі, помірковане харчування, пости
Психофізичні вправи	Дихальні та медитативні вправи, розвиток сили волі та самоконтролю
Виховання молоді	Навчання джур, трирічне стажування у старших козаків, практика у військових походах

Таблиця: Етапи підготовки майбутніх козаків

Етап	Вік / Умови	Основна діяльність
Джура	Ранній вік, під наглядом старшого козака	Виконання побутових і військових обов'язків, навчання володінню зброєю
Випробування	Підлітковий та юнацький вік	Пропливання порогів, тренування витривалості, спритності та бойових навичок
Повне посвячення	Після успішного проходження навчання і військових походів	Отримання зброї, повне включення до козацького війська, підтвердження бойової зрілості

Таблиця: Система військово-фізичної підготовки козаків

Компонент	Зміст
Початковий відбір	Оцінка фізичних і моральних якостей, вікові та духовні критерії (вільна людина, православ'я, знання української мови)
Народний здоровий спосіб життя	Використання природних факторів: вода, повітря, сонце; помірність у харчуванні; дотримання обрядів і постів
Специфічні засоби військово-фізичної підготовки	Герці, народні види боротьби, двобої навулачки, вправи зі зброєю, фізичні ігри військового спрямування
Психофізичне вдосконалення	Дихальні вправи, розвиток сили волі, самопізнання, бойова дисципліна
Народні елементи	Танці (гопак), рухливі ігри, традиційні змагання на силу, витривалість, спритність

Козацька система фізичного виховання була вершиною українського тіловиховання, поєднувала бойові навички, моральне виховання і гармонійний розвиток особистості. Попри втрати автономії та ліквідацію Запорізької Січі (1775 р.), традиції фізичного вдосконалення та народної культури збереглися в українських громадах до XX століття.

Питання для самоконтролю:

1. Які форми фізичної культури існували на українських землях у період первіснообщинного ладу?
2. У чому особливості фізичної культури скіфо-сарматської доби?
3. Яку роль відігравали античні держави Північного Причорномор'я у розвитку фізичного виховання на українських землях?
4. Яке значення мали фізичні вправи в житті стародавніх слов'ян?
5. Як розвивалася фізична культура в період Київської Русі?
6. Які методи фізичної підготовки застосовувалися у запорізького козацтва?
7. Як фізична культура сприяла формуванню військових і моральних якостей у давніх українців та козаків?
8. Які національні традиції фізичного виховання збереглися до сучасності?
9. Як критично оцінювати достовірність джерел про фізичну культуру давніх українців?
10. Яким чином історичні знання про фізичну культуру можна застосувати у сучасній освітній та спортивній діяльності?

ТЕМА 14

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Метою лекції є ознайомити студентів з історією розвитку фізичної культури та спорту в Україні у XIX – на початку XX ст., сформувати здатність аналізувати розвиток національних та регіональних систем фізичного виховання, критично оцінювати інформацію про історичні джерела, інтегрувати знання про українські традиції у сучасну освітню та спортивну практику, сприяючи формуванню здорового способу життя та національної ідентичності.

План

1. Історичні передумови розвитку фізичного виховання та спортивного руху в Україні.
2. Розвиток фізичної культури і спорту в Східній Україні у XIX-XX ст.
3. Особливості розвитку фізичної культури в Західній Україні (кінець XIX–30-ті рр. XX ст.).
4. Зародження та розвиток спортивно-гімнастичного руху в Західній Україні. Діяльність сокільських, січових, пластових, лугових та спортивних товариств Галичини.
5. Роль Івана Боберського в розвитку західноукраїнського спортивно-гімнастичного руху.

Ключові поняття теми: фізична культура, спортивний рух, спортивно-гімнастичний рух, сокільські товариства, січові та пластові організації, лугові спортивні товариства, Іван Боберський, національна ідентичність.

Література

Основна: [1], [4], [12], [18].

Допоміжна: [3], [12], [25].

1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА СПОРТИВНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Розвиток фізичної культури в Україні з кінця XIX століття мав різноплановий характер та тісно залежав від політичної ситуації. Українські землі на той час перебували у стані бездержавності: східна частина – під владою Російської імперії, західна – розділена між Австро-Угорщиною, Польщею та Румунією.

Основні тенденції кінця XIX століття:

1. Створення системи фізичного виховання, яка охоплювала всі вікові групи: від дитячих ясел (з медичним і педагогічним наглядом) до навчальних закладів і дорослих товариств.
2. Просвітницька діяльність інтелігенції, педагогів і лікарів сприяла формуванню національної системи здорового способу життя.
3. Формування методичних комплексів, які поступово набували системного характеру і досягали рівня наукових закономірностей.

Шкільне фізичне виховання:

Основна форма – уроки фізичного виховання, здебільшого на свіжому повітрі; уроки мали назву «руханка» на українських землях.

Принципи організації навчально-виховного процесу: природовідповідність, здоровий спосіб життя, гармонійний розвиток, національні традиції, врахування вікових особливостей.

Засоби фізичного виховання: боротьба, фізичні вправи, танці, ігри та забави, ритміка, спорт, гігієнічні чинники, мандрівництво.

Участь у фізичному вихованні молоді: батьки, лікарі, громадські організації.

Для дівчат і хлопців заняття проводилися окремо, якщо у школі працювало два вчителі фізкультури.

Роль спорту: спортивні клуби, секції, гуртки були важливим елементом фізичного виховання. Змагання давали молоді можливість оцінити власні здібності у порівнянні з іншими учасниками.

Регіональні особливості та історичні періоди:

Період	Регіон	Особливості розвитку фізичної культури та спорту
Кінець XIX – початок XX ст.	Західна Україна	Власна модель розвитку спортивного руху, відокремлена від Наддніпрянщини
Початок XX ст.	Наддніпрянська Україна	Спортивний рух під впливом Російської імперії
Після встановлення УРСР	Вся територія	Формування радянської системи спорту
Друга половина XX ст.	Українська діаспора	Організоване спортивне життя за межами України

Таким чином, у XX столітті сформувалися кілька історично завершених моделей розвитку українського спорту, залежно від політичного і соціального середовища.

2. РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ В СХІДНІЙ УКРАЇНІ У XIX-XX СТ.

У XIX–XX ст. українські землі перебували під владою Російської імперії. Після поразки в Кримській війні 1856 року в Росії загострилася криза феодално-кріпосної системи. У 1861 році скасовано кріпосне право, що стало початком змін у суспільстві та створило умови для розвитку капіталістичних відносин. Виникла нова соціальна група – буржуазія, яка переймала європейські методи фізичного виховання та спорту.

Відповідно до військових реформ, скорочено строк служби та введено загальну військову повинність, що висунуло потребу у фізичній підготовці юнаків. Унаслідок цього у школах з'явився урок гімнастики. Напрями розвитку фізичного виховання:

1. Уроки фізкультури (гімнастика, військовий строй) у навчальному процесі.
2. Позашкільні заняття: гімнастика, військовий строй, рухливі ігри, фехтування, легка атлетика, танці.
3. Організація спортивних занять поза школою: плавання, веслування, вітрильний спорт.
4. Проведення спортивно-масових заходів: змагання, гімнастичні свята, водні походи, огляди військових і морських навичок.
5. Активний відпочинок під час канікул: дачі-колонії, екскурсії, прогулянки.

У другій половині XIX ст. з'являються перші спортивні товариства та гуртки в Харкові, Юзівці (Донецьк), Києві та Одесі. Поширюються такі види спорту: футбол, боротьба (пов'язана із цирковим мистецтвом), велоспорт, важка атлетика.

Відомі спортсмени цього періоду: Іван Піддубний (боротьба), Іван Підгайський та Сергій Уточкін (велоспорт).

Розвивалися сокільські та скаутські організації, але в 1911–1912 роках їх заборонив царський уряд через патріотичний і визвольний характер діяльності.

Футбольне життя Харкова: 1908 р. – перша шкільна команда; 1910 р. – створено елітний «Стортинг-клуб». Поступово формуються клуби з вибором кращих гравців. У цей час українські спортсмени беруть участь у міжнародних змаганнях: 1912 р. – участь Росії (у складі якої були й українці) в Олімпійських іграх. У 1913 році Київ приймає першу Всеросійську олімпіаду (участь 20 міст, близько 600 учасників, 11 видів спорту), що засвідчує активний розвиток спорту на українських землях. Період 1917–1922 рр. характеризується активним розвитком військово-фізичної підготовки, січових товариств та скаутського руху.

Таблиця: Основні напрями фізичного виховання та спорту в Україні (XIX–поч. XX ст.)

Напрямок / Вид діяльності	Характеристика / Приклади
Шкільне фізичне виховання	Уроки гімнастики, військовий строй, рухливі ігри на свіжому повітрі
Позашкільні заняття	Гімнастика, фехтування, легка атлетика, танці, веслування, плавання
Спортивно-масові заходи	Змагання, гімнастичні свята, водні походи, огляди військових навичок
Організації та клуби	Спортивні товариства, сокільський рух, скаути, футбольні клуби
Популярні види спорту	Футбол, боротьба, велоспорт, важка атлетика
Видатні спортсмени	Іван Піддубний, Іван Підгайський, Сергій Уточкін
Міжнародні змагання	Олімпіади 1912 р., Всеросійська олімпіада 1913 р. у Києві
Військово-фізична підготовка	Січові товариства, скаутський рух, загартування молоді та юнацтва

3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ–30-ТІ РР. ХХ СТ.)

Фізична культура у Західній Україні розвивалася своєрідно, адже ці землі перебували під владою кількох держав: Австро-Угорщини, Польщі та Румунії. На відміну від Східної України, тут склалися більш сприятливі умови для розвитку спортивно-гімнастичного руху, оскільки на території Росії діяла більш жорстка централізована влада. Кінець ХІХ – початок ХХ століття відзначався піднесенням національно-культурного життя серед українців Західної України. Важливою складовою цього процесу став спортивно-гімнастичний рух, який став невід’ємною частиною культурного, національного та політичного життя. Центрами руху були товариства, створені завдяки закону 1867 року, що надавав можливість офіційного існування організацій.

Спортивно-гімнастичний рух включав у себе сокільські, січові (пізніше – лугові), пластові організації та спортивні товариства. Хоча вони розвивалися самостійно, усі об’єднувалися навколо української державницької ідеї. Таким чином, вони одночасно були потужним спортивно-гімнастичним рухом і ядром національно-виховного процесу.

Розвиток гімнастичного руху був досить активним і характеризувався різноманіттям спортивних уподобань мешканців регіону. Особливого поширення набули стратегічні види спорту: гімнастика, кульова стрільба, верхова їзда, плавання, веслування, фехтування, туризм, боротьба, а також велоспорт і футбол. Національний склад членів товариств значною мірою відрізнявся. Діяльність більшості спортивних клубів поєднувала спортивні, культурно-освітні та просвітницькі завдання: проводилися прогулянки, концерти, публічні лекції, танці та театральні постановки. Більшість товариств утримували бібліотеки, передплачували фахові та загальноосвітні видання. Такий поєднаний підхід до фізичного та культурного розвитку залишається актуальним і сьогодні. Характерною рисою спортивно-гімнастичних товариств Західної України була їх політизованість і націоналістична спрямованість. Організації формувалися за національною ознакою: польські, угорські, румунські, українські. Наприклад, у Львові одночасно діяли польський та український «Сокіл». Ще однією особливістю західноукраїнського руху було поширення товариств у сільській місцевості. Зокрема, сільське населення активно долучалося до «Січей», що було унікальним явищем і не спостерігалось в інших європейських країнах.

4. ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК СПОРТИВНО-ГІМНАСТИЧНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

На розвиток системи фізичного виховання молоді на території сучасної України вагомий вплив мали спортивні товариства. Гімнастично-спортивні організації виконували важливу роль у популяризації фізичної культури серед молоді. З кінця ХІХ ст. на Західній Україні формується новітній спортивно-гімнастичний рух, який ставив за мету гармонійне фізичне та психічне виховання українського народу, а також формування характеру відповідно до потреб нації.

Особливої уваги заслуговує діяльність товариства «Сокіл». Головним принципом організації було поєднання розвитку особистості з фізичною культурою як невід’ємною складовою загальної культури суспільства, спрямованої на зміцнення здоров’я та розвиток фізичних і морально-вольових якостей людини. Перше українське товариство «Сокіл» було засноване у Львові у 1894 році за ініціативи Василя Нагірного. За ініціативи Альфреда Будзиновського «Сокіл» займався руханками, спортивними змаганнями, пожежною справою (до 1932 р.), мандрівництвом, фехтуванням, велосипедним спортом, а з 1912 року – стрільбою. У 1889 році О. Попович у Чернівцях видав перший український підручник руханки.

Популяризації сокільського руху сприяв приклад Чехії, де 1862 року створили гімнастичне товариство «Сокіл». Тоді всі системи фізичного виховання базувалися на гімнастиці, яка дозволяла всебічно розвивати тіло. Сокільські організації займалися фізичною підготовкою, піднесенням національного духу та культурно-просвітницькою діяльністю. Від заснування львівського «Сокола» розпочалася систематична робота над національною системою тіловиховання. Серед перших діячів були Володимир Лаврівський (пропагандист і перекладач спортивної літератури), Василь Нагірний (перший голова товариства) та Йосиф Коциковський (ініціатор вправ). Протягом першого десятиліття ХХ століття мережа сокільських товариств охопила весь Галичинський край: Станіслав, Перемишль, Коломия,

Самбір, Чортків, Тернопіль, Бучач, Кути, Бережани, Золочів. Діяльність керівників Альфреда Будзиновського та Івана Боберського значно вплинула на розвиток українського сокілства. Будзиновський заснував Вищий музичний інститут у Львові, а Боберський організував спортивні майданчики, стадіони, закупив обладнання для руханкових домівок, гімнастичні снаряди та прапори, створив десятки оркестрів. У 1900 році Кирило Трильовський заснував руханково-пожежне товариство «Січ», яке з 1912 року об'єдналося в Український січовий союз. Великою подією для українського фізкультурного руху став другий крайовий з'їзд 28 червня 1914 року у Львові, який зібрав 12 000 учасників, включаючи «Сокіл», Український січовий союз, спортивні клуби, пластові гуртки та стрілецькі відділи.

Спортивні клуби організовували університетські студенти, наприклад, 1911 року було засновано спортивне товариство «Україна» у Львові, яке проводило змагання з футболу, легкої атлетики, дужання, сітківки, велосипедного спорту. У 1911 році О. Тисовський організував «Пласт», а з 1912 року студенти Львівського університету створюють стрілецькі гуртки. Під час визвольних змагань 1917–1920 рр. фізична культура на українських землях не зупинялася: створювалися напіввійськові та напівспортивні юнацькі загони. Після війни розвиток української фізичної культури у землях під Польщею, Чехословаччиною та Румунією уповільнювався, проте громада відстоювала національні форми фізичного виховання.

У 1923 році «Сокіл» відновив змагання, згодом активізували діяльність «Січі» та «Луги». У 1925 році було створено Український студентський спортивний клуб (УССК) та Український спортивний союз (УСС), який організовував масові змагання, курси та табори. До 1939 року нараховувалося понад 200 клубів і товариств, які розвивали легку атлетику, плавання, зимові види спорту, бокс та інші дисципліни.

Таблиця: Основні спортивні організації та події фізичного виховання на Західній Україні (кінець XIX – 1939 рр.)

Рік / період	Організація / подія	Місце	Основні напрямки діяльності	Відомі діячі
1889	Підручник руханки	Чернівці	Фізичне виховання	О. Попович
1894	Товариство «Сокіл»	Львів	Руханки, гімнастика, змагання, мандрівництво, фехтування, велосипедний спорт, стрільба (з 1912)	Василь Нагірний, Альфред Будзиновський
1900	Руханково-пожежне товариство «Січ»	Гуцульщина	Руханки, пожежна справа	Кирило Трильовський
1902–1904	Заснування сокілських товариств	Станіслав, Перемишль, Коломия, Самбір, Чортків, Тернопіль, Бучач, Кути, Бережани, Золочів	Гімнастика, руханки, національно-виховна робота	—
1911	Спортове товариство «Україна»	Львів	Футбол, легка атлетика, дужання, сітківка, велосипедний спорт	—
1911	Організація «Пласт»	Львів	Скаутський рух, фізичне виховання	О. Тисовський
1912	Стрілецькі гуртки студентів	Львів	Стрільба, фізичне виховання	І. Чмола
1914	Другий крайовий з'їзд	Львів	Масовий захід: сокілські, січові, пластові, спортивні клуби	—
1923	Відновлення діяльності «Сокіл»	Західна Україна	Змагання, руханки	—
1925	УССК та УСС	Львів	Масовий спорт, змагання, табори	О. Навроцький, С. Савшак, Б. Гнатевич та ін.
1939	Кількість клубів	Західна Україна	Легка атлетика, плавання, зимові	—

Рік / період	Організація / подія	Місце	Основні напрямки діяльності	Відомі діячі
			види спорту, бокс	

5. РОЛЬ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО В РОЗВИТКУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СПОРТИВНО-ГІМНАСТИЧНОГО РУХУ

Івана Боберського називали батьком українського тіловиховання, руханки та змагу. Він народився 14 серпня 1873 року в селі Доброгостів на Львівщині в родині священика. Навчався в Самбірській класичній гімназії, згодом – на філософському факультеті Львівського університету, а потім у Відні та Граці. Під час подорожей Швецією, Німеччиною, Чехією та Францією він знайомився з передовими методиками фізичного виховання. Його кумирами стали Фрідріх Ян та Мирослав Тирш.

На початку 1901 року Боберський повернувся до Львова, де започаткував педагогічну та спортивну діяльність. Він викладав гімнастику, організував перший спортивний гурток, який згодом перетворився на студентське спортивне товариство «Україна» (1911 р.). Як лідер львівського «Сокола-Батька» він об'єднав передову молодь і інтелігенцію, серед яких були Ярослав Вітковський, Денис Січинський, Сеня Горука та інші.

Боберський активно популяризував фізичне виховання через друковане слово: від 1903 року виходили його підручники, книги з рухливих ігор та спортивних вправ («Забави і гри рухові», 1904), а з 1907 року – «Сокільські Вісті». Він також створив українську спортивну термінологію: лещатерство (лижний спорт), наколесництво (велосипедний спорт), гаківка (хокей), копаний м'яч (футбол), відбиванка (волейбол), змаг, змагунка.

Боберський організував перший Сокільський здвиг у Львові (1911, 8 тисяч учасників) та ініціював викуп землі під власний стадіон. Його прагнення об'єднати сокільські та січові товариства здійснилося в червні 1914 року під час великого здвигу, що дало підґрунтя для створення Українського січового стрілецтва.

Під час визвольних змагань 1918–1920 рр. Боберський працював у ЗУНР та допомагав організовувати підтримку українського війська у США. У 1920 році він оселився в канадському Вінніпезі, де продовжував працювати над згуртуванням української діаспори та популяризацією національної культури. У 1932 році переїхав до словінського Тржича, де на схилі віку працював над спогадами. Помер у жовтні 1947 року, похований у Тржичі.

Ідеї Боберського сприяли розвитку сокільського руху, вихованню національної свідомості, об'єднанню молоді та популяризації фізичної культури в Україні.

Питання для самоконтролю:

1. Які історичні передумови розвитку фізичного виховання та спортивного руху в Україні у XIX ст.?
2. Як розвивалася фізична культура і спорт у Східній Україні у XIX–XX ст.?
3. Які особливості розвитку фізичної культури у Західній Україні на початку XX ст.?
4. Що сприяло зародженню спортивно-гімнастичного руху в Західній Україні?
5. Яку роль відігравали сокільські, січові, пластові та лугові спортивні товариства Галичини?
6. У чому полягав внесок Івана Боберського у розвиток спортивно-гімнастичного руху на заході України?
7. Як національна ідентичність впливала на розвиток фізичної культури в Україні у цей період?
8. Які джерела інформації дозволяють дослідити історію фізичного виховання в Україні XIX–XX ст.?
9. Які методи аналізу історичних джерел застосовують для оцінки достовірності даних про фізичну культуру?
10. Як знання про історичний розвиток фізичної культури можна застосувати у сучасній освітній практиці?

ТЕМА 15

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (1920–1991 РР.)

Метою лекції є сформувати у студентів знання про розвиток фізичної культури і спорту в Україні в радянський період, розвинути здатність критично аналізувати ідеологічні, нормативно-правові та організаційні засади системи фізичного виховання, оцінювати їхній вплив на здоров'я, культуру та педагогічну діяльність у контексті громадянських і професійних цінностей.

План

1. Фізична культура і спорт за часів УРСР (1917– 1929 рр.). Зародження організаційних, програмно-нормативних та науково-методичних основ системи фізичного виховання.
2. Розвиток фізичної культури і спорту в Україні за часів СРСР (1930–1941 рр.).
3. Фізична культура і спорт в Україні часів СРСР у період 1946–1991 рр.

Ключові поняття теми: радянська система фізичного виховання, фізична культура і спорт УРСР, державне управління фізичною культурою, комплекс ГПО (ГТО), масовий спорт, фізкультурно-спортивні товариства, олімпійський спорт у СРСР, ідеологізація фізичної культури, науково-методичне забезпечення фізичного виховання, спорт вищих досягнень.

Література

Основна: [1], [4], [12], [18].

Допоміжна: [3], [25].

1. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ ЗА ЧАСІВ УРСР (1917– 1929 РР.). ЗАРОДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ, ПРОГРАМНО-НОРМАТИВНИХ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНИХ ОСНОВ СИСТЕМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

На початку 1920-х років розвитком спорту в Україні займалися відділи всеобучу, створені у складних воєнно-політичних умовах. Вони поєднували загальновійськову підготовку з фізичною підготовкою населення, реорганізацією старих і створенням нових спортивних клубів та баз, а також були ініціаторами перших місцевих олімпійських комітетів. Одночасно активну роль почали відігравати комсомольські організації, що організовували перші пролетарські спортивні клуби, як-от «Спартак» на Чернігівщині (1918 р.). З 1922 року при ЦК ЛКСМУ та губкомах почали створюватися відділи фізкультури та спорту, а вже з середини 1923 року відділи всеобучу ліквідовано. Державне керівництво фізичною культурою здійснювала Вища рада фізичної культури, створена 4 жовтня 1923 року, з комісіями: організаційною, спортивно-технічною, науково-навчальною, агітаційною та шаховою.

Основні спортивні події та досягнення (1920–1930-ті роки)

Рік	Подія	Ключові моменти
1920	Спортивний парад у Харкові	Показові змагання, масові виступи
1922	Змагання тижня спорту в Києві	108 учасників; переможець – легкоатлет Василь Калина
1923	Перша Всеукраїнська олімпіада, Харків	300 спортсменів; види спорту: легка атлетика, футбол, гімнастика, важка атлетика, велоспорт
1924	Друга Всеукраїнська спартакіада, Харків	275 спортсменів із 9 губерній; рекорди Василя Калини та інших спортсменів
1925	Постанова ВУЦВК і РНК УРСР	Створення вищих, окружних і районних рад фізкультури; фізичне виховання обов'язкове у школах і вишах
1927	Перші зимові спартакіади	125 спортсменів з 10 міст; лижі, хокей, ковзанярський спорт
1930	Підготовка кадрів	Засновано Державний інститут фізичної культури в Харкові та технікуми у кількох містах
1926–1930-ті	Освітні та масові заходи	Видавництво підручників, впровадження ГПО, професійне свято «Червоний день фізкультурника», спартакіади серед селян, розвиток спортивної періодики
1928	Перша Спартакіада народів СРСР	Українська збірна: 400 спортсменів, 13 республіканських та 2 всесоюзні рекорди, друге місце

У цей період активно формувалася система спортивних клубів та товариств: «Динамо», «Спартак», «Локомотив», «Хімік», «Будівельник», «Буревісник». Незважаючи на політичний контроль і ідеологізацію спорту, українські спортсмени досягли високих результатів, особливо в легкій атлетиці, важкій атлетиці, плаванні та стрільбі.

Перші міжнародні виступи українських спортсменів відбулися у 1924–1925 роках, зокрема у Фінляндії та Німеччині, де українські футболісти та легкоатлети демонстрували високий рівень, здобуваючи перемоги над місцевими командами.

2. РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ СРСР (1930–1941 РР.)

У 1930-ті роки в СРСР відбувався інтенсивний розвиток фізичної культури та спорту, що був тісно пов'язаний із зміцненням економіки, культурною революцією та централізацією всіх сфер життя. Соціальний запит на фізичну культуру зростав, а фізичне виховання стало складовою частиною виховання «нової людини». В цей період формувалася єдина загальнодержавна система фізичної культури, зростала масовість, спортивна спрямованість і досягнення спортсменів.

Ключові події та організаційні зміни:

Рік	Подія	Ключові моменти
3 квітня 1930	Заснування ВСФК СРСР	Єдиний орган державного керівництва фізкультурою та спортом
Червень 1936	Створення Всесоюзного комітету у справах фізкультури і спорту	Посилено державний контроль і керівництво фізичною культурою
1935	Створення добровільних спортивних товариств (ДСТ)	«Спартак», «Локомотив», «Буревісник», «Червоний прапор»; фінансування, тренери, інвентар, спортивні споруди
1933	Комплекс випробувань для школярів	«Будь готовий до праці та оборони» (ГПО)
1930–1934	Реформа фізичного виховання у школах	Введення обов'язкових занять; проведення районних, міських, обласних та республіканських змагань
1934	Створення дитячих спортивних шкіл	Підготовка спортсменів, інструкторів, тренерів
1934–1935	Міжнародні спортивні зустрічі	Футбольні матчі в Туреччині і Парижі; перемога збірної України над «Ред-Стар Олімпік» 6:1
1937	Спортивна класифікація	Присвоєння спортивних розрядів і звання «Майстер спорту СРСР»; 10 видів спорту, згодом 34
1937	III Міжнародна Робітнича Олімпіада, Антверпен	Українські спортсмени змагалися в легкій атлетиці, гімнастиці, важкій атлетиці, боксі, боротьбі, плаванні та футболі
1930-ті	Державна та громадська форми фізичного виховання	Обов'язкові заняття за державними програмами; охоплення усіх вікових та професійних груп; школи, вузи, військові частини, лікувальні заклади

Основні досягнення та особливості:

1. Формування радянської системи фізичного виховання та спортивної спрямованості руху.
2. Введення Всесоюзного фізкультурного комплексу ГПО, що стандартизував методи підготовки та зміст занять.
3. Масовість фізкультурного руху завдяки ДСТ та шкільним спортивним програмам.
4. Підвищення рівня спортивної майстерності українських спортсменів та участь у міжнародних змаганнях.
5. Державний контроль забезпечував плановий, систематичний і обов'язковий характер фізичного виховання.

3. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ В УКРАЇНІ ЧАСІВ СРСР У ПЕРІОД 1946–1991 РР.

У перші повоєнні роки основними завданнями фізкультурних організацій були: відновлення їхньої роботи, підготовка кадрів для фізкультурних організацій усіх рівнів, будівництво спортивних споруд, зміцнення колективів фізичної культури, розробка ефективних форм і методів залучення населення до занять фізичною культурою та спортом, а також підвищення рівня спортивних досягнень.

Після Другої світової війни у фізкультурному русі з'явилися нові чинники, що стимулювали його розвиток. Якщо до війни основними факторами були соціальний запит на всебічний розвиток особистості та підвищення рівня економічного й культурного розвитку країни, то в повоєнний період до них додався ще один важливий чинник – необхідність успішних виступів радянських спортсменів на міжнародній арені.

Особливу увагу приділяли відновленню фізкультурної роботи у звільнених районах. Ще в 1944 році в Україні та інших республіках були прийняті спеціальні постанови щодо відновлення діяльності фізкультурних організацій.

Зростання успіхів у відновленні народного господарства дало змогу поступово збільшувати фінансування фізкультури, будівництва спортивних споруд і виробництва спортивного інвентарю. Значна увага приділялася підготовці кадрів: у 1946 році відкрито Львівський інститут фізичної культури, а у багатьох педагогічних вузах з'явилися факультети фізичного виховання. Робота у цій галузі також активно підтримувалася Х з'їздом профспілок (1949 р.) та XI з'їздом ВЛКСМ. Уряд виділяв значні кошти на зміцнення матеріальної бази фізкультурного руху, зокрема було побудовано стадіони в Києві, Харкові та Одесі.

У 1951 році у вищих навчальних закладах була впроваджена нова програма фізичного виховання на основі комплексу ГПО, що передбачала обов'язковий курс загальної фізичної підготовки. У 1952 році радянські спортсмени, у тому числі багато представників України, уперше взяли участь в Олімпійських іграх (XV) у Гельсінкі.

До 1958 року радянські спортивні делегації встановили контакти з 63 країнами. Важливою подією стала I Спартакіада народів СРСР 1956 року – на той час найбільше за масштабом спортивне змагання у світі. Команда України посіла одне з трьох провідних місць, поступаючись лише командам Москви та РСФРР. Надалі команда України займала 4-те місце (1956, 1959 рр.), 2-ге (1963, 1979 рр.) або 3-тє (1967, 1971, 1975 рр.). Практично кожна четверта золота олімпійська медаль завойована українськими спортсменами.

У 1950–1960-х роках в Україні сформувалося покоління видатних спортсменів, серед яких гімнасти В. Чукарін і Л. Латиніна, легкоатлети В. Голубничий та В. Куц, важкоатлет Л. Жаботинський, веслувальник О. Шапоренко та інші. Олімпійський спорт в Україні став невід'ємною частиною спортивного життя СРСР і розвивався відповідно до загальної концепції розвитку олімпійського руху.

Рівень майстерності радянських спортсменів зростає, з'являлося нове покоління видатних українських спортсменів, а збірна СРСР здобувала перемоги на XX і XXI Олімпійських іграх. Значний внесок у ці успіхи зробили українські спортсмени, а в 1992 році на XXV Олімпійських іграх у Барселоні, де виступала об'єднана команда СНД, українські спортсмени також зробили великий внесок у перемогу.

Досягнення українських спортсменів у цей період пояснювалися інтенсивним розвитком сучасної спортивної бази, вдосконаленням системи відбору обдарованих дітей та організацією їхньої багаторічної підготовки. Це сприяло появі великої кількості видатних спортсменів, тренерів, організаторів та науковців, які забезпечували розвиток і функціонування системи підготовки олімпійських спортсменів України.

Таким чином, радянський період (1917–1991 рр.) став часом піднесення фізкультурного руху в Україні, але водночас традиційні елементи народної фізичної культури були майже повністю знищені. Тоталітарна система замінила їх новими формами, через що багато ефективних методів української фізичної культури були забуті, хоча деякі з них збереглися, особливо в сільській місцевості.

Питання для самоконтролю:

1. Які особливості розвитку фізичної культури і спорту в Україні у 1917–1929 рр.?
2. Як формувалися організаційні та програмно-нормативні основи радянської системи фізичного виховання?
3. Яку роль відіграв комплекс ГПО (ГТО) у системі фізичного виховання СРСР?
4. Які зміни відбулися у розвитку фізичної культури та спорту в Україні у 1930–1941 рр.?
5. Як вплинула Друга світова війна на стан фізичної культури і спорту в Україні?
6. Які характерні риси розвитку фізичної культури і спорту в Україні у 1946–1991 рр.?
7. У чому проявлялася ідеологізація фізичної культури в радянський період?
8. Яку роль відіграв масовий спорт і спорт вищих досягнень у СРСР?
9. Як науково-методичні дослідження впливали на розвиток системи фізичного виховання?
10. Які елементи радянської системи фізичного виховання мали позитивний і негативний вплив на сучасну педагогічну практику?

ТЕМА 16

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Метою лекції є сформувати у студентів цілісне уявлення про розвиток фізичної культури і спорту в незалежній Україні, розвинути здатність критично аналізувати соціально-економічні, нормативно-правові та організаційні умови функціонування галузі, усвідомлювати роль фізичної культури у формуванні громадянських цінностей, національної ідентичності, здорового способу життя та професійної педагогічної діяльності.

План

1. Соціально-економічні умови розвитку фізичної культури і спорту в Україні.
2. Організаційні засади, структура та матеріальна основа розвитку спортивно-фізкультурного руху в Україні.
3. Створення НОК України та особливості його діяльності.
4. Фізична культура і спорт в умовах російсько-української війни.

Ключові поняття теми: фізична культура незалежної України, державна політика у сфері фізичної культури і спорту, національна система фізичного виховання, олімпійський та паролімпійський рух, Національний олімпійський комітет України, спортивна інфраструктура, патріотичне виховання засобами спорту, фізична культура в умовах війни, соціальна та реабілітаційна функція спорту.

Література

Основна: [1], [4], [12], [18].

Допоміжна: [4], [7], [17], [26].

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ В УКРАЇНІ

Розвиток фізичної культури та спорту в Україні визначався потребами суспільства, рівнем соціально-економічного розвитку, станом освіти, науки, культури, традицій та іншими чинниками. Формування державної програми розвитку фізичної культури відбувалося з урахуванням радянської системи фізичного виховання та спорту, що постійно реформувалася, а також українських народних традицій.

У 1991 році відбулося проголошення незалежності України – 24 серпня Верховна Рада УРСР проголосила Україну демократичною державою. Перше десятиріччя розвитку фізичної культури та спорту в незалежній Україні характеризувалося низкою проблем, пов'язаних із соціально-економічною ситуацією: глибокою економічною кризою, переходом на нові форми власності, спадом промислового та аграрного виробництва, скороченням державного фінансування фізкультури та спорту, зниженням рівня життя населення, погіршенням екології, погіршенням фізичного розвитку і здоров'я людей та скороченням тривалості життя.

З 1991 по 1998 рік спостерігалось суттєве скорочення фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи: кількість організацій, що проводили фізкультурно-оздоровчу роботу, зменшилася на 15,5 тис., а чисельність залучених трудящих – більш ніж на 1 млн осіб (56%). Кількість інструкторів зі спорту у виробничих колективах знизилася на 5,7 тис., лише 13% трудових колективів мали спеціалістів із фізкультури.

Протягом 1991–1993 рр. закрили понад 900 дитячо-юнацьких клубів при ЖКГ, скоротили 590 посад педагогів-організаторів спортивної роботи та понад 3,5 тис. інструкторів у трудових колективах. Особливо сильно це позначилося на сільському населенні, яке практично втратило можливість брати участь у фізкультурно-оздоровчих та спортивних заходах.

Стан матеріально-технічної бази також погіршився: приватизація частини спортивних споруд супроводжувалася їх використанням не за призначенням. Система підготовки спортсменів високого класу опинилася під загрозою, скоротилася мережа ДЮСШ, кількість національних змагань та навчально-тренувальних зборів. Висококваліфіковані фахівці та спортсмени часто залишали галузь або виїжджали за кордон. Питома вага позаурочних занять у навчальних закладах різко зменшилася.

За даними Держкомспорту України, до 1998 року контингент дітей і підлітків, залучених до занять у ДЮСШ, спортивних клубах та секціях, скоротився на 620 тис. осіб. Це негативно

позначилося на стані здоров'я молодого покоління. Ситуація вимагала суспільного усвідомлення проблеми, науково-методичного обґрунтування завдань та організації їх вирішення.

Таблиця: Стан фізичної культури та спорту в Україні у 1991–1998 рр.

Показник	1991 р.	1998 р.	Зміни/Коментар
Кількість підприємств, організацій, установ, що проводили фізкультурно-оздоровчу роботу	–	–15,5 тис.	Значне скорочення мережі
Кількість трудящих, залучених до фізкультурно-оздоровчої роботи	–	–1 млн осіб (–56%)	Масове зменшення участі населення
Кількість інструкторів зі спорту у виробничих колективах	–	–5,7 тис.	Недостатність кадрів
Трудові колективи з фахівцями з фізкультури	–	13%	Більшість колективів не мали спеціалістів
Дитячо-юнацькі клуби при ЖКГ	–	–900 закрито	Значне скорочення позашкільної роботи
Педагоги-організатори спортивної роботи	–	–590 посад	Недостатня організаційна підтримка
Інструктори фізичної культури у трудових колективах	–	–3,5 тис.	Втрата кадрового потенціалу
Діти і підлітки, залучені до ДЮСШ, спортивних клубів та секцій	–	–620 тис. осіб	Значне зменшення контингенту
Матеріально-технічна база	–	Погіршення, приватизація	Споруди використовуються не за призначенням
Стан здоров'я та фізичний розвиток населення	–	Погіршення	Вплив економічної кризи та скорочення занять

2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ, СТРУКТУРА ТА МАТЕРІАЛЬНА ОСНОВА РОЗВИТКУ СПОРТИВНО-ФІЗКУЛЬТУРНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Для ефективного розвитку фізичної культури та спорту в Україні історично формувалися різні форми організації. Крім численних самодіяльних спортивних об'єднань, у країні функціонують державні, регіональні та муніципальні органи координації та управління цією сферою.

Україна успадкувала організаційну структуру спортивних організацій від СРСР, провівши лише часткову реструктуризацію для врахування нових завдань розвитку фізкультурно-спортивної галузі. Згідно з Законом України «Про фізичну культуру і спорт» (1993 р.), державну політику та законодавче регулювання у сфері фізичної культури і спорту здійснюють Верховна Рада України та Кабінет Міністрів, контролюючи реалізацію державних програм. Центральними органами виконавчої влади протягом окремих періодів були Державний комітет України з питань фізичної культури і спорту та Міністерство у справах молоді та спорту.

Самоврядування у сфері фізичної культури сприяє розвитку суспільної активності та залученню громадських організацій до управління. Органи державної влади можуть делегувати певні повноваження громадським фізкультурним організаціям. Основними громадськими структурами є Національні спортивні федерації та Національний олімпійський комітет України.

Громадська спортивна федерація набуває статусу Національної після визнання державним органом та реєстрації у Міністерстві юстиції. Національні федерації отримують право представляти Україну в міжнародних організаціях, проводити національні змагання, а державні органи забезпечують їх матеріально та кадрово.

Організацію фізичної культури та професійну підготовку здійснюють спеціальні комітети, спортивні товариства та клуби. До 2001 року функціонувало добровільне спортивне товариство «Гарт», на базі якого створено Комітет фізичного виховання та спорту Міністерства освіти і науки. У Міністерстві оборони – спортивні клуби армії (СКА), у Міністерстві внутрішніх справ – товариство «Динамо». Добровільне спортивне товариство «Спартак» відновило діяльність у 1995 році. Також створено ДФСТП «Україна» для працівників

виробничої сфери та Українську студентську спортивну спілку.

В Україні діють структури параолімпійського руху, федерації інвалідного спорту, Асоціація ветеранів фізичної культури та спорту, численні регіональні спортивні клуби та професійні спортивні ліги. Фінансування здійснюється з державного бюджету, а комерційна діяльність спортивних організацій є перспективним джерелом додаткових коштів.

За понад десять років незалежності, незважаючи на обмежене фінансування, вдалося зміцнити мережу спеціалізованих вищих навчальних закладів і наукових інституцій у галузі фізичного виховання та спорту. Сьогодні успішно функціонують:

Державний науково-дослідний інститут фізичної культури та спорту;

Національний університет фізичного виховання і спорту України (з вересня 1998 р.);

Харківська державна академія фізичної культури;

Львівський, Дніпропетровський, Донецький державні інститути фізичної культури;

Дніпродзержинський та Івано-Франківський коледжі фізичного виховання;

Олімпійська академія України (з 1991 р.), яка займається олімпійською освітою дітей та молоді.

Таким чином, в Україні створено ефективну організаційну систему для освітньої, наукової та пропагандистської діяльності у сфері фізичного виховання та спорту.

Таблиця: Організаційна структура фізичної культури та спорту в Україні

Рівень/Тип організації	Основні функції	Приклади / Структури	Особливості
Державні органи управління	Законодавче регулювання, контроль за реалізацією державних програм	Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Державний комітет з фізкультури та спорту, Мінмолодьспорт	Делегують частину повноважень громадським організаціям
Громадські організації	Організація спортивної діяльності, популяризація спорту	Національні спортивні федерації, Національний олімпійський комітет	Мають право представляти Україну у міжнародних змаганнях та організовувати національні
Добровільні спортивні товариства	Організація фізкультурної роботи серед населення та працівників	«Гарт», «Спартак», «Динамо», ДФСТП «Україна», Українська студентська спортивна спілка	Співпрацюють з державою, забезпечують спортивні клуби та секції
Вищі навчальні заклади і наукові установи	Професійна підготовка кадрів, наукове забезпечення розвитку спорту	Національний університет фізичного виховання і спорту, академії та інститути фізкультури, ДНДІ фізичної культури та спорту	Центри підготовки спортсменів та наукових кадрів
Регіональні та місцеві організації	Організація спортивно-оздоровчої роботи на місцях	Спортивні клуби армії (СКА), місцеві спортивні клуби, параолімпійські структури	Забезпечують доступ населення до спорту та активного відпочинку
Професійні клуби та ліги	Підтримка професійного спорту, популяризація видів спорту	Професійні спортивні клуби	Залучають комерційне фінансування, взаємодіють з федераціями

Хронологічна схема розвитку спортивних організацій в Україні (1991–2023)

Рік	Подія / Організація	Характер та значення
1991	Проголошення незалежності України (24 серпня)	Початок формування національної спортивної системи
1991	Заснування Олімпійської академії України	Олімпійська освіта дітей і молоді
1993	Прийняття Закону України «Про фізичну культуру і спорт»	Законодавче регулювання, визначення державної політики та повноважень органів
1995	Відновлення діяльності добровільного спортивного товариства «Спартак»	Організація фізкультурно-спортивної роботи у регіонах
1998	Національний університет фізичного виховання і спорту України отримав сучасний статус	Центр підготовки кадрів та наукового забезпечення розвитку спорту
1998	Комітет фізичного виховання та спорту Міністерства освіти і науки України	Організація фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи у навчальних закладах
2001	Ліквідація добровільного спортивного товариства «Гарт» та	Централізація управління фізичним

Рік	Подія / Організація	Характер та значення
	інтеграція його функцій у Комітет фізичного виховання та спорту	вихованням у школах та вищих навчальних закладах
2000–2010	Створення та розвиток регіональних спортивних клубів та місцевих фізкультурно-спортивних товариств	Забезпечення доступу населення до спорту на місцях
2000–2020	Розвиток професійних клубів і ліг	Підвищення рівня професійного спорту та комерційного фінансування
2000–2023	Активізація параолімпійського та ветеранівського руху	Інклюзія та популяризація спорту серед осіб з інвалідністю та ветеранів
2020–2023	Модернізація національної спортивної інфраструктури	Розвиток сучасних спортивних баз, академій і навчально-тренувальних центрів

3. СТВОРЕННЯ НОК УКРАЇНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

У 1990 році державні органи управління фізичною культурою та спортом України розробили перший проект Хартії Олімпійського комітету України (ОКУ). Цей проект було запропоновано обговорити в регіонах, однак він виявився недосконалим і не відповідав політичній ситуації, що наближала Україну до незалежності. Хартія передбачала повну підпорядкованість ОКУ Національному олімпійському комітету СРСР, а головним завданням комітету мала бути підготовка резервів для збірних СРСР, а не самостійне представлення України на міжнародних змаганнях.

Другий варіант Хартії, представлений Генеральній Асамблеї засновників НОК України, суттєво відрізнявся від першого і був затверджений 22 грудня 1990 року. Того ж дня Асамблея обрала перший персональний склад та президента НОК України – дворазового олімпійського чемпіона з легкої атлетики Валерія Борзова.

Діяльність НОК України офіційно розпочалася з грудня 1990 року, хоча повне визнання Міжнародним олімпійським комітетом (МОК) відбулося лише 9 березня 1992 року. Після заснування НОК України 8 березня 1991 року було створено Олімпійську академію України, а процес інтеграції національних спортивних федерацій у міжнародні структури завершився у 1992 році.

Включення України до авторитетних світових спортивних організацій було підкреслено членством президента НОК України Валерія Борзова у МОК у 1994 році, а у 2000 році до комітету вступив ще один видатний український олімпієць – легкоатлет Сергій Бубка.

Національний олімпійський комітет України (НОК України) є неурядовою громадською організацією, що координує олімпійський рух у країні. У своїй діяльності НОК керується законодавством України, Хартією МОК та власною Хартією. НОК має виключне право представляти Україну на літніх та зимових Олімпійських іграх, у МОК та інших міжнародних олімпійських організаціях, а також використовувати власну олімпійську символіку.

Держава сприяє діяльності НОК України, надаючи фінансову та матеріально-технічну підтримку, але будь-яке пряме втручання у внутрішні справи НОК суперечить його Хартії.

Таблиця ключових подій НОК України

Рік	Подія	Значення / Примітка
1990	Розробка першого проекту Хартії ОКУ	Передбачала підпорядкування НОК СРСР, підготовка резервів для збірних СРСР
22 грудня 1990	Затвердження другої Хартії НОК України	Початок самостійної діяльності комітету
22 грудня 1990	Обрання першого президента НОК України – Валерія Борзова	Керівник національного олімпійського руху
8 березня 1991	Створення Олімпійської академії України	Олімпійська освіта та підготовка кадрів
9 березня 1992	Офіційне визнання НОК України МОК	Дозволило представляти Україну на міжнародних Олімпійських іграх
1992	Входження національних федерацій у міжнародні спортивні організації	Завершення інтеграції України у світовий спорт
1994	Членство Валерія Борзова у МОК	Підтвердження авторитету України у світовому олімпійському русі

Рік	Подія	Значення / Примітка
2000	Членство Сергія Бубки у МОК	Поглиблення міжнародного визнання українського спорту
4. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ		
Російсько-українська війна стала потужним викликом для всіх сфер суспільного життя, зокрема й для системи фізичної культури та спорту. В умовах воєнного стану фізична культура набуває нових функцій, виходячи за межі традиційного оздоровчого та змагального призначення, і перетворюється на важливий чинник національної стійкості, обороноздатності та соціальної підтримки населення. У воєнний період фізична культура і спорт виконують такі ключові функції: оборонну – сприяють фізичній підготовці військовослужбовців, територіальній оборони, добровольців; реабілітаційну – забезпечують фізичне та психоемоційне відновлення військових, ветеранів, осіб з інвалідністю внаслідок війни; соціально-психологічну – допомагають знижувати рівень стресу, тривожності, посттравматичних розладів; виховну і патріотичну – формують національну ідентичність, громадянську свідомість, згуртованість суспільства. З початком повномасштабного вторгнення значно зросла роль: прикладної фізичної підготовки; військово-спортивних елементів (витривалість, сила, координація, навички виживання); занять фізичними вправами у підрозділах ЗСУ, НГУ, ТРО. Фізична підготовка розглядається як складова бойової готовності та збереження працездатності військовослужбовців. Особливого значення набули програми фізичної реабілітації поранених військових; адаптивної фізичної культури; паралімпійського та ветеранського спорту. Спорт стає засобом соціальної адаптації, повернення до активного життя, відновлення віри у власні можливості. У цьому контексті активно розвиваються реабілітаційні центри, програми спортивної терапії, ветеранські змагання. Український спорт у період війни виконує важливу дипломатичну та інформаційну функцію: українські спортсмени представляють державу на міжнародних аренах; спортивні заходи використовуються для привернення уваги світової спільноти до війни; відбувається бойкот змагань за участю представників держави-агресора. Таким чином спорт стає засобом захисту національних інтересів та формування позитивного міжнародного іміджу України. В умовах війни змінюються підходи до фізичного виховання у закладах освіти: акцент робиться на безпечних формах рухової активності; враховується психоемоційний стан здобувачів освіти; посилюється виховний потенціал фізичної культури (патріотизм, взаємодопомога, відповідальність). Учитель фізичної культури виконує не лише освітню, а й підтримувальну, мотиваційну та виховну роль. Серед основних проблем розвитку фізичної культури і спорту в умовах війни: руйнування спортивної інфраструктури; обмежене фінансування; міграція спортсменів і тренерів; складні умови організації тренувального процесу. Водночас ці виклики стимулюють пошук нових форм організації занять, розвитку дистанційних і мобільних програм фізичної активності. Фізична культура і спорт в умовах війни є важливим ресурсом: збереження здоров'я нації; підвищення психологічної витривалості; формування готовності до викликів і криз. Вони сприяють консолідації суспільства та підтримці морального духу як цивільного населення, так і військових. Отже, в умовах російсько-української війни фізична культура і спорт перетворюються на багатофункціональний соціальний інститут, що поєднує оборонні, реабілітаційні, виховні та гуманітарні завдання, відіграючи важливу роль у збереженні здоров'я, національної ідентичності та стійкості українського суспільства. Питання для самоконтролю: 1. Які соціально-економічні умови вплинули на розвиток фізичної культури і спорту в незалежній Україні? 2. Якими є організаційні засади та структура управління фізичною культурою і спортом в Україні? 3. Яку роль відіграє матеріально-технічна база у розвитку спортивно-фізкультурного руху?		

4. За яких умов було створено Національний олімпійський комітет України та які основні напрями його діяльності?
5. Яке значення має олімпійський рух для формування міжнародного іміджу України?
6. Як розвиваються масовий спорт і спорт вищих досягнень у сучасних умовах?
7. Яким чином фізична культура і спорт сприяють формуванню громадянських і патріотичних цінностей?
8. Як російсько-українська війна вплинула на розвиток фізичної культури і спорту в Україні?
9. Яку роль відіграє фізична культура у фізичній та психоемоційній реабілітації населення в умовах війни?
10. Як знання сучасного стану фізичної культури і спорту можуть бути використані у професійній педагогічній діяльності?

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Основна

1. Вербицький В. А., Бондаренко І. Г. Історія фізичної культури та спорту в Україні: навч. посіб. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.
2. Деделюк Н. А., Цьось А. В. Традиції фізичного виховання в Київській Русі. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. 192 с.
3. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / за ред. В. Г. Кременя. Київ: Знання, 2005. 767 с.
4. Історія фізичного виховання та спорту України (від стародавніх часів до сьогодення): конспект лекцій / уклад. Н. О. Долгова. Суми : Сумський державний університет, 2016. 121 с.
5. Історія фізичної культури : навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності “Середня освіта” освітньо-професійної програми “Середня освіта (Фізична культура)” / уклад.: В. О. Тищенко, Ф. Ф. Товстоп’ятко, С. Б. Парій. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2024. 112 с.
6. Коваленко Є. І., Белкіна Н. І. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 664 с.
7. Кравець В. П. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. Тернопіль, 1996. 436с.
8. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки. Тернопіль, 1994.388 с.
9. Левківський М. В., Микитюк О. М. Історія педагогіки. Київ: Знання, КОО, 2003. 450 с.
10. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки. Київ: Знання-Прес, 2003. 450 с.
11. Пангелова Н. Є. Історія фізичної культури : навчальний посібник. Київ: Освіта України, 2007. 231 с.
12. Приступа Є. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури. Львів: Троян, 1991. 104 с.
13. Скільський Д. Історія зарубіжної педагогіки: посіб. Київ: Смолоскип, 2022. 376 с.
14. Скільський Д. М. Історія української педагогіки. Ілюстр. навч. посіб. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2012. 340 с.
15. Степанюк С., Гречанюк О., Маляренко І., Ткачук В. Історія фізичної культури: [навчально-методичний посібник /для здобувачів ступеню вищої освіти «бакалавр» денної та заочної форм навчання спеціальностей 014.11 середня освіта (фізична культура), 017 фізична культура і спорт]. Херсон: вид-во ПП Вишемирський В.С., 2016. 272 с.
16. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / за заг. ред. С. А. Литвинова. Київ: Рад. школа, 1961.652 с.
17. Хрестоматія з історії української класичної педагогіки: К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, Г. Ващенко, В. Сухомлинський / уклад. В. П. Кравець, О. І. Мешко. Київ: Грамота, 2008. 768 с.
18. Цьось А. В., Деделюк Н. А. Історія фізичного виховання на теренах України з найдавніших часів до початку ХІХ ст.: навч. посіб. для студ. вищ.навч. закл. Луцьк, Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. 456 с.

Допоміжна

1. Бойчук П., Марчук С. Організація шкільної освіти Давньої Русі в історико-педагогічному та етнографічному ракурсах. *Академічні студії*. 2022. №.4. С. 156 –164.
2. Бойчук, П. М., Борбич, Н. В., Марчук, С. С., Пуш, О. А., Смолюк, А. І. Використання народознавчих ідей видатних українських просвітників у професійній підготовці майбутніх педагогів. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2025. №20. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16916693>
3. Ващенко Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру. Львів: Українські технології,. 2001. 56 с.
4. Закон України «Про фізичну культуру і спорт». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text>

5. Іваній І. В. Історія фізкультурно-спортивного руху: метод. реком. Суми: СДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. 141 с.
6. Козацькі забави: Навчальний посібник / Завацький В. І., Цьось А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. Луцьк: Надстир'я, 1994. 112 с.
7. Кулик В. Олімпійський у серцях вогонь. Історія виникнення та становлення НОК України: докум. нариси. К.: МП Леся, 2008. 308 с.
8. Марчук С. С. Гуманістичний потенціал «Повчання» Володимира Мономаха у формуванні історико-педагогічної компетентності майбутніх учителів. *Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А. Ю. Кримського: минулина, сучасність, майбуття: матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю, присвяченої 80-річчю освітнього закладу*; (м. Володимир-Волинський, 28 лист. 2019 р.) / упоряд. Б. Є Жулковський. Луцьк: Вежа-друк 2019. С. 58–62.
9. Марчук С. С. Духовно-освітні традиції у нарисі Лесі Українки «Волинські образки (Школа)». *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. 2016. Число 16. С. 20–25.
10. Марчук С. С. Порівняльний аналіз педагогічних ідей видатних слов'янських мислителів Я. А. Коменського і К. Д. Ушинського щодо проблеми фізичного виховання дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. 2012. Вип. 96. С. 136–140.
11. Марчук С., Чемерис І. Здоров'язбережувальний потенціал філософсько-педагогічної спадщини Григорія Сковороди в контексті сучасної освіти. *Формування педагога майбутнього: виклики сьогодення, цінності та міжнародний ракурс: колективна монографія* / Н. Денисенко, С. Марчук, І. Чемерис, Г. Голя, І. Кліш, М. Юхименко, М. Козігора, І. Ковальчук, О. Федорчук. Луцьк: ФОП Мажула Ю.М., 2025. С. 33–87.
12. Марчук С. С., Цьось А. В. Засоби фізичного виховання школярів у педагогіці К. Д. Ушинського. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2013. Вип. 110. С. 67–71.
13. Марчук С. С., Чемерис І. В. Вимоги до вчителів братських шкіл України (на прикладі Статуту Луцької братської школи 1624 року). *Молодий вчений: науковий журнал*. 2018. № 12.1 (64.1). С. 40–43.
14. Марчук С., Борбич Н. «Велика дидактика» Яна Коменського як важливе джерело педагогічної науки. *Педагогічна спадщина Яна Коменського (до 430-річчя від дня народження та 390-річчя праці «Велика дидактика»): збірник матеріалів науково-методичного семінару* (м. Луцьк, 03 лист. 2022 року, КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради) / уклад. С. Марчук, Луцьк, 2022. С. 63–67.
15. Марчук С., Ковальчук І., Чемерис І. Здоров'язбережувальна освіта у філософській спадщині Г. Сковороди як актуальна науково-педагогічна проблема. *Acta Paedagogica Volyniensis*. 2024. Вип. 1. С. 16–25.
16. Мудрик С. Б., Табак Н. В., Марчук С. С., Чемерис І. В. Ігрова культура Стародавньої Месопотамії. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. 2023. Вип. 3. С. 55–60.
17. Національна доктрина розвитку фізичної культури та спорту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1148/2004#Text>
18. Наш перворозум Григорій Сковорода. Фотоальбом / упор. В. Стадніченко, М. Шудря. Київ: Спалах, 2004. 180 с.
19. П'єр де Кубертен. Олімпійські мемуари. Науково-популярне видання. Київ: Олімпійська література, 1997. 179 с.
20. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги / під заг. ред. А.М. Бойко. Київ: Професіонал, 2004. 576 с.
21. Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти». URL: https://docs.google.com/viewer?docex=1&url=https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/646-ilovepdf_merged.pdf
22. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. 664 с.
23. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. Київ: Рад. школа. 312 с.
24. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. / за ред. О.В. Сухомлинської. Київ:

Либідь, 2005. Кн. 1. 624 с.; Кн. 2. 552 с.

25. Худолій О. М. Історія фізичної культури. Харків : ОВС, 2011. 158 с.

26. Цьось А., Деделюк Н. Олімпізм в історії фізичної культури України. *Physical Education, Sport and Health Culture in Modern Society*, 2022. 3(59). 15-21.

27. Learning and School Reforms Continue in Ukraine Despite War Challenges. URL: https://www.worldbank.org/en/news/feature/2025/03/25/learning-and-school-reforms-continue-in-ukraine-despite-war-challenges?utm_source=chatgpt.com

28. Situation Analysis of Children in Ukraine 2024. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/49211/file/UNICEF_SitAn_Summary_2024_ENG.pdf.pdf?utm_source=chatgpt.com

Навчальне електронне видання

Історія фізичної культури Конспект лекцій з навчальної дисципліни

Навчально-методичний посібник

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Історія педагогіки та фізичної культури» / упоряд. С. Марчук. [Електронне видання]. Луцьк: КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради. 2025. 121 с.

У посібнику викладено основні теоретичні положення курсу, розкрито особливості розвитку педагогічної думки та фізичної культури в різні історичні періоди, подано відомості про внесок видатних педагогів і діячів спорту у становлення сучасної системи освіти й виховання.

Матеріали сприяють формуванню цілісного уявлення про історико-педагогічний процес, розвитку професійної компетентності, педагогічної культури та готовності майбутніх учителів до творчої діяльності у сфері фізичного виховання.

УДК 37.091(477+100):796.011(075.8)